

Fabriek Amst.

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
prof. dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. V.J.M.W. Vrijman

Lay-out

Sypro Media Groep

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951
KNOB@wxs.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,-
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,-;
f 50,- (tot 27 jr en 65+); f 125,- (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Gea van Essen Daniel Stalpaard (1615-1676) stadsarchitect van Amsterdam en de Amsterdamse stadsfabriek in de periode 1647 tot 1676	101
Allison Stoesser-Johnston Robert Hooke and Holland: Dutch influence on his architecture	121
Daniëlle Hameete Berend Reinders (1825-1890) stadsarchitect van Zwolle van 1855 tot 1875	138
Publicaties H.J. Tolboom, Venstertraceringen in Nederland (recensie Karel Emmens)	149
G.W.C. van Wezel, Het paleis van Henrik III graaf van Nassau te Breda (recensie Krista De Jonge)	151
KNOB Verslag discussiemiddag Onderhoud Woonhuismonumenten (C.W.M. Hendriks)	153
Reactie op de nota door de RDMZ (A.L.L.M. Asselbergs)	154
Summaries	155
Auteurs	156

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Lias 'Fabriek ampt'; detail doek Cornelis Brize 'Eenighe Brieven, rekeningen, en percamenten, met wasse en andere Zegels en tekeningen als op een bruin notebome schot konstig geschilderd' 1656 (foto: St. Koninklijk Paleis Amsterdam)
Achterzijde: Gevel van de voormalige Rijks HBS, Bagijnensingel Zwolle (foto: D.J. de Vries 2000)

BULLETIN KNOB

Jaargang 99, 2000, nummer 4

Daniel Stalpaert (1615-1676) stadsarchitect van Amsterdam en de Amsterdamse stadsfabriek in de periode 1647 tot 1676

Gea van Essen

De Gouden Eeuw tussen pakweg de Vrede van Munster (1648) en het Rampjaar 1672 was voor de Republiek en voor de stad Amsterdam in het bijzonder een periode van grote rijkdom en expansie, waarin van stadswegen grote bouwprojecten werden geïnitieerd zoals het nieuwe Stadhuis op de Dam en de grote stadsuitbreiding van 1662. In deze periode benoemde de stad voor het eerst in haar bestaan een stadsarchitect, Daniel Stalpaert. Het navolgende artikel onderzoekt de persoon en de functie van de stadsarchitect en de veranderende organisatie van de stadsfabriek in deze periode.

Daniel Stalpaert (1615-1676)¹

Daniel Stalpaert werd in Amsterdam geboren als de oudste zoon van Maeyken de Walperghen en de landschap- en zeeschilder Pieter Stalpaert (1571/2-vóór1639)², die afkomstig was uit een Zuid-Nederlandse protestantse handwerkersfamilie. Pieters vader was als wandtapijtwerker van Brussel,³ via Antwerpen naar Delft gekomen, waar hij in oktober 1588 werd ingeschreven als lidmaat van de Nederlands Hervormde Gemeente: '*Jeremias Stalpaert tappissier comende van Antwerpen*'.⁴ Deze woonde zijn verdere leven in Delft tot hij op 20 mei 1627 in de Oude Kerk aldaar werd begraven.⁵ Er zijn twee mogelijke zonen bekend: Pieter en Jeremias jr.⁶ De beide mannen komen aanvankelijk niet in de registers van Delft voor, totdat hun respectievelijk eerste huwelijk in Amsterdam per attestatie vermeld werd in de trouwregisters van Delft.⁷ Jeremias kwam met zijn jonge vrouw in Delft wonen, ze kregen er kinderen en werden er begraven.⁸ Pieter Stalpaert '*van Bruesele, schilder, oudt 27 jaeren...*'⁹ trouwde in 1599 met zijn eerste vrouw Beike de Hertoge in Amsterdam, bleef daar en kreeg drie kinderen.¹⁰ In 1611 trouwde weduwnaar Pieter Stalpaert zijn tweede vrouw, de 31-jarige Maeyken de Walperghen.¹¹ Zij doopten achtereenvolgens vijf kinderen: Hester¹², Marija¹³, Daniel¹⁴, Pieter¹⁵ en Abraham.¹⁶ Pieter sr. moet overleden zijn tussen 1635 en 1639, want er is een gedateerd schilderij van hem bekend uit 1635 en bij Daniel Stalpaerts ondertrouw in 1639 werd Daniel geassisteerd door zijn moeder en oom. Maeyken moet derhalve ná 1639 zijn overleden.

Daniel Stalpaert zal bij zijn vader in de leer geweest zijn, want bij zijn ondertrouw in 1639 noemde hij zichzelf schilder. Over zijn vakonderwijs en eventueel meesterschap is echter niets te zeggen omdat alle archiefstukken van het Amsterdamse St.Lucasgilde van vóór 1750 verdwenen zijn.¹⁷ Schilderijen van zijn hand zijn niet bekend en derhalve is de

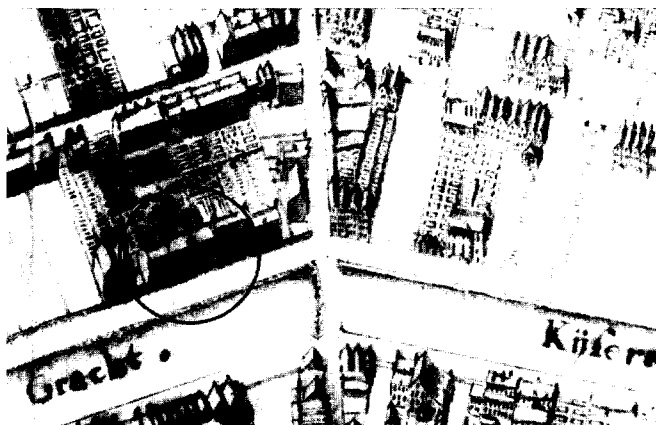
bewering dat Daniel Stalpaert schilder is geweest, alleen gestoeld op die ene regel van zijn ondertrouw: '*Daniel Stalpaert van Amsterdam, schilder, out 24 jaer, geassisteert met Maijke Stalpert zijn moeder ende Abraham de Walpergen zijn oom, woonende opde Coninxgracht*'¹⁸ en '*Margrieta Fransen*'¹⁹ van Amsterdam, out 22 jaer geassisteert met Trijnten Comelijm haer moeder woonende opde Brestraet'.²⁰ Dit was een vruchtbaar huwelijk, want al op 6 mei 1640 kon in de Oude Kerk worden gedoopt: Cattrijna, dochter van Daniel Pietersz Stalpaert en Grietje Fransz, met Abraham Walpargen, Trijntge Comelijns en Trijnten Fransz, zijn oom en haar moeder en zuster, als getuigen.²¹ Blijkbaar was Daniels moeder in de voorgaande maanden overleden. Op dit huwelijk rustte echter geen zegen, want nog geen jaar later, op 12 maart 1641 werd '*Griten Fransen huisvrouw van Daniel Stalpaert, komt van de Brestraet*'²² begraven in de Oude Kerk en volgde de baby een paar maanden later: '*Katrina Stalpers, komt van de Brestraet vandaen*'²³ werd op 22 augustus 1641 in de Oude Kerk begraven.

Stalpaert kon blijkbaar niet voldoende de kost verdienen met schilderen want enige maanden na de geboorte van zijn dochter werd hij ingeschreven in de registers van het makelaarsgilde.²⁴ Bekend is een notariële akte waaruit blijkt dat hij in deze makelaar in aandelen was.²⁵ In 1645 huwde hij Machtelt Lodders,²⁶ de 11 jaar oudere weduwe van houtkoper Egbert van Hoorn.²⁷ Op 17 maart 1645 gingen in ondertrouw '*Daniel Stalpert, van Amsterdam, weduwnaar van Margrijten Fransdochter, opde Coninsgracht ende Machtelt Lodders, van Amsterdam, weduwe van Egbert van Hoorn, woonende opde Oudeschans*'.²⁸ Zeer goed mogelijk is dat de houthandel van wijlen Egbert van Hoorn nog in bedrijf was met Machtelt als directrice. Stalpaert zal zijn vrouw hebben bijgestaan in deze handel. Daarom moet hij in deze jaren of wellicht al eerder les hebben gevolgd bij een van de vele wiskundigen, landmeters en timmerlieden die bouwkundig onderwijs gaven. Daarbij hoorde het uitrekenen van de hoeveelheden benodigd materiaal, het maken van bestekken en het natekenen van zuilenorden, kappen, trappen en eenvoudige bouwwerken.²⁹ De houthandel, het bouwkundig onderwijs en zijn schildersopleiding vormden voor Daniel Stalpaert de basis voor het architectenvak. Maar dat hij in 1648 als stadsarchitect aangesteld werd, dankte hij aan het sociale milieu waarbinnen zijn vrouw zich bevond. Hoewel Machtelt Lodders in de literatuur als een volstrekt onbekende is behandeld, komen haar zuster, ouders en alle andere familiebanden uitvoerig

voor in Elias' *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*.³⁰ Hierdoor krijgen we duidelijkheid over het familievermogen en de familiebanden van de Lodders: geen burgemeesters en exorbitant rijke kooplieden, maar wel vroedschapleden en bemiddelde kooplieden, regenten en kerkmeesters. Door met Machtelt Lodders te trouwen kon Daniel Stalpaert de maatschappelijke ladder flink bestijgen. Maar waarom juist hij werd verkozen tot stadsarchitect blijft tot op heden onbekend. Tijdens hun leven waren Stalpaert en zijn vrouw bevriend met mr. Laurens van den Hem³¹ en de burgemeesters Cornelis Witsen en Nicolaes Pancras.³² Witsen was in het jaar van Stalpaerts aanstelling weliswaar lid van de vroedschap, maar geen burgemeester, en hoewel Pancras' politieke carrière pas begon in 1650, was zijn vader, Gerbrand Pancras, wèl burgemeester in 1648. Of dat van enige invloed is geweest, is zuiver speculatief. Nog steeds is niet duidelijk of Stalpaert vóór hij stadsarchitect werd al enige ervaring had in de architectuur. Hoewel dit wel waarschijnlijk geacht mag worden, is hierover tot dusver niets gevonden.

Stalpaert werd in 1669 benoemd tot eerste van de vier kerkmeesters van de Amstelkerk³³ en in datzelfde jaar liet hij aan de Keizersgracht over drie erven een groot, breed huis bouwen voor zichzelf, met drie koetshuizen aan de direct erachter gelegen Kerkstraat.³⁴ De enig bekende afbeelding hiervan (afb. 1) is te zien op de vogelvluchtk kaart van Jacob Bosch van de Nieuwe Vergroting van Amsterdam. Hieruit valt op te maken dat het huis zeven traveeën breed was en drie verdiepingen hoog. Een bijzonder groot huis, maar Stalpaert was dan ook niet onbemiddeld.³⁵ Het is bijzonder jammer dat er van Stalpaert geen testament bekend is en dat bij het overlijden van zijn weduwe alle roerende goederen gelegateerd waren zodat we helemaal niets weten over de schilderijen, tekeningen en boeken die in zijn bezit waren. Stalpaert overleed op 61-jarige leeftijd en werd op 3 december 1676 begraven in de Nieuwe Zijds Kapel in het graf van zijn schoonvader.³⁶

Daniel Stalpaert heeft een bescheiden oeuvre nagelaten waarvan een aantal toeschrijvingen nog steeds discutabel is. Er zijn geen gesigeneerde tekeningen van Stalpaert bekend of be-

Afb. 1. Woonhuis Daniel Stalpaert aan de Keizersgracht; detail vogelvluchtk kaart van Jacob Bosch ± 1680. (foto: Gemeentearchief Amsterdam)

waard gebleven en hier rijst de vraag of alle door hem gemaakte tekeningen vernietigd zijn, of dat hij ze simpelweg niet signeerde.³⁷ Van de meeste stadsgebouwen wordt in de resoluties niet vermeld wie de opdracht kreeg het ontwerp te maken, maar een aantal keren vinden we, vooral buiten het stadswerk, Stalpaerts naam bij de betaling of opdracht van een ontwerp: de Zeemagazijnen en werven van de VOC en de Admiraliteit, de kerken van 's-Graveland en Oudshoorn, de Oosterkerk, Diaconieweeshuis en -bakkerij, de Prinsenhof, de Leidsepoort en de Brug over de Amstel.

De Amsterdamse stadsfabriek 1647-1676

De aanstelling van Daniel Stalpaert als stadsarchitect van 1648-1676 was uitzonderlijk, omdat deze functie voorheen nooit bestaan had en daarna pas in 1746 weer werd ingevoerd.³⁸ Het was een functie die aan de bestaande bedrijfsstructuur werd toegevoegd en daardoor verandering in de organisatie met zich mee bracht. Maar naast de aanstelling van Stalpaert onderging de stadsfabriek in deze periode andere grote veranderingen: een enorme opleving en neergang van activiteiten, met daaraan gekoppeld een explosieve groei en gestage vermindering van stadsmeesters, onderstadsmeesters en werklieden, en structurele veranderingen in de leiding van de stadsfabriek. Deze veranderingen zijn, zoals hierna beschreven zal worden, geclusterd in vier perioden: in 1647-'48 werd begonnen aan de bouw van twee grootse bouwprojecten als ultieme blijk van de grote rijkdom en macht van de stad Amsterdam, waardoor de stadsfabriek flink in omvang werd uitgebreid en de stad een stadsarchitect benoemde, wat veranderingen in de leiding van de stadsfabriek met zich mee bracht. Deze verhoudingen in de top van de stadsfabriek werden weer aanzienlijk gewijzigd in de periode 1654-'55 met het vertrek van Jacob van Campen van de bouw van het stadhuis en de aanstelling van de nieuwe stadstimmerman Swanenburgh. De derde grote verandering vond plaats in de periode 1665-'67 ten tijde van de Tweede Engelse Oorlog waarin de stadsfabriek ernstig ingekrompen diende te worden, enerzijds vanwege het gereedkomen van het stadhuis, anderzijds vanwege het enorme fortuin dat de stad aan de nieuwe stadsvergroting uitgaf en de kosten van de oorlog. Het vertrek van Swanenburgh in 1667 bracht nieuwe veranderingen in de leiding van de stadsfabriek en in 1676 kwam er, met het overlijden van Daniel Stalpaert, weer stabiliteit in de structuur van de stadsfabriek.

Historie van de stadsfabriek

In de 15de eeuw werd de uitvoering van de openbare werken beheerd door de thesauriers. Na de oprichting van het fabrieksambt in de tweede helft van die eeuw, werd er uit de vroedschap een 'fabrieksmeester'³⁹ benoemd, die de openbare werken onder zijn hoede kreeg en de thesauriers werden belast met het toezicht op het fabrieksambt. Vanwege het toegenomen werk werd de fabrieksmeester vanaf 1555 geassisteerd door een 'stadsonderfabrieksmeester', kortweg 'onderfabriek' genoemd. De onderfabriek leidde het dagelijkse werk, het werk van de fabrieksmeester werd steeds meer

beperkt tot het administratieve deel van het stadswerk: aankoop van materialen en betalen van werkvolk. Dit werd vanaf 1594 voornamelijk gedaan door de nieuwe penningmeester, waardoor het ambt van fabrieksmeester werd beperkt tot de verantwoordelijkheid en de eer. In 1633 werd de vrijgekomen plaats van fabrieksmeester niet meer opgevuld. De werkzaamheden van de fabrieksmeester werden nu waargenomen door de onderfabriek, die nu rechtstreeks verantwoording aan de thesauriers had af te leggen.⁴⁰ Onder de onderfabriek stonden de stadsmeesters⁴¹ als dagelijkse leiders van de verschillende disciplines van het stedelijk bouwbedrijf. De stadstimmerman mag beschouwd worden als de belangrijkste stadsmeester als het gaat om leiding op de bouw en ontwerpen van gebouwen, behalve in de periode van Hendrick de Keyser van 1595 tot 1621, waarin deze stadssteenhouwer bijna alle stadsontwerpen maakte.⁴²

In de vroege 17de eeuw werd nog voornamelijk vanuit de traditie gebouwd, maar de invloed van de Renaissance-ideeën werden ook merkbaar in de Nederlanden. Kennis van de klassieken werd van steeds groter belang en zeker vanaf de jaren 1630 nam de kunstenaar, geschoold in de classicistische traditie volgens Vitruvius, steeds meer de plaats in van de in de praktijk opgeleide stadsmeester/ambachtsman als het ging om ontwerpen van belangrijke gebouwen. Zeker na het vertrek in 1633 van stadssteenhouwer Pieter de Keyser⁴³, zoon en opvolger van Hendrick de Keyser, werden belangrijke ontwerpen uitbesteed aan architecten van buiten de stadsfabriek, vooral aan Jacob van Campen.⁴⁴ De bouw van de nieuwe toren van de Nieuwe Kerk en het nieuwe Stadhuis op de Dam, beide naar ontwerp van Van Campen, verlangde in 1647 uitbreiding van de stadsfabriek.

De periode 1647-1648

In 1647 bestond de stadsfabriek aanvankelijk uit de volgende stadsmeesters: onderfabriek Dirck Wijnantsz Beets, stadstimmerman Pieter Michielsz (3/4 jaar) en zijn opvolger Pieter Intesz, stadsmetselaar Philips de Vos, stadslanmeter en artilleriemeester Cornelis Danckertsz de Rij en stadsschuitmaker Theunis Cornelisz Tol.⁴⁵ Op 27 september 1647 werd gemeld *'de wijle de stad groot en swaere wercken van hartsteen voor handen hadden off men niet nodich soude achten de stad te versien van een bequaem meester steenhouwer off knecht...'*⁴⁶, waarna Willem de Keyser, zoon van Hendrick de Keyser, werd aangenomen als stadssteenhouwer.⁴⁷ Door de burgemeesters werd tevens *'raedsaem geoordeelt (bij dese gelegentheijt van een nieuwe stadthuijs, ende een tooren aen de nieuwe kerck te maecken) een ordinaris meester smidt aen te nemen'*⁴⁸ en werd de stadsfabriek uitgebreid met een stadsmid en -slotenmaker.⁴⁹ Over het aantal werkmannen in deze periode wordt in geen enkele resolutie of bestaand archiefstuk melding gemaakt, maar we mogen aannemen dat de groei daarvan een explosief stijgende lijn vertoonde.

Zonder inleidende resoluties werd Daniel Stalpaert op 29 oktober 1648, de dag na de eerstesteenlegging van het nieuwe Stadhuis, aangenomen om de stad *'...te dienen voor Architect ende dienvolgende getrouwe ende naerstige opsicht te*

*hebben op aller publijcque gebouwen, welcke bij dese stad tegenwoordige begonnen zijn, ofte naderhandt zullen worden. ende besonderl. op het opbouwen van't nieuw stadthuijs, ende vande toorn aende nieuwe Kerck...'*⁵⁰ Deze functie was met terugwerkende kracht vanaf 1 augustus 1648 ingesteld, waaruit blijkt dat hij dus al enige maanden aan het werk was. Naast de functie van stadsarchitect was Stalpaerts belangrijkste taak de dagelijkse leiding, als hoofdopzichter, voeren over de bouw van het Stadhuis en de toren en bij Van Campens afwezigheid⁵¹ het uitvoeren en eventueel aanpassen van Van Campens ontwerp. Voor het tekenwerk werd Willem de Keyser, en na hem Symon Bosboom, extraordinaris betaald. Stalpaert stond dus naast Van Campen op de bouw.

De functie van Stalpaert bracht een scheiding aan in de leiding van de stadsfabriek: Stalpaert kreeg de leiding over alle nieuw te bouwen werken, onderfabriek Beets behield de leiding en het opzicht over het onderhoud van bestaande werken. Dit werd in 1650 nog eens verduidelijkt in de *'instructie voor de stats onder fabriekmeester'*⁵² die zeven jaar na zijn aanstelling voor Beets werd opgesteld. De onderfabriek diende toe te zien of de gebouwen in stadseigendom reparaties nodig hadden, indien nodig de bestekken te maken van de reparaties of vernieuwingen en de materialen ervoor te controleren, tekeningen te maken voor nieuwe werken indien verzocht en behalve lui en onbekwaam welkvolk ontslaan, niets te doen zonder uitdrukkelijke toestemming van de thesauriers.⁵³ Zijn verzoek om salarisverhoging werd geweigerd.⁵⁴

De periode 1654-1655

Het administratieve werk zal onderfabriek Beets geheel in beslag hebben genomen, want op het moment dat Gerrit Barentsz Swanenburgh in januari 1654 werd aangesteld als stadstimmerman, werd deze tevens benoemd als *'opsiender op de stadswercken en arbeids volck'*⁵⁵ Swanenburgh kreeg voor zijn dubbele taak behalve het salaris van stadstimmerman tevens een toeslag van f 800 als opzichter, waarmee hij meer verdiende dan de onderfabriek of de stadsarchitect. Volgens zijn instructie (zie bijlage 1) moest Swanenburgh *'van tijt tot tijt zijn ooggen laten gaan [over] des stadts afbereijts ghemaecte ghebouwen...'*⁵⁶, diende in overleg, samen met de onderfabriek, de heren thesauriers in te lichten, te adviseren over de te nemen stappen en de beslissingen aan de thesauriers over te laten. Hij diende de bestekken en de tekeningen te maken *'op dat de wercken beter bij de heeren thesaurieren kunnen overleghet en begrepen werden'*⁵⁷ en hij was verantwoordelijk voor de materialen, hoewel de eindverantwoording uiteraard bij de thesauriers lag. Zijn positie werd duidelijk gesteld: opzichter over de stadswerken en over de stadsmeesters, want hij kon de andere meesters aanmanen hun werk goed te doen en, als dat niet beter werd, zorg dragen dat de thesauriers hun maatregelen troffen. Hij was tevens gerechtigd naar eigen inzicht meesterknechten en werklieden, die onder de andere stadsmeesters werkten, te ontslaan en aan te nemen. Swanenburgh bepaalde het beleid over al het lagere personeel, terwijl het hoge personeel, de stadsmeesters, onder de thesauriers bleef vallen.

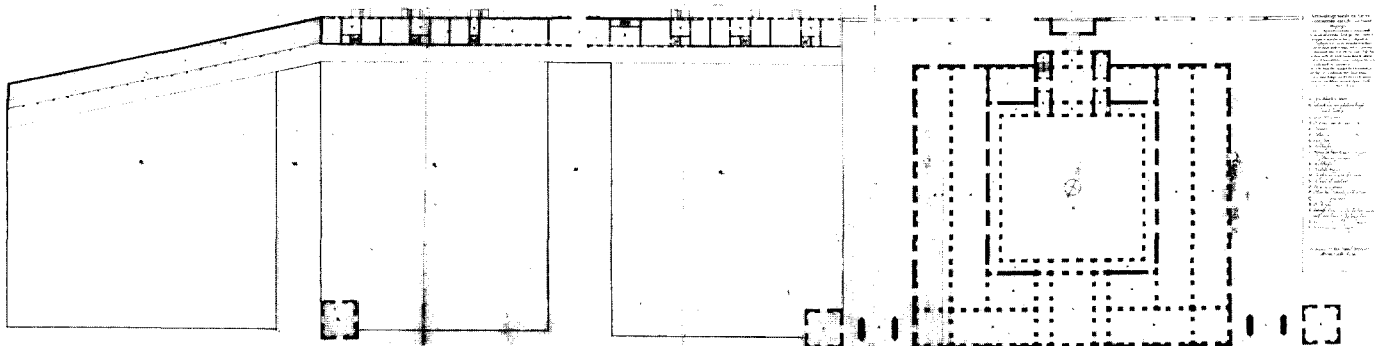
Over de onduidelijkheid of het opzicht enkel gold voor 'des stads afbereijts ghemaecte ghebouwen' (art.1) of tevens voor 'alle de stads wercken en timmeragien' (art.10)⁵⁸ werd een jaar later uitsluitel gegeven in een gezegelde verklaring (zie bijlage 2): '...vertrouwende op de ervarentheijt, trouwigheijt ende naerstigheijt van den eersamen Gerrit Barentsz [Swanenburgh]...omme, onder het opper gesag vanden heeren tresorieren deser stede, te hebben d'opsicht, directie ende beleidt over alle deser stads te maecten nieuwe wercken, soo wel die albereijts onderhanden sijn, als die bij goedvinden van ons, mogen ter handt genomen werden, midtsgaders het geene raeckt de reparatien van de oude gebouwen...'⁵⁹ Duidelijkshalve moet hierbij gesteld worden dat Jacob van Campen eind 1654 de bouw van het Stadhuis verlaten had en dat Stalpaert alle verantwoording daarover gekregen moet hebben. Met Swanenburgh als hoofdopzichter over alle werken kreeg Stalpaert zijn handen vrij om zich te richten op het afbouwen van het Stadhuis⁶⁰ en op andere architectuuroopdrachten: 's Lands Zeemagazijn voor de Admiraliteit was al in voorbereiding (afb. 2).

De top van de stadsfabriek veranderde in 1659 schijnbaar aanzienlijk door het overlijden van onderfabriek Dirck Wijnantsz Beets, omdat de stad niet één maar twee onderfabrieksmeesters aanstelde: 'Den heeren Burgermeesteren considererende den grooten omslagh vande timmeragien, gebouwen ende andere wercken deser stede, mitsgaders vande reparatien, appendentien ende andere gevolgen derselver, hebben goetgevonden in plaetse vande onder fabriek Dirck Wijnantsz zal. laetst overleden, te stellen en committeren twe onderfabriekmeesters...'⁶¹ Maar de beknopte taakomschrijving leert ons dat er weinig veranderen zou: 'Gerrit Barentsz van Swanenburgh, aen den welcken sij aenbevolen hebben, onder't gesagh vande heeren Tresorieren, de opsicht, directie ende beleidt van alle deser stede gebouwen, timmeragien ende reparatien, mitsgaders alle den aencleven ende gevolgen vandien...'⁶²

Tot tweede onderfabriekmeester werd aangesteld 'den eersamen Jacob Lambertz Spakenburgh omme in der voors. qualiteijt ende hebben den opsicht directie ende beleidt, onder het gesagh als boven, vande alle de resterende stads zaken, stoeterende tot het amte eens onder fabriek, uijtgeseyt het geene aen Gerrit Barentz voors. is aenbevolen...'⁶³ Uit de daaropvolgende instructie blijkt zijn taak te bestaan uit zorg dragen voor de stadswateren, de beschoeiingen, de straten en het vuilnis. Swanenburgh hield dus dezelfde taken als voorheen, maar uitgebreid met de administratie en de directe verantwoordelijkheid aan de thesauriers. Voor de verzwaring van zijn taak werd hij een jaar later gecompenseerd met een salarisverhoging van f 700 naar f 1200 voor zijn werk als onderfabriek, naast zijn inkomen als stadstimmerman.⁶⁴ Spakenburgh trad al in 1661 om onbekende redenen terug als tweede onderfabriek en deed zijn werk over aan Jan Baes die enkel werd benoemd tot 'opsiender over alle gravinge, verhoginge, baggeringe etc...'⁶⁵ Spakenburgh zou worden voorzien van een nieuwe gelijkwaardige functie en tot die tijd zijn salaris, in mindering gebracht met het loon van Baes, blijven ontvangen. Wat die functie werd weten we niet, we vinden Spakenburgh pas in 1673 weer in de resoluties als 'vader van de turffvulsters'⁶⁶

De periode 1665-1667

Terwijl de werkzaamheden aan de 'Nieuwe Vergroting', nu bekend als de 'Vierde Vergroting van Amsterdam', enorm in omvang waren toegenomen, evenals de financiële lasten die men angstvallig in de hand probeerde te houden⁶⁷, werd weliswaar de bouw van het Stadhuis in 1665 afgerond, maar jaagde de Tweede Engelse Oorlog de stad eveneens op flinke kosten, waardoor het stadsbestuur zich genoodzaakt zag te snoeien in de omvang van de stadsfabriek: '... dat 't fabriek ampt door sodanige middel grotelijcx soude werden verlicht, de tresorie in hare sware uitgift werkelijk ontlast, ende de resp. meesters in soodanigen staet gestelt, dat sij met hunne

Afb.2 Daniel Stalpaert, 's Lands Zeemagazijn en 's Lands Werf te Amsterdam, plattegrond 1656; ets, pen en potlood, collage 482x1588cm. Coll. A.A.Kok. (foto: Gemeentearchief Amsterdam)

ondermeesters sullen bequaem sijn om goede toesicht te nemen dat de voors. gebouwen wel gerepareert, ende de wercken, die op nieuw aen besteet werden behoortlyck werden gemaect'.⁶⁸ De nieuwe werken zouden vanaf 1666 worden uitbesteed en de stadsmeesters dienden hiervoor de bestekken te maken en het toezicht te houden: *'te weten de timmerman de bestecken van het timmermanswerck, de metselaer vant metselwerck, den Architect en der opsiender van de modderwercken gesamentlyck die vande graeffwercken, modderwercken ende vulniswercken ende soo voorts*'.⁶⁹

De omvang van de stadsfabriek zou vanaf 1666 worden afgestemd op de werkzaamheden die nodig waren om het bestaande arsenaal van stadseigendommen te kunnen onderhouden. Dankzij een uitgeschreven goedgekeurde begroting in de 'Resolutien Thesaurieren Ordinaris' kunnen we lezen waaruit de stadseigendommen bestonden en welke basisomvang men nodig achtte voor de stadsfabriek (zie ook bijlage 3)⁷⁰: de stadsmeesters hadden tesamen 164 mannen in dienst. Hiervan had de stadstimmerman vijftig mannen in dienst in de volgende functies: timmerlieden, kistenmakers, kruiwagenmakers, een meester in het ijzerhuis, jongens en sjouwers. De stadsmetselaar had zesendertig mannen in dienst: twee ondermeesters, een meester in de metseltuyn, metselaars, opperlieden, jongens en een sleper. De stadsschuitenmaker kreeg veertig mannen: timmerlieden, mannen die de bruggen *'braeuwen en teeren*', jongens en sjouwers. De stadsmid had tien mannen onder zich die in de smidse in de stadstuyn of op de stadsschuitenmakerswerf werkten. De stadssteenhouwer had nog zes mannen in dienst: vier voor het hardsteen, twee voor de vloerstenen. En verder waren er nog pompenmakers, leidekkers, schilders, emmerlappers en boomplanters. Op de cecule van de stadsschrijver vinden we de opzichters en werkmannen van de 'moddermolens' en los op de begroting staan nog een landmetersploeg en het arbeidsloon van ca. veertig stratenmakers. Deze mannen behoorden blijkbaar niet tot de basisomvang van de stadsfabriek. Stalpaert komt op deze begroting helemaal niet voor, want de betaling van zijn salaris heeft nooit op de begroting van de stadsfabriek gestaan, maar viel altijd onder de 'uitgaven extraordinaris'.

Swanenburgh werd een jaar later, op eigen verzoek vanwege zijn hoge leeftijd, ontheven uit zijn functies.⁷¹ Tegelijkertijd besloot men *'te mortificeren het opsighterschap van stadts wercken*' en *'dat ider meester sijn eijgen wercken sal hebben te verantwoorden aende heern Burgermeesteren en Thesaurieren alleen, sonder becroningh van eenigh ander meester*'.⁷² Het centrale opzicht werd dus opgeheven en de term onderfabriek komt in de navolgende jaren niet meer voor in de stadsresoluties. De hoofdverantwoording lag voor het eerst bij de stadsmeesters zelf; de eindverantwoording uiteraard nog steeds bij de heren stadsbestuurders.

Het jaar 1676

De stadsfabriek werd nog verder ingekrompen, met als feitelijk dieptepunt het Rampjaar 1672, hoewel de bouw en het onderhoud aan de verdedigingswerken voor een kleine opleving zorgden. Nieuwe werken werden niet meer geïnitieerd

en de werkzaamheden van de stadsfabriek bestonden uit het meest noodzakelijke. Bij het overlijden van Daniel Stalpaert in 1676 besloot men dan ook dat het niet langer noodzakelijk was een architect in dienst te hebben en dat de vrijgekomen plaats niet zou worden opgevuld: *'de voorsz architectes plaetse zal blijven gemortificeert, gelijk die gemortificeert werd bij desen*'.⁷³ Hiermee werd een groots tijdperk voor de stad Amsterdam afgesloten.

De stadsmeesters 1647-1676

In de beschreven 30 jaar veranderde de stadsfabriek geregeld van samenstelling en wisselde het aantal stadsmeesters en ondermeesters veelvuldig (zie bijlage 4 voor integrale lijst). De stadstimmerman vormde samen met de stadsmetselaar, de stadsschuitenmaker en de stadslanmeter de hele 17de eeuw lang de stabiele factor in de organisatie van de stadsfabriek. De andere functies kwamen en gingen. Hierna volgt een uiteenzetting van deze verschillende functies binnen de stadsfabriek waarin beschreven wordt wie daarin werkzaam waren en eventueel andere bijzonderheden over deze functies.

Stadsmeestertimmerlieden

Pieter Intesz volgde Pieter Michielsz in 1647 op als 'stadsmeestertimmerman' en kreeg dat jaar 3½ maand wedde uitbetaald.⁷⁴ Hij verdiende jaarlijks f 550 ordinaris en f 30 voor kleding, moest f 800 extraordinaris wedde delen met de stadsmetselaar en dwong hij in 1649 een extraordinaris af van f 200 voor het *'beneficiëren van oude touw-werck en de andere stadsmaterialen*'⁷⁵, wat een vast onderdeel van het inkomen van de stadstimmerman zou blijven.⁷⁶ Pieter Intesz werd verder in de resoluties niet genoemd.

Gerrit Barentsz Swanenburgh (1605-1669) werd in 1654 benoemd tot stadstimmerman en *'opsiender op de stadts wercken en arbeijs volck*'⁷⁷ en later tevens tot onderfabriek.⁷⁸ Van begin af aan was Swanenburgh een van de meest prominente figuren binnen de stadsfabriek en hij komt dan ook zeer regelmatig voor in de resoluties. Hij was vanzelfsprekend betrokken bij alle bouwopdrachten van stadsweg, maar ook bij bijvoorbeeld de bouw van het Zeemagazijn van de VOC⁷⁹ en als aannemer bij de bouw van de Regulierspoort.⁸⁰ Hoewel de stad een stadsarchitect in dienst had, zorgde Swanenburgh voor verschillende ontwerpen: met zekerheid valt te zeggen dat hij de ontwerpen maakte voor de Muider-, Weesper- en Utrechtse Poort⁸¹, de bruggen voor alle vier de nieuwe poorten⁸², de stadsschuitenmakerij op Oostenburg⁸³, diverse kleine zaken en hij heeft zeer waarschijnlijk het uitgevoerde ontwerp voor de Bank van Lening gemaakt.⁸⁴ In 1667 diende Swanenburgh wegens hoge leeftijd zijn ontslag in, waarop hij verzocht werd nog drie maanden aan te blijven zodat zijn opvolger zijn particuliere opdrachten kon afwerken.⁸⁵ Hans Jansz van Petersom, die reeds in 1663-'65 met Stalpaert en de stadsmetselaar Brederode de kerk van Oudshoorn bouwde,⁸⁶ werd twee weken later aangenomen als stadstimmerman op een traktement van f 1200 onder de uitdrukkelijke voorwaarde geen particulier werk aan te mogen nemen als hij drie maanden later in dienst zou treden.⁸⁷ Hij zou ruim

veertig jaar in stadsdienst blijven, waarschijnlijk als de belangrijkste man binnen de stadsfabriek sinds er geen onderfabriek meer was, zeker na Stalpaerts dood. In die tijd pleegde de stadfabriek voornamelijk onderhoud en produceerde maar weinig.⁸⁸

Onderstadstimmerlieden

Tot 1628 stond er op de stadsrekeningen een 'onderstadstimmerman', daarna niet meer.⁸⁹ In het jaar waarin Swanenburgh onderfabriek werd, werd de functie van onderstadstimmerman vanwege Swanenburghs taakverzwaren opnieuw ingesteld: er werden maar liefst twee ondermeesters aangenomen: Cornelis Aertsz en Pieter Jaersz, op een eed waarin zij '*den meesten oirbaer zult betrachten met stadshout en andere materialen*' en dat zij '*goede opsicht zult nemen op de knechte*' en '*pertinente aenteijkeninge doen vanden absenten, ende wekelijck de lijste van die geene die gewrocht hebben, ter tresorie overbrengen*'.⁹⁰ Hiermee namen zij Swanenburghs hoofdtaken als stadstimmerman grotendeels over. Na de inkringing van de stadsfabriek in 1666 werd besloten dat er in de toekomst nog maar één ondermeester nodig zou zijn en dat men Pieter Jacobsz (dezelfde als Pieter Jaersz?) wilde aanhouden als ondermeester en dat Cornelis Ernsten, blijkbaar de opvolger van Cornelis Aertsz, werd ontslagen.⁹¹ Twee jaar later, na het overlijden van Pieter Jacobsz, besloot de stad '*t voorsz ondermeesterschap te mortificeren ende in plaetse van dien aen te stellen twee ploeghdrijvers, bij de heeren thres. te verkiesen, d'eene uijt de stadstimmerluijden, ende d'andre uijt de haijmeesters...*'⁹² De functie van onderstadstimmerman heeft dus uitsluitend Swanenburghs dubbele functie ondersteund.

Stadsmeester metselaars

Philips de Vos werd in 1637 voor het eerst uitbetaald als 'stadsmeester metselaar'⁹³ en werd zonder verdere vermeldingen in de stadsresoluties in 1659 opgevolgd door Jan Willemsz Brederode (1621-1671), die tevens steen-keurmeester werd, op hetzelfde jaarlijkse traktement met vrije huishuur,⁹⁴ ofwel f 540 ordinarij wedde en f 400 extraordinarij, f 30 voor kleding en f 100 voor een half jaar huishuur in 1660.⁹⁵ In 1663 werd besloten een nieuw aan te leggen erf in te richten als metseltuyn met een woning voor de stadsmetselaar daarop⁹⁶, waardoor Brederode een ambtswoning kreeg. Brederode, afkomstig uit Langerak of Oudcarspel, was in 1658 getrouwd met Anna Rodenburgh, lid van een bekende Amsterdamse familie, en dankte mogelijk daaraan zijn aanstelling⁹⁷, maar al in 1657-58 deed hij voor de Amsterdamse regenten het metselwerk van de kerk te 's-Graveland.⁹⁸ Ook na zijn aanstelling bleef hij, ondanks een uitdrukkelijk verbod op particulier werk in zijn instructie⁹⁹, naast het stadswerk ander werk aannemen: voor zijn diensten met betrekking tot de bouw van het Zeemagazijn van de VOC ontving hij, evenals stadstimmerman Swanenburgh 300 rijksdaalders¹⁰⁰ en was hij werkzaam aan de kerk van Oudshoorn.¹⁰¹ Mogelijk werd dit niet als particulier werk gezien, omdat dit alles werk voor de Heren van Amsterdam was. Brederode overleed op

22 juli 1671¹⁰² en werd bijgezet in het Rodenburgh-familiegraf.¹⁰³ Hij werd opgevolgd door Jan Willemsz Crabben-dam¹⁰⁴ die de volgende 10 jaar stadsmester metselaar zou blijven.¹⁰⁵

Ondermeester metselaars¹⁰⁶

In 1655 werd de functie 'ondermeester metselaar' opnieuw¹⁰⁷ ingevoerd, wellicht omdat stadsmetselaar Philips de Vos oud werd en het werk zich steeds meer uitbreidde. De ondermeester diende toezicht te gaan houden op de materialen en de werkmannen, absentielijsten bijhouden en die aan de thesauriers overleggen. Voor deze functie werd Pieter Boogaert aangesteld op een jaarlijks traktement van f 600.¹⁰⁸ Blijkbaar had Boogaert lessen in landmeten gevolgd, want men kon hem in 1660, direct na de aanstelling van Brederode als de nieuwe stadsmetselaar, doorschuiven naar de rooimeesters om hun aantal te vergroten van drie naar vier.¹⁰⁹ Rooimeesters werden benoemd door de burgemeesters en zij werkten in opdracht van de stad en voor particulieren. Hun werk bestond uit het rooien van gebouwen, straten, grachten, gronden en erven, het bepalen van rooilijnen en het afbakenen van de gronden die bebouwd of afgegraven zouden worden.¹¹⁰ Voor hun werk kregen zij jaarlijks f 30 '*voor cleedinge*'¹¹¹ en '*voor ider roedestraet die sij opnemen een stuijver voor ider rooijmr.*'¹¹² In 1666 besloot de stad vanwege de enorm oplopende kosten, dat ook de stadsmesters met een vast salaris, de werkzaamheden van de rooimeesters mochten uitvoeren.¹¹³ Na Boogaerts overstap werd de functie van ondermeester metselaar tijdelijk gesupprimeerd,¹¹⁴ maar in 1663, toen de werkzaamheden aan de stadsvergroting in alle hevigheid losbarstten, werden er maar liefst twee ondermeesters aangesteld: Douwe Claesz en Claes de Beer.¹¹⁵ Deze hielden, naast hun normale taken, toezicht op het timmeren en hogen van de gronden buiten de stad,¹¹⁶ waar de mensen, nadat zij hun huizen in het gebied van de stadsuitbreiding moesten afbreken, zich opnieuw konden vestigen. Daarvoor ontvingen zij naast hun salaris van f 450 als ondermeester metselaar, jaarlijks een toelage van f 300 elk.¹¹⁷ In 1669 werd Jasper Adriaensz in plaats van Claes de Beer aangenomen als stadsmetselaar en '*opsiender van de buitjengenimmerten*' op hetzelfde traktement.¹¹⁸

In 1671 waren Claesz en Adriaens tevens werkzaam in de graafwerken van de nieuwe vergroting, en in afwachting of de stad een tweede stadslantermeter zou aannemen, konden zij samen met de opzichter van de graaf- en modderwerken de rekeningen van de aannemers tekenen.¹¹⁹ Anderhalf jaar later mochten zij dat op eigen gezag: hun functie werd, door de veelvuldige afwezigheid van stadslantermeter en -ingenieur Bosch, uitgebreid met het opnemen van de aangenomen graaf- en modderwerken en '*ordonnantie te schrijven van penningen op reekeningh.*'¹²⁰ Niet duidelijk is hoe lang zij de stad gediend hebben en of zij nog opgevolgd werden.

Stadsmeester steenhouders en ondermeesters

In 1647 besloot men opnieuw een 'stadsmeester steenhouwer' aan te stellen op een traktement van f 800 tot f 1000.¹²¹ Twee

maanden later werd besloten dit traktement te vergroten tot f 1200.¹²² Men was blijkbaar al in onderhandeling met Willem de Keyser (1603-na1674), want nog geen week later werd deze aangenomen als stadssteenhouwer op een traktement van f 1100 en f 100 extraordinaris 'voor dat hij de stad sal ten dienst staen in de teijkenkonst',¹²³ in opvolging van zijn broer Pieter die 14 jaar eerder voor het laatst in stadsdienst was. Willem was in 1640 uit Engeland terug gekomen waar hij in zijn jonge jaren gewerkt had. Nu werd hij de derde De Keyser op rij als stadssteenhouwer van Amsterdam.¹²⁴ Hij moet al snel na zijn aanstelling een niet bij naam bekende ondermeester naast zich hebben gehad, want Daniel Hillebrantsz die in 1650 werd aangenomen als ondermeester, kreeg behalve een traktement van f 700 ook nog f 100 huishuur zolang de weduwe van de overleden ondermeestersteenhouwer in de stadswoning woonde.¹²⁵ Vier maanden later al werd Hillebrantsz vervangen door Symon Bosboom, die op 22 februari 1651 in dienst trad als ondermeestersteenhouwer op hetzelfde traktement.¹²⁶ Symon Bosboom (1614-1662) was afkomstig uit Emden (D) en woonde tussen 1636 en 1650 in Nijmegen, waar hij als meestersteenhouwer behalve particulier werk het belangrijkste steenhouwerswerk van de stad verzorgde.¹²⁷ Bosboom woonde na zijn aanstelling op de steenhouwerij waar hij een kamer minder toebedeeld kreeg dan zijn voorganger 'tot gebruijck van de meesterknecht Hendrick Jansz',¹²⁸ voor welk ongemak hij f 30 per jaar ontving.

Willem de Keyser ontving naast zijn gewone jaarwedde vanaf 1649 elk jaar f 200 extraordinaris, die hij in 1653 tevergeefs probeerde te verkrijgen.¹²⁹ De heren burgemeesters moesten toen al op de hoogte geweest zijn van de praktijken waarvan De Keyser zich bediende en die op 20 februari 1653 de redenen van zijn ontslag waren: 'het veranderen van rekeningen ende ontfangen van dagh loonen van volck die niet gewrocht hebben'.¹³⁰ Willem de Keyser was een man met geldproblemen, hij deed een nieuw verzoek voor zijn ontzegde f 200 extraordinaris en vorderde bovendien drie maanden salaris over een periode waarin hij slechts drie weken gewerkt had, welke beide werden afgeslagen.¹³¹ Enige maanden later deed hij een derde verzoek en kreeg toen alsnog drie maanden loon uitbetaald.¹³² In 1658 werd hij failliet verklaard en vertrok hij uit Amsterdam.

Symon Bosboom werd benoemd tot de nieuwe stadssteenhouwer¹³³ en meesterknecht Hendrick Jansz aangesteld als ondermeester.¹³⁴ Bosboom kreeg in 1654 naast een salaris van f 750 en vrije huishuur, dat toch aanmerkelijk minder was dan De Keyser had ontvangen, een 'extraordinarise gifte voor sijn naersticheijt, moeijte ende getrouwe diensten' van f 150, met de belofte dit het volgend jaar weer te krijgen.¹³⁵ Dit ging op voor het jaar 1655,¹³⁶ maar niet voor de jaren daaropvolgend: Bosboom verzocht tevergeefs om het extraordinaris traktement van f 150 dat hij de eerste twee jaren had genoten.¹³⁷ Volgens Weissman was de oorzaak hiervan de beschuldiging in 1656 van Willem de Keyser, die bij een notaris uit wraak voor zijn ontslag verklaarde, dat Bosboom zijn knechten dwong om een gulden per week van hun loon aan hem af te staan.¹³⁸ Of deze beschuldiging er toe bijgedra-

gen heeft dat Bosboom geen extra salaris meer kreeg is de vraag, het zou kunnen. Mogelijk heeft de uitgave in 1657 van Bosbooms boek 'Cort onderwijs van de vijf colommen / door Symon Bosboom stads steen-houwer tot Amsterdam uijt den scherpsinnigen Vinsent Schamozij getrocken en in minuten gestelt seer gemacklick voor de jonge leerlingen en dienstlich voor alle longe liefhebbers der bouw-const'¹³⁹ zoveel van zijn tijd en aandacht opgeëist dat de burgemeesters vonden dat zijn 'naersticheijt, moeijte ende getrouwe diensten' te wensen overlieten; tenslotte waren dat de voorwaarden voor de 'extraordinarise gifte'.

Na de dood van Symon Bosboom vroegen de thesauriers zich op 17 februari 1662 ernstig af of de vacant gekomen functie van stadssteenhouwer weer opgevuld diende te worden of opgeheven en besloten daar later nog eens over te zullen confereren.¹⁴⁰ Twee maanden later werd Thomas de Keyser (1597-1667), de derde zoon van Hendrick de Keyser aangenomen als stadsmeestersteenhouwer.¹⁴¹ Thomas leerde het steenhouwersvak van zijn vader, was daarna lange tijd werkzaam als begenadigd schilder, maar keerde in 1640 terug tot het steenhouwersvak en blauwsteenkoperij. Hij bleef tot zijn dood in 1667 stadssteenhouwer.¹⁴²

Ondermeester Hendrick Jansz werd in 1661 opgevolgd door Barent Molenijser,¹⁴³ die naast dit ondermeesterschap blijkbaar particulier mocht aannemen, want hij volgde in 1667 Thomas de Keyser als stadssteenhouwer op, waarna hij 'geen burgerwerck meer sal mogen aennemen off maken, als die wercken die hij reeds onderhanden heeft'.¹⁴⁴ Als stadssteenhouwer kreeg hij f 1000 voor huishuur, brandstof en salaris. Het is onwaarschijnlijk dat hij nog een ondermeester naast zich had, want hij had, zoals we hierboven reeds konden zien, slechts zes mannen op de steenhouwerij. Molenijser was de laatste in deze periode die zich stadsmeestersteenhouwer mocht noemen, want hoewel de resoluties geen uitsluitel geven over zijn dood, mogen we aannemen dat Molenijser overleden was toen Thomas Thomasz de Keyser (? -1679), kleinzoon van Hendrick de Keyser, in 1675 werd aangenomen als 'ploegdrijver van des stads steenhouwers'¹⁴⁵ op een dagloon van zesendertig stuivers. Thomas werd na zijn dood opgevolgd door zijn broer Pieter Thomasz de Keyser (1648-1687)¹⁴⁶ en daarmee kunnen we zeggen dat op een enkele uitzondering na de Amsterdamse stadssteenhouwerij de gehele 17de eeuw werd geleid door de familie De Keyser.

Stadsingenieurs

In 1650 kwam de stad door de Aanslag op Amsterdam tot de conclusie dat het ernstig schortte aan de verdediging van de stad en dat derhalve 'een bequaem persoon, ervaren in het werck vande fortificatien'¹⁴⁷ nodig en gevonden was. Artilleriemeester en ingenieur Jan Heijmansz Coeck werd op het hoge traktement van f 2000 binnengehaald,¹⁴⁸ ruim boven het salaris van zowel de onderfabriek als de stadsarchitect. Coeck moet een groot aandeel hebben gehad in ontwikkeling van de fortificaties van de Oostelijke Eilanden en de Nieuwe Vergroting van 1662. Hij bleef in stadsdienst tot zijn dood in 1672, waarna hij werd opgevolgd door Jacob Bosch, die

stadsingenieur en -landmeter werd en niet alleen Coeck, maar ook de overleden stadslandmeter Johannes Brandlicht opvolgde voor het betrekkelijk lage salaris van f 1500.¹⁴⁹ Bosch was door de Raad van State der Verenigde Nederlanden als extraordinaris ingenieur naar Amsterdam gestuurd om 'aldaer in die qualiteit te verblijven tot nader ordre'.¹⁵⁰ Het hebben van een bekwaam stadsingenieur was in het Rampjaar 1672 van landsbelang. Bosch was van 1672 tot 1674 als militair ingenieur in dienst van de Republiek¹⁵¹ en zou tevens nog jaren in stadsdienst blijven.¹⁵²

De Eerste Engelse Oorlog vereiste versterking van de fortificaties en derhalve werd de militair en fortificatiedeskundige Hendrik Ruse (1624-1679)¹⁵³ op 9 november 1652 aangesteld als infanterie-kapitein en tweede stadsingenieur op een salaris van f 1100 als kapitein en met extraordinaris toeslagen als ingenieur. In 1654 publiceerde hij zijn boek *Versterckte Vesting* en ontwierp hij de Regulierspoort. Toch was hij vooral in dienst als kapitein en pas toen hij ontslagen werd als kapitein en naar het buitenland vertrok, werd hij 'verstaen te blijven Ingenieur extraordinaris van dese stadt belovende altijd gereet te sullen wesen, ontboden sijnde van d'heren burgermeesteren, om in alle voorvallende saken de stadt in alle getrouwighen dienst te doen'¹⁵⁴ en kreeg eindelijk een vast salaris van f 250 als ingenieur, welk hij in ieder geval tot 1664 jaarlijks ontving.¹⁵⁵

In deze beschreven periode vinden we in de resoluties ook de namen van de ingenieurs Pieter de Perceval¹⁵⁶, militair ingenieur van de Republiek en Mathias Dögen¹⁵⁷, ingenieur van de Admiraliteit, die geconsulteerd werden voor zaken de fortificatie aangaande en ingenieur Du Mont die tijdens het Rampjaar door stadhouder Willem III werd teruggeroepen.¹⁵⁸ Adriaen Dortsman was, als ingenieur, in 1672 werkzaam aan de fortificatie aan de noordzijde van de Haarlemmerpoort¹⁵⁹ en van 22 oktober 1673 tot in 1674 aan de 'posten aen de Veght en daeromtrent'.¹⁶⁰ Voor deze laatste werkzaamheden kreeg hij de som van f 1500 betaald.

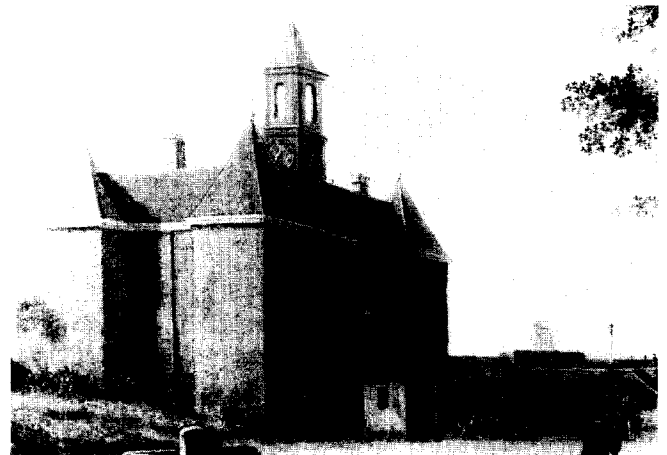
Stadsarchitect

Daniel Stalpaert werd op 29 oktober 1648, de dag na de eerstesteenlegging van het Nieuwe Stadhuis, met terugwerkende kracht vanaf 1 augustus 1648 en voor een jaarsalaris van f 1600, officieel aangesteld als 'stadsarchitect', en dienvolgens als opzichter op alle publieke gebouwen in aanbouw of nieuw te bouwen, in het bijzonder het Nieuwe Stadhuis en de toren van de Nieuwe Kerk. Bij deze twee werken stond het werk onder supervisie van Jacob van Campen en Stalpaert had de dagelijkse leiding over de bouw. Het vroegtijdige vertrek van Van Campen van de bouw van het Stadhuis in december 1654 maakte het noodzakelijk dat Stalpaert zich uitsluitend met de bouw van het Stadhuis bezig kon houden. De aanstelling van Swanenburg als opzichter over alle stadswerken, enige maanden later, maakte het mogelijk dat Stalpaert tevens andere ontwerp opdrachten zoals die van 's Lands Zeemagazijn kon uitvoeren.

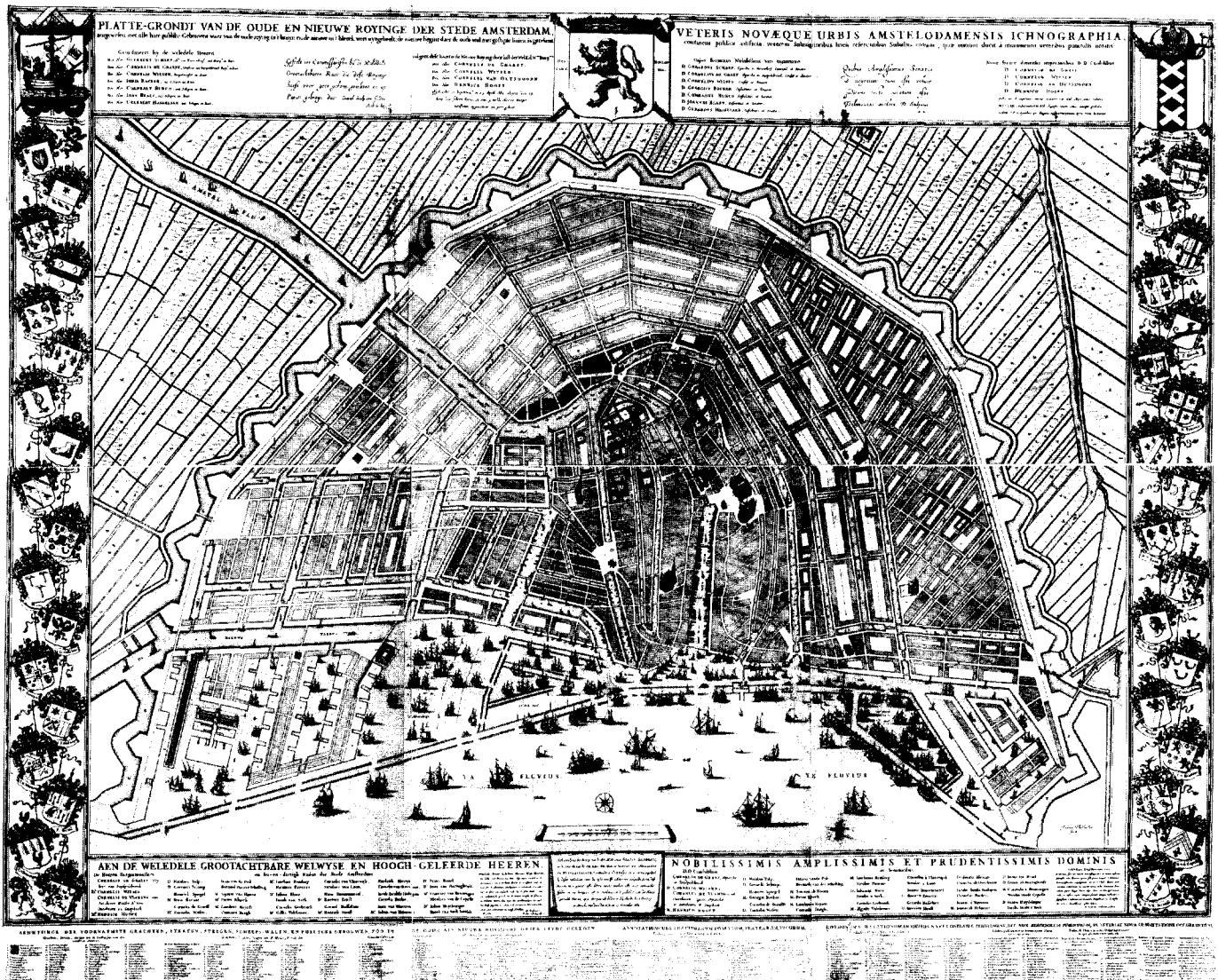
Stalpaert komt pas in de tijd van de Nieuwe Vergroting¹⁶¹ regelmatig voor in de resoluties. Het werk aan het Stadhuis

was inmiddels in een vergevorderd stadium beland en gaf Stalpaert ruimte om aan het volgende mega-project te werken. In 1662 assisteerde hij samen met stadsingenieur Coeck de stadslandmeter Cornelis Danckertsz de Rij, die 'tot sijn hulpen sal moghen nemen sodanighen lanmeter als hij bequaemst sal oordelen'¹⁶² voor het afbakenen van de grachten en straten in de nieuwe stadsvergroting. De keuze van Stalpaert en Coeck moet betekenen dat deze stadsmeesters, naast de heren van de commissie, een groot aandeel hebben gehad in de ontwikkeling van het ontwerpplan van de Nieuwe Vergroting.¹⁶³ Van de stad Amsterdam met haar Nieuwe Vergroting maakte Stalpaert een pronkkaart (afb. 3) waarvoor hij op 11 juli 1662 octrooi verwierf bij de Staten-Generaal en op 27 november 1662 bij de Staten van Holland en Friesland.¹⁶⁴ Van deze kaart diende hij de stad 42 gekleurde exemplaren te leveren voor alle leden van de Raad één en nog een paar om naar goeddunken van de burgemeesters te gebruiken.¹⁶⁵ Voor zijn extra moeite geleverd bij het rooien van de straten en grachten kreeg Stalpaert 100 ducats mits hij op eigen kosten 50 nieuwe ongekleurde kaarten zou maken en afleveren bij de thesauriers.¹⁶⁶ Als vergoeding van de gemaakte kosten voor het maken van de Nieuwe Kaart van Amsterdam kreeg Stalpaert alsnog f 315 uitbetaald¹⁶⁷, maar de extra verering voor het maken van de kaart waar hij om verzocht had, werd afgewezen.¹⁶⁸

Stalpaert maakte met zekerheid diverse ontwerpen voor de invulling van de Nieuwe Vergroting: de Leidsepoort (afb. 4), de Brug over de Amstel, de Ossemarkt met opstallen, de Metseltuin met ambtswoning en andere kleine zaken en reparaties.¹⁶⁹ Hij kreeg in het werk van de stadsvergroting de supervisie over de graafwerkzaamheden, voor welk immens werk hij kon beschikken over zeven opzichters: Rutgert Sandertsz, Frans Jonghbloet, Evert Theunisz, Roeloff Hoijas, Hendrick Davidsz, Harmen de Vries en Jan Wittesroe.¹⁷⁰ Stalpaert diende de thesauriers wekelijks te melden 'waer de uijtgegraven klaij, steiger aerde, en puijn de verleden weeck is vervoert'¹⁷¹, net als de andere meesters moesten melden waar-

Afb.4 Leidsepoort Amsterdam; doek Izaak Ouwater (toegeschr.)
Coll. Kunsthandel P.Zwaal, Amsterdam (1964).
(foto: Gemeentearchief Amsterdam)

Afb.3 Daniel Stalpaert, Pronkkaart van Amsterdam 1662; ets in 6 bladen 140x163cm. Coll. Splitgerber. (foto: Gemeentearchief Amsterdam)

voor hún materialen waren gebruikt. Stalpaert diende vanaf 1666, toen werd besloten dat alle nieuwe werken voortaan zouden worden uitbesteed en dat de stadsmeesters hun eigen bestekken dienden te maken, samen met de opzichter van de modder- en vuilniswerken, Jan Hendricksz van den Bergh, de bestekken te maken van de graaf-, modder- en vuilniswerken.¹⁷²

Verder verrichtte hij landmetingen en taxaties en had blijkbaar de beschikking over een landmetersploeg, want hij moest in 1669 aan de lantaarnmaker Jan van der Heide 'een [man] uijt de lantmeetersploegh [afstaan], om hem t'adsisteren int afsteeken van de plaetsen daer de palen gestelt sullen werden'.¹⁷³ Op 3 april 1670 deed Stalpaert het verzoek 'in consideratie van sijn veelvoudige extraordinarie diensten, soo in't lantmeten als andere, extraordinaris mogte werden gerecompenseert ofte bij vermeerdering van tractement ge-

honoreert'¹⁷⁴ wat resulteerde in een verhoging van het traktement met f 200 tot f 1800.

Twee jaar later werd Stalpaert verzocht het werk van de overleden landmeter Brandlicht over te nemen 'vermits de wercken van de Architecture nu meest ten eijnde lopen', waarop hij antwoordde 'dat hij sigh int lantmeten geoeffent hadde, ende de lantmeterij deser stede eenige tijt herwaerts ooc ten dele heeft waergenomen'; besloten werd dat Stalpaert 'boven 't werck van de Architure mede sal waernemen het landmeten van deser stede wegen, so int regard van de graeffwercken als andersints' zonder verhoging van salaris, gewoon of extraordinaris.¹⁷⁵ Twee weken later al werd, na het overlijden van stadsingenieur Coeck, Jacob Bosch aangenomen als stadsingenieur én -landmeter¹⁷⁶ en kreeg Stalpaert daarmee zijn handen vrij om leiding te geven aan de werkzaamheden die nodig waren om de stad te beschermen tegen de oorlogen van het Rampjaar.

In de tweede helft van de jaren 1660 en in de jaren '70 verminderde en stagneerde de (economische) groei van Amsterdam, waardoor van stadswegen nog nauwelijks nieuwe werken werden geïnitieerd en het werk van de stadsfabriek was teruggebracht tot voornamelijk onderhoud van de bestaande gebouwen. Na het overlijden van Daniel Stalpaert in 1676 besloot de stad de vrijgekomen functie van stadsarchitect dan ook niet meer in te vullen: *'de voorsz. architects plaetse zal blijven gemortificeert, gelijk die gemortificeert werd bij desen.'*¹⁷⁷

Overige stadsmeesters

Van de overige stadsmeesters is niet veel meer te vermelden dan wie wanneer werd aangesteld, eventueel voor welk salaris en derhalve wil ik voor deze gegevens verwijzen naar de lijst van stadsmeesters in bijlage 4.

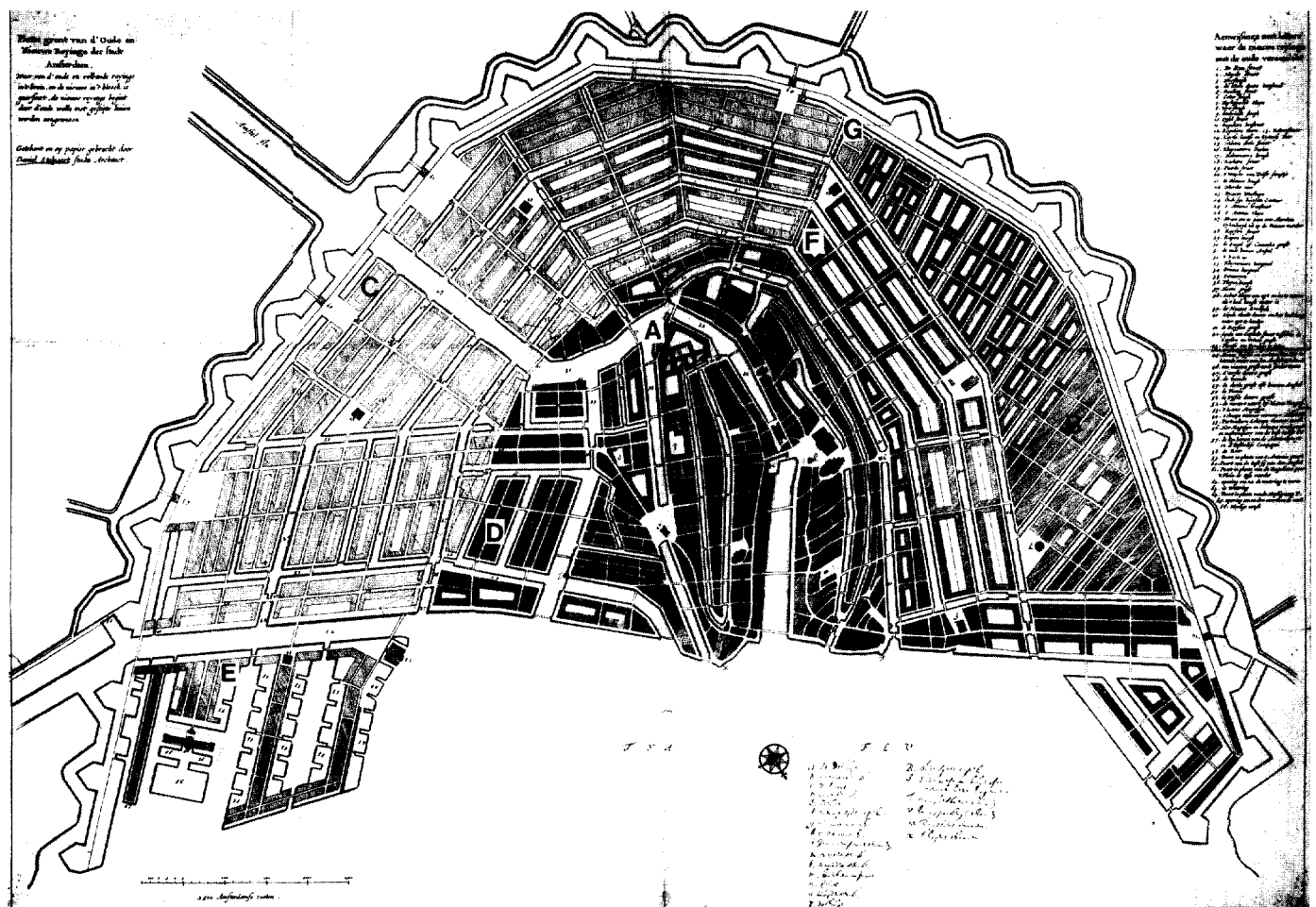
Stadswerkplaatsen

De stadsfabriek had als stedelijk bouwbedrijf werkplaatsen, opslagloodsen en -terreinen nodig met dienstwoningen voor de meesters die toezicht dienden te houden op het personeel en op

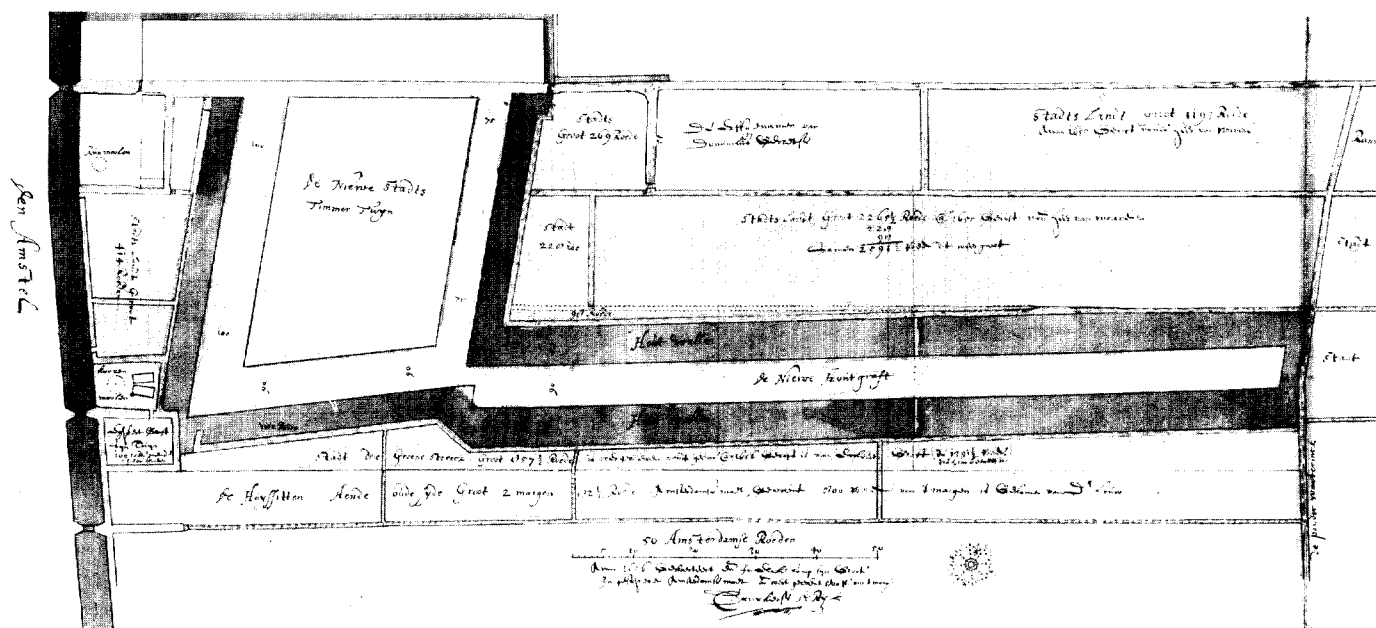
de materialen die werden ingekocht, opgeslagen, al of niet bewerkt en vervoerd naar de verschillende werkzaamheden in de stad. De werkplaatsen waren bij voorkeur centraal gelegen in dat stadsdeel waar het meeste werk te doen was, zodat de afstand tot de werken beperkt bleef. Vandaar dat de stadstimmeruin met de stadsuitbreidingen meeverhuisde (zie afb. 5).

Stadstimmeruin

Rond 1625/1630 werd de stadstimmeruin van het Rondeel verplaatst naar de Jordaan op een terrein tussen de Anjelierstraat en de Tuinstraat.¹⁷⁸ De explosieve groei van het stadswerk vanaf 1647 maakte de stadstimmeruin al snel te klein en het werk aan de nieuwe fortificatie van de Oostelijke Eilanden maakte het noodzakelijk meer opslag- en werkruimte aan de andere kant van de stad te creëren. Al in 1652 was een terrein buiten de stad aan de oostzijde van de Amstel, tussen de huidige Nieuwe Achtergracht en de latere omwalling, nu Sarphatistraat, in gebruik genomen als stadstuin¹⁷⁹ en in 1656 werd deze de 'Nieuwe Stadstimmeruin' genoemd en was zij omgeven door houtwallen (afb. 6). Mogelijk zijn er tijdelijk

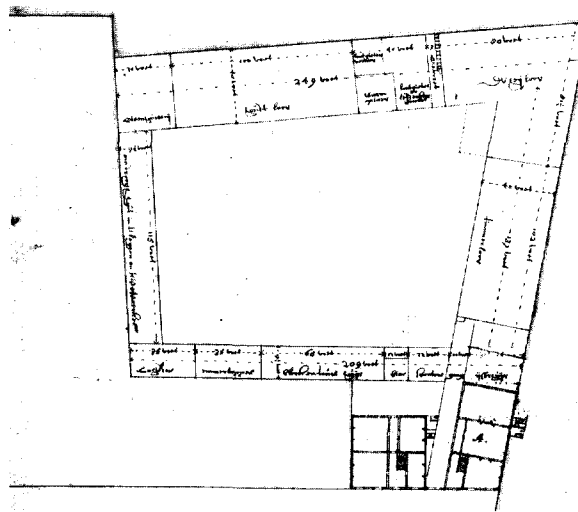
Afb.5 Stadswerkplaatsen in Amsterdam in de 17de eeuw: A: stadstimmeruin Rondeel tot 1625/30; B: stadstimmeruin Jordaan 1625/30-1659; C: stadstimmeruin aan de Amstel vanaf ± 1650; D: stadswerf op Marken tot 1665 en na 1670; E: stadswerf op Oostenburg 1665-1670; F: stadssteenhouwerij ± 1650-1664; G: metseltuin 1664. (foto: Gemeentearchief Amsterdam)

Afb.6 De nieuwe stadstimmeruin aan de Amstel met houtwallen; tekening Cornelis Danckerts; de Rij 1656. (foto: Gemeentearchief Amsterdam)

twee timmertuinen geweest want de gronden van de oude stadstimmeruin in de Jordaan werd pas in januari 1660 geveild¹⁸⁰ en op 31 januari 1661 kreeg Swanenburgh als onderfabriek jaarlijks f 600 toegezegd, omdat hij 'door't verkoopen van de oude stadsthuyn, genootsaecht is geweest van een huys te moeten hueren.'¹⁸¹ Swanenburgh woonde dus tot dan toe op de oude stadstimmeruin.

Het vertrek van de stadsmetselaars in 1664 of 1665 naar een eigen metseltuin moet veel ruimte hebben gegeven in de stadstimmeruin; de daaropvolgende reeds genoemde reductie van het aantal werkmannen binnen de stadsfabriek in 1666 maakte het wenselijk de timmertuin te verkleinen. Op 1 april 1666 kreeg Swanenburgh de opdracht om enige loodsen in de timmertuin af te breken¹⁸² en drie weken later werd besloten om de timmertuin te verkleinen volgens het concept van Stalpaert en Brederode, stadsmetselaar; een aantal van de loodsen kon worden verplaatst binnen de timmertuin, de rest zou worden overgebracht naar de nieuwe Ossenmarkt om te dienen als ossenstallen.¹⁸³ Op de tekening van Stalpaert en Brederode (afb. 7) is duidelijk te zien hoe de timmertuin was ingedeeld en welke meesters er hun werkplaats hadden: schilders, emmerlappers, ijzerhuis, timmerloods, heiloods, loodgieters en leidekkerswinkel en steenhouwerij. Verder was er een houtloods, houtopslag, het 'block en touwhuis', bierhuis, kantoor en twee woningen. De woningen waren voor de stadstimmerman om gedegen toezicht te kunnen houden en voor de boekhouder van de materialen,¹⁸⁴ die kort daarvoor was aangesteld om de inkomende en uitgaande materialen bij te houden en de penningen daarover te beheren en te verantwoorden.¹⁸⁵ De smidse werd in deze verandering overgeplaatst naar de stadswerf, waar een tweede, weliswaar kleine, stadssmidse was en die hiervoor moest worden uitgebreid.¹⁸⁶

Afb.7 Daniel Stalpaert en Jan Willemsz Brederode, ontwerp verkleining stadstimmeruin Amsterdam 1666 (detail) (foto: Gemeentearchief Amsterdam)

De smidse werd in 1670, toen de stadsscheeptimmerwerf werd verplaatst, weer terug gebracht in de stadstimmeruin,¹⁸⁷ waar deze in 1675 geheel afbrandde, maar weer op dezelfde manier werd opgebouwd.¹⁸⁸ De stadstimmeruin zou nog zeer lang op deze plek in Amsterdam blijven.

Stadsschuitenmakerij

De stadsschuitenmakerij of stads(scheepstimmer)werf was tot in 1665 gelegen op het eiland Marken. In november 1664 werd besloten de stadswerf te verplaatsen naar Oosterburg op de twee meest westelijk gelegen werven aan de Wittenburger-

vaart, waarvoor Swanenburgh het ontwerp maakte: de indeling van de scheepswerf, de bijbehorende loodsen en de woning van de stadsmeeester.¹⁸⁹ Er kwam tevens een woning voor de onderscheepstimmerman en een kleine smidse waarin twee smeden werkten. Deze smidse werd in 1666 uitgebreid, om de hele stadssmederij over te kunnen plaatsen naar de stadswerf, waarbij de stadsmid Gijsbert Elias de woning van de onderscheepstimmerman, die zelf ergens anders een woning diende te zoeken, als dienstwoning zou krijgen.¹⁹⁰ De stadswerf heeft nog geen zes jaar op Oostenburg gelegen, want in 1670 werd besloten de stadswerf van Oostenburg te verplaatsen naar de werf op Marken waar die voorheen ook gelegen was en de stadsmidse terug te brengen naar de stadstimmertuin.¹⁹¹ Over het waarom kunnen we slechts raden. In 1673 werd een loods op de stadswerf gebouwd, waarin een slotenmaker uit Utrecht twee smidsen mocht plaatsen en er werd in de ijzerloods een woning voor een lopenmaker en zijn gezin gemaakt.¹⁹² Het is niet waarschijnlijk dat deze mannen in stadsdienst werkten.

Stadssteenhouwerij

De stadssteenhouwerij was halverwege de 17de eeuw gelegen op het perceel tussen de Heren- en Keizersgracht benoorden de Leidsegracht, in het zuidelijkste, nog vrije, gedeelte van de Derde Vergroting, waar deze speciaal voor de bouw van het nieuwe Stadhuis en de toren van de Nieuwe Kerk werd gevestigd (afb. 8). Aan de overkant van de Keizersgracht be-

Afb.8 Stadssteenhouwerij Amsterdam; tekening G.Braat 1652. Coll.Splitgerber. (foto: Gemeentearchief Amsterdam)

noorden het Molenpad lag de beeldhouwerij van Artus Quellinus en ten zuiden van het Molenpad kwam daar in 1655 de gieterij van François Hemony bij,¹⁹³ waardoor er een concentratie van stedelijke werkplaatsen langs de Leidsegracht ontstond. Volgens de stadsvergrotingsplannen zou er een dwarsgracht 'gegraven werden door de gronden, daarop tegenwoordig de stads steenhouwerije, het giethuis, en andere publieke gebouwen, zijn staende, als ookck daer de stadts wall is leggende.'¹⁹⁴ Om onnodige kosten te besparen werd het plan aangepast en de ligging van de dwarsgracht verscho-

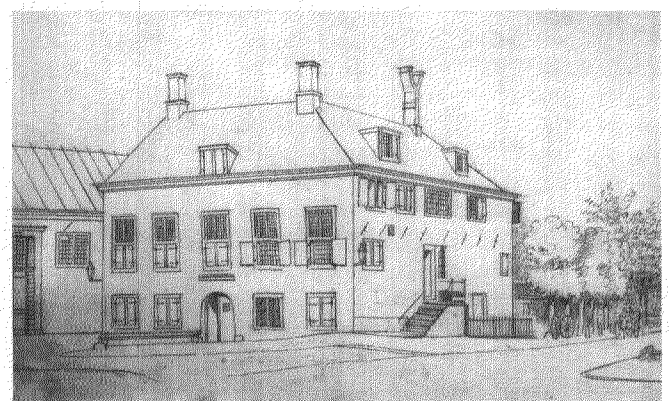
ven naar de plaatsing van de bestaande stadsgracht. Hierdoor konden de werkplaatsen blijven voor wat ze waren. Toch werd besloten de stadssteenhouwerij de daaropvolgende winter te verkopen en werd Stalpaert gelast alle daargelegen erven in kaart te brengen.¹⁹⁵ Het grote werk van de steenhouders aan het Stadhuis was inmiddels gereed, waardoor de steenhouwerij overgeplaatst kon worden naar de stadstimmertuin, waar ze nog maar een kleine werkplaats behoefde. Behalve de steenhouwerij zouden ook de werkplaats van Quellinus en andere percelen worden verkocht, met als enige uitzondering de gieterij van Hemony.¹⁹⁶ De werkplaats van Quellinus werd in februari 1664 afgebroken en ter compensatie kreeg hij f 600 om een plaats te zoeken om zijn stadswerk af te maken.¹⁹⁷ Na het overlijden van François Hemony in 1668 werd de werkplaats, woning en het werk van Hemony vergund aan diens broer Pieter Hemony, waardoor het giethuis nog steeds in gebruik bleef.¹⁹⁸

Metseltuin

De stadsmetselaars hadden van oudsher hun werkplaats in de stadstimmertuin. Na aanvang van de Nieuwe Vergroting in 1662 en door de verplaatsing van de stadstimmertuin naar de oostzijde van de Amstel rond 1660, werd het voor de stadsmetselaars zeer wenselijk om een eigen opslag- en werkruimte te hebben in het gebied rond de Leidsegracht waar de werkzaamheden voor de Nieuwe Vergroting van start gingen, vanwege de immense hoeveelheid materiaal die nodig was voor het bouwen van de poorten, kaden, bruggen, sluizen enz. Daarom werd op 21 december 1663 besloten een aparte metseltuin te maken, gesitueerd in de Lijnbaansgracht benoorden de Leidsegracht op een nieuw aan te plempen erf.¹⁹⁹ Daniel Stalpaert kreeg twee maanden later de opdracht om het ontwerp te leveren van de metseltuin met een woning voor de stadsmetselaar²⁰⁰ (afb. 9). Ik weet niet wanneer de metselaars weer zijn teruggekeerd in de stadstimmertuin.

Conclusie

Beleid, leiding en verantwoordelijkheid binnen de Amsterdamse stadsfabriek zijn in de loop van de 17de eeuw steeds

Afb.9 Stadsmetseltuin en woning stadsmetselaar, nu Leidsegracht 108 Amsterdam; tekening J.de Beyer (toegeschr.) (foto: Gemeentearchief Amsterdam)

dichter bij de stadsmeesters komen te liggen; aan het begin van de eeuw lagen deze drie zaken in het geheel bij de fabrieksmeester en de onderfabriek, na 1633 alleen nog bij de onderfabriek. Door de aanstelling van stadsarchitect Stalpaert in 1648 verloor de onderfabriek een deel van zijn leidinggevende taken; stadstimmerman Swanenburgh kreeg bij zijn aanstelling in 1654 het belangrijkste deel van het beleid en de leiding over de stadsfabriek toebedeeld en na het overlijden van onderfabriek Beets in 1659 tevens de verantwoordelijkheid, waarmee hij naast zijn eigen functie ook die van onderfabriek verwierf, eerst nog gedeeld met een tweede onderfabriek, maar vanaf 1661 alleen. Na Swanenburghs terugtreding in 1667 kwamen beleid, leiding en verantwoordelijkheid in het geheel bij de stadsmeesters te liggen, de eindverantwoording bleef zoals altijd bij de heren thesauriers. Stalpaert heeft in de leiding over de stadsfabriek een minimale rol gespeeld en het is dan ook onterecht te spreken over 'de stadsfabriek onder leiding van Daniel Stalpaert'.

Stalpaerts werkzaamheden hebben zich binnen het stadswerk vooral geconcentreerd op het leiding geven aan de uitvoering van de twee megaprojecten die de stad Amsterdam tijdens zijn aanstellingsperiode initieerde: het Stadhuis en de Nieuwe Vergroting. Daarnaast heeft hij zich als stadsarchitect uiteraard bezig gehouden met het ontwerpen van stadsgebouwen, maar dat geldt tevens voor andere stadsmeesters, en voor Swanenburgh in het bijzonder. Hierdoor moeten we voorzichtig zijn om de in deze periode ontworpen stadsgebouwen aan de stadsarchitect toe schrijven, voor zover daar geen zekerheid over bestaat. Opdrachten voor de heren bestuurders van Amsterdam buiten het werk voor de stadsfabriek om, lijkt voor alle stadsmeesters een normale praktijk te zijn geweest.

De stadsfabriek kreeg niet altijd voor alle ambachten een stadsmeester benoemd. Dit was in grote mate afhankelijk van de hoeveelheid werk dat voor handen was: in 1647 bijvoorbeeld werd door de stad een meestersmid aangesteld, die werd opgevolgd door een meewerkend meester en die weer door een ploegdrijver. Dit onderscheid in benaming maakt duidelijk wat niet expliciet in de instructies vermeld staat: dat de stadsmeesters niet zelf op de steiger stonden, maar uitsluitend leiding gaven, controle uitoefenden, bestekken en tekeningen maakten en de administratie bijhielden van verwerkte materialen en het personeel als belangrijkste taken, behalve wanneer ze een ondermeester naast zich hadden, dan werd aan deze in ieder geval de administratie overgedragen. Deze ondermeesters werden om specifieke redenen aangesteld: extreem veel werk en dus veel werklui (steenhouwers tot 1667 en metselaars na 1663), stadsmeester op leeftijd (stadsmetselaars Cornelis Danckertsz de Oude en Philips de Vos) of de dubbele functie van de stadsmeester (stadstimmerman en onderfabriek Swanenburgh).

De veranderingen binnen de stadsfabriek werden duidelijk bepaald door de omvang van de werkzaamheden en deze door het beschikbare vermogen dat de stad te besteden had. De functie van Stalpaert was op die veranderingen van weinig invloed.

BIJLAGEN

Bijlage 1: 'Instructie voor Gerrit Barentsz [Swanenburgh] als opsiender op de stadswercken en arbeids volck.'

[GAA: arch.5023, inv.nr.4, fol.9-10v.] Groot Memoriaal; 20 januari 1654.

'1. Sal van tijt tot tijt sijn oogen laten gaan over des stadts affbereijts ghemaecte ghebouwen, ende scherpelijck letten off aan eenighe derselver oock eenigen nootsaeckelijcke reparatie wort vereijst, in welcken gevalle hij met den onderfabrijcq daar over sal communiceren, ende overleggen in wat manieren deselve op't oirbaarlijckst behoort te geschieden om het selve mae rijpe overlegh, de heeren thesaurieren bequamelijck voor te dragen ten eijnde daar op na ghelegentheijt bij gemelte heeren mach werden ghedisputteert.

2. Doch indien bij hem ende den onder fabrijcqmeester mocht bevonden worden dat eenighe derselver wercken door outhijt soo mochte sijn vergaan, dat die niet langer en conde door reparatie werden onderhouden, maar nootsaeckelijcken souden moeten werden vernieut, sal hij nevens de fabrijcq de ware ghestaltenisse daar van de heeren thesaurieren voordragen, omme bij ghemelte heeren naar inspectie off andersints op de vernieuwinge derselver te worden geresolveert.

3. In welcken gevalle sonderlingh des versocht sijnde sal de heeren thesaurieren dienen na sijn beste wetenschap van oprechte advijsen ten meesten oirboor vande stadt ende sonderlingh off het oock meerder voordeel souden sijn die aen te besteden, als in dagh hueren te doen op maecken.

4. Waar over hij oock ghehouden sal sijn de bestecken daar van te maecken in sodanighe manieren dat de bestedinghe daar op kan gheschieden, ende op dat de wercken te beter bij de heeren thesaurieren kunnen overgeleght en begrepen werden, sal deselve wercken door teijckenighe daer toe bij hem te maecken, ghemelte heeren verthonen.

5. Ingevalle van besteedinghe sal hij de matreialen die men daar toe willen ghebruijcken, eerse aen ofte int werck ghestelt werden visiteren off die in deugden en swaerten sijn volgens 't besteck, gelijk hij oock daar na het werck ghemaackt sijndde sal besichtigen ende beletten, off bestelck in alles voldaan is, ende in cas van eenigh defect, sal hij de heeren thesaurieren sulcx tijdelijck bekent maacken ten eijnde voor de betalinghe daar op regardt ghenomen mach werden.

6. Gelijk mede raackende de wercken die bij daghlonen werden ghemaackt, hij goede toesicht sal nemen dat deselve door last ter heeren thesaurieren precijselijcken werden ghemaackte, sonder toe te staen dat derselver heeren ordre eenighsins worden gheexcdeert offe buijten gegaan, veel min dat met sijn weten eenigh werck sonder expresse last der ghemelte heeren souden bij der handt ghenomen werden.

7. Doch sal hij int coopen van eenighe materialen tsij groot off cleijn, de heeren thesaurieren assisteren deselve nae sijn beste kennisse onderrechten vande deuchdelijcheijt ende waarde vandien ende sijn beste doen dat int coopen derselver, de meeste oirboor ende mesnagie werde betracht sonder dat hij eenighe insicht sal hebben om d'een off d'ander te gratificeren, off voor hem daar eenigh voordeel uijt te trecken, directelijck off indirectelijck weshalven hij oock niet en sal vermogen te doen eenighe houtneringhe in eeniger manieren noch oock part off deel hebben inde winckel van ijmant anders.

8. Sal int coopen van hout off anders materialen tsij hem het selve alleen, off te samen met den onder fabrijcqmeester bij de heeren thesaurieren aanbevolen wert, alijt betrachten het meesten voordeel ende oirboor van de stadt na sijn beste kennisse ende vermogen.

9. Van alle materialen bij hem door last van de heeren thesaurieren gecoft off 'tsijner presentie door de ghemelte heeren selffs gecoft, sal hij houden pertinente aantelijckeninghe raackende de quantiteit ende qualiteit derselver, mitsgaders vande prijsen daar voren uijtgelooft, van welke aantelijckeninghen hij de memorie ter thresaurije sal overleveren om te dienen tot narichtinghe van de heeren aldaar.

10. Ende op dat alle de stads wercken ende timmeragien, ordentelijck moegen werden aangelegh ende met des meesten oirboor bequamelijck voortgeset sal hij houden goede correspondentien met den onder-fabrijs-cqmeester den architect, mitsgaders de andere stadsmeesters, ten eijnde door een onderlingh goet overlegh met malcanderen mach beraamt ende uijtgevonden werden met middel en maniere die meest tot de voorsz. ordentelijcke voortsettinghe der ghebouwen, bequaam geacht sal werden twelck dan alsoo door de meesters elck voor soo veel het selve hem is aangaande nagecomen sal moeten werden, ghelijck hij oock so meesters daar toe sal aanmanen, ende sorghe draghe dat het soo gheschiede ende ingeval ijmant deses niet tegenstaende mochte blijve in ghebreecken, sal het selve den heeren thesaurieren ghehouden sijn bekent te maacken die alsdan daar over voorsininghe sullendien na behooren.

11. Wat aangaet de knechten off arbeijts gasten sorterende onder de stadts respectieve meesters, sal hij het ooghe daar op houden, dat deselve op stads wercken mooghen comen onder bequame meesterknechten die haar het werck wel verstaan, trou ende naarstigh sijn, ende dat in sodanighen getal als de gelegenheit van het werck, sal vereijsschen, ende indien hij bevint ijmant van de meesterknechten tot het beleijs van sodanighen werck met te hebben de bequaamheit sal deselve van het werck doen affgaan ende besorghen dat een ander bequaam man inde plaats ghestelt worde ghelijck hij mede uijt het werck sal doen daan, alle knechten ende gasten die hij bevinden sal tot het werck onbequaam off oock traagh en luij te sijn.

12. Eijndelijcken sal in alle ggetrouwicheijt na sijn beste vermoogen stadts oirboor, voordeel ende proffijt soecken in sodanighen voeghen ghelijck off hem int particulier was aangaende.

13. Ende dit alles bij provisie behoudende de heeren burgermeesteren aan haar selve dese jnstructie na haar Ed. welgevulle te jnterpreteren, vermeerderen off verminderen na dat haar Ed. dienstigh sullen oordeelen. Op heden den 20 janu. 1654 heeft Gerret Baerentse aan den heeren burgermeesteren gepresteert den behoorlijken eedt van getrouwicheijt op den inhoudt van de bovestaende instructie. actum uts.'

Bijlage 2: Opzicht, directie en beleid over alle nieuwe en bestaande stadswerken aan Swanenburgh

[GAA: arch.5023, inv.nr.4, fol.50] Groot Memoriaal; 2 maart 1655.

'Wij burgermeesteren en regierders der stad Amstelredamme, allen den geenen, die desen eenigsints mag aengaen, doen te weten, dat wij, ons vertrouwende op de ervarentheit, trouwigheit ende naerstigheit van den eersamen Gerrit Barentsz [Swanenburgh], denselven hebben gestelt ende gecommiteert, gelijk wij hem stellen ende committeren midtsdesen omme, onder het opper gesag vanden heeren tresorieren deser stede, te hebben d'opsicht, directie ende beleijs over alle deser stadts te maecken nieuwe wercken, soo wel die albereijts onderhanden sijn, als die hij goetvinden van ons, mogen bij der handt genomen werden, midtsgaders het geene raectt de reparatien van de oude gebouwen, tot welcken eijnde hij niet alleen en sal communiceren ende corresponderen met de andere stadtsmeesters, maer sullen deselve oock achtervolgen de ordre, die hij, tot de ordentelijcke voortganck van de gebouwen off wercken gemerclijck sal voorstellen, met authorisatie omme de knechten off gasten sooo wel te lasten ende regeeren als de voorsz. meesters selfs, de trage off onwillige datelijck uijt het werck stellen, ende alles vorders onder de autoriteit vande heeren tresorieren als boven soo te dirigeren ende avanceren, als het best van't werck, midsgaders den oirboor ende menage sal vereijsschen. Lastende ende bevelende ijeder een, die desen aengaet, gemelte Gerrit Barentsz daer voor te erkennen ende respecteren. Actum onder 't cachet der voorsz. stede den 2.n martij 1655. was ondergetekent J. Corver, sijnde daer neffens opgedruet 't cachet deser stad in rood oblaet.'

Bijlage 3: Integrale lijst van de stadsgebouwen te onderhouden door de stadsfabriek, de omvang van deze en de bijhorende begroting van 1666

[GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.52v.-60v.] Resolutien Thesaurieren Ordinaris; 27 januari 1666.

1-Capitale gebouwen:

het magazijn en 't salpeterhuijs op de Braeck - de gieterij van Koster - 't corenhuijs op de Brouwersgracht - 't nieuwe heeren logement - de westerhall - de gieterij van Hemonij - d'oude stadts herbergh - 't grootschool aen de nieuwe sijde - de paerdestal met 4 woningen - de waegh op de dam - de corenbeurs - 't corenmetershuijsje - 't stadhuijs - de beurs met 28 woningen - 3 doelens daer in't magazijn - 't rasphuijs - 't conchergieschoock aende regulierstoren - 't oude heeren logement - de Illustre schoole - de lombert - 2 halle - Excijshuijs op de oude brugh - schreijerhoeck en toren - de nieuwe waegh - 't grootschool aende oude sijde - 't oostindiesch huijs - 't gebouw aent camperhoofst - de wale kerck - 't kistemakerspand - 't staelhoff en't arhoff - de engelsche kerck - de regulierspoort - de st. antoins poort - zeeburgh - 't willige rasphuijs - 2 predicklootsen.

2 - Torens:

westerkerckstoren - haringhpackerstoren - jan rodenpoortstoren - regulierstoren - op't stadhuijs - op de beurs - de oude kerckstoren - de zuiderkerckstoren - de monckelbaenstoren.

3 - Poorten:

haerlemmerpoort - zaagmolenspoortje - raampoortje - leijdsse poort - utrechtse poort - weesper poort - mijderpoort.

4 - Cortegardes: totaal 12.

5 - Woonhuijsen: totaal 67.

6 - Cantoren, 't meerendeel met schoorsteenen: totaal 35.

7 - Paelhuijsjes offe chactershuijsjes met schoorsteenen, waelredders huijsjes, alsmede alle de palen met de duc d'alven en boomen en steijgers: totaal 19.

8 - huijten woonhuijsen: totaal 27.

9 - schutsluijsen en steene en houtte bruggen, huijten de fortificatie: totaal 20.

10 - steene schutsluijsen: totaal 18.

11 - steene bruggen: totaal 95.

12 - houtte bruggen met steene landhoofden: totaal 55.

13 - houtte brugge: totaal 77.

14 - schoenlappershuijsjes: totaal 82.

15 - kerckhoven: totaal 7.

16 - 2 vismarcten.

17 - 9 lootsen en stallinge.

Tot onderhoud vande stad sijn int gebriek omtrent 440 a 50 soo groot als cleijnvaertuijgh bestaende in moddermolens, bocken, vlotschuijten, arcken, dubhelde en enckelde modderschouwen, vulnisschuijten, en roeijschuijten soo groot als cleijn.

Al de aen backen, met de burghwallen voor de uitcomende straten de riolen daer onder begrepen en de oprelle aende steene brugge sijn niet getelt maer kan met 2 metselaers en een opperman onderhouden werden, 't geen daer aen te doen is.

Op de cedul van de Timmerman: 30 timmerluij, 4 kistemakers, 2 cruijwagenmakers, 1 mr. ijserhuijs, 10 jongens, 3 sjouwers (nb. siet fo.72) = 50 mannen.

Metselaers: 1 Douwe Claesz, 1 Claes de Beer, 1 in de metselthuijn, 15 metselaers, 15 opperluijden, 2 jongens, 1 sleeper = 36.

Schuijmakers: 30 timmerluij, 4 die de bruggen braeuwen en teeren, 3 jongens, 3 sjouwers = 40.

Smits: 8 in de winkel in de thuijn, 2 in de winkel op de schuijtenmaeckerswerff = 10.

<i>Op de timmermans cedul</i>	50 mannen
<i>de metselaers</i>	36
<i>de schuifmakers</i>	40
<i>de smits</i>	10
<i>de steenhouwer 4 inde hartsteenen</i>	
<i>2 aende vloersteenen</i>	6
<i>de pompemaker en leijdecker</i>	6
<i>de schilders</i>	6
<i>de emmerlappers</i>	4
<i>de boomplanters</i>	<u>6</u>
	164 mannen
<i>Hier boven comt 164 mannen ider man d'eene min en d'ander meer daeghs een gulden, en in een sijn 313 wercke dage, en als de heijlig en winterdage die te samen uijtbrengen 23 dagen affgaen, soo blijft noch 290 wercke dagen in een jaer:</i>	164 mannen
	<u>290 dagen</u>
	14760
	<u>32800</u>
<i>het arbeidsloon in een jaer</i>	f 47560:

<i>Op de cedul vande schrijver.</i>	
<i>30 brugge vegers, in een jaer ider 300 dagen, daeghs 12 stuijvers</i>	f 5400
<i>2 opsighters ider mede 300 dagen,</i>	
<i>daeghs 23 1/2 st. aff f7 in een weeck</i>	f 728
<i>10 basen op de 5 moddermolenswercken,</i>	
<i>ider daeghs 30 st. en in 290 dagen</i>	f 4350
<i>15 die op de moddermolens wercken,</i>	
<i>ider daeghs 17 st. en mede 290 dagen</i>	f 3697
<i>1 pisdrager opt stadthuys 300 daegen 18 st.</i>	f 270
	<u>f 14445:--</u>

<i>1 knecht in de boeijen, 300 dagen daeghs 20 st.</i>	f 300
<i>1 clockeluijer opt stadhuys, mede 300 dagen daeghs 15 st.</i>	f 225
<i>2 die na de modderschouwen sien, en inde haven oppassen,</i>	
<i>dat de schouwen niet inde gront en gaen,</i>	
<i>ider 290 dagen ten 18 st. daeghs</i>	f 522
<i>3 schuijmers off crengen en stroovisschers ider 290 dage,</i>	
<i>daeghs 17 stuijvers</i>	f 739
<i>Soo dat dese cedul bedraecht in een jaer</i>	<u>f 16232:--</u>

<i>de lantmeters ploegh, bestaende in 14 mannen, d'een min en d'ander meer daeghs</i>	
<i>18 st. en 300 dagen in een jaer comt</i>	3780
<i>'t arbeidsloon van alde ambachten</i>	47560
<i>voor al de materialen to de ambachten</i>	75000
<i>'t arbeidsloon voor de straatemakers</i>	11500
<i>voor 575000 brabantse straatsteenen jder 1000 met al d'oncosten f 23:10</i>	13512
<i>voor 1500000 straatklinkers, ider 100 met al d'oncosten 65 st.</i>	4875
<i>in een dagh d'een min d'ander meer comen der 6 scheepen met zand ider schip door malcander en gereekent,</i>	
<i>cost f 7:3, en in een jaer 290 dagen, comt</i>	12180
<i>'t tractement van al de stadsmeesters, omtrent</i>	15000
<i>voor de glasemakers 1500</i>	
<i>hier voor al d'ambachten</i>	3000
<i>voor al de graeffwercken, modderwercken,</i>	
<i>enal 'tgeen daer aen dependeert, daervoor</i>	100000
<i>Somma</i>	<u>f 304139:--</u>

Bijlage 4: Stadsmeesters in de periode van 1647 - 1676²⁰¹**Onderfabrieksmeesters**

- 1643-1659 **Dirck Wijnantsz Beets** (-1658/9) 30 jan. 1643 aangenomen [GAA: arch.5023, inv.nr.3, fol.227v.], voor 31 jan. 1659 overleden [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.22]
- 1659-1667 **Gerrit Barentsz Swanenburgh** (1605-1669) 31 jan. 1659 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.17v.], 4 jan. 1667 ontslag wegens ouderdom per 23 april [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.108]
- 1659-1661 **Jacob Lambertsz Spakenburg** 31 jan. 1659 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.17v.], 7 jan. 1661 ontslag genomen [GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.134v.]

Stadsmeestertimmerlieden

- 1647-1653 **Pieter Intesz** in 1647 3 1/2 maand wedde in opvolging van de overleden Pieter Michielsz [GAA: arch.5014, inv.nr.111], in 1652 jaarwedde ontvangen, in 1653 stadstimmerman niet nader benoemd [GAA: arch.5014, inv.nr.117en 118]
- 1654-1667 **Gerrit Barentsz Swanenburgh** (1605-1669) 20 jan. 1654 eed afgelegd [GAA: arch.5023, inv.nr.4, fol.11v.], 4 jan. 1667 ontslag wegens ouderdom per 23 april [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.108]
- 1667-1709 **Hans Jansz van Petersom** (-1709) 18 jan. 1667 aangenomen per 23 apr. [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.111v.]

Stadsondertimmerlieden

- 1659- **Cornelis Aertsz** 3 juli 1659 eed afgelegd [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.34]
- 1659-1668 **Pieter Jaersz (Jacobsz)** 3 juli 1659 eed afgelegd [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.34] overleden voor 21 nov. 1668 [GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.9]
- 1666 **Cornelis Ernstsen**
8 juni 1666 ontslagen wegens overtal [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.84]

Stadsmeestermetselaars

- 1637-1659 **Philips de Vos** verving in 1637 Cornelis Danckertsz de Oude [GAA: arch.5014, inv.89]
- 1659-1671 **Jan Willemsz Brederode** (1621-1671) 13 nov. 1659 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.41]
22 juli 1671 overleden [GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.6v.]
- 1671-1681 **Jan Willemsz Crabbendam**
15 september 1671 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.181v.]
- 1681-1686 **Elias Bouman** (1636-1686)

Stadsondermeestermetselaars

- 1655-1660 **Pieter Boogaert** 19 nov. 1655 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.166v] 31 jan. 1660 ontslagen als ondermetselaar en aangesteld als 4de rooimeester [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.46v.]
- 1663- **Douwe Claesz** 13 okt. 1663 eed afgelegd [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.154]
- 1663-1669 **Claes de Beer** 13 okt. 1663 eed afgelegd [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.154] 22 okt. 1669 opgevolgd [GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.76v.]
- 1669- **Jasper Adriaensz** 22 okt. 1669 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.76v.]

Stadmeestersteenhouders

- 1647-1653 **Willem Hendricksz de Keyser** (1603-na1674) 3 dec. 1647 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.132] 20 febr. 1653 ontslagen [GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.53]
- 1653-1662 **Symon Bosboom** (1614-1662) 27 juni 1653 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.134] voor 17 febr. 1662 overleden [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.96]
- 1662-1667 **Thomas Hendricksz de Keyser** (1597-1667) 25 apr. 1662 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.97v.] 7 juni 1667 begraven [Weissman, noot 124 p.82]
- 1667- **Barent Molenijser** 1 juli 1667 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.141v.]
- 1675-1679 **Thomas Thomasz de Keyser** (-1679) (ploegdrijver) 26 febr. 1675 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.6, fol.36] 19 dec. 1679 begraven [Weissman, noot 124 p.83]
- 1680-1687 **Pieter Thomasz de Keyser** (1646-1687) (ploegdrijver) 26 jan. 1680 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.6, fol.177] 6 mei 1687 begraven [Weissman, noot 124 p.83]

Stadsoudermeestersteenhouders

- 1650 ? (-1650) overleden voor 16 aug. 1650 [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.137]
- 1650-1650 **Daniel Hillebrandts** (-1650) 16 aug. 1650 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.137] tot dec. 1650 in dienst
- 1651-1553 **Symon Bosboom** (1614-1662) 30 dec. 1650 aangesteld [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.137] 22 febr. 1651 in dienst getreden [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.137] 27 juni 1653 stadsmeestersteenhouwer [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.134]
- 1653- **Hendrick Jansz** 28 juni 1653 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.153]
- in 1661-1667 **Barent Molenijser** in 1661 voor een heel jaar wedde betaald [GAA: arch.5014, inv.nr.125 (1661)] 1 juli 1667 aangenomen als stadsmeestersteenhouwer [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.141v.]

Stadsmeesterschuitmakers

- 1626-1652 **Theunis Cornelisz Tol** in 1626 voor het eerst jaarwedde ontvangen [GAA: arch.5014, inv.nr.93] (f 540 / f 590) in 1652 opgevolgd [GAA: arch.5014, inv.nr.117]
- 1652- **Cornelis Jansz Raven** in 1652 opvolger van Th.C. Tol [GAA: arch.5014, inv.nr.117] (f 590)
- 1661-1700 **Jan Lucasz Root** 13 jan. 1661 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.66v.] (f 590)

Stadsmeestersmeden

- 1647-1670 **Gijsbert Elias** 5 dec. 1647 aangesteld [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.132] (f 700) 24 jan. 1670 opgevolgd door mr.knecht [GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.92v.]
- 1670-1676 **Jan(nes) (Joannes) Jansz van der Spijck** (-1675/6) (meewerkend meester) 24 jan. 1670 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.92v.] (f 700) voor 14 jan. 1676 overleden [GAA: arch.5039, inv.nr.6, fol.69]
- 1676- **Jan Jansz Steenberg** (ploegdrijver) 14 jan. 1676 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.6, fol.69]

Stadslandmeters

- 1623-1662 **Cornelis Danckertsz de Rij** (-1662) in 1623 aangesteld als landmeter en ondermeester metselaar [GAA: arch.5014, inv.nr.90] (f 760) vanaf 1637 landmeter en artilleriemeester [GAA: arch.5039, inv.nr.104] (f 860) overleden voor 11 mei 1662 [GAA: arch.5023, inv.nr.5, fol.99]

- 1662-1672 **Johannes Brandligt** (-1672) volgt in 1662 Cornelis D.de Rij op [GAA: arch.5014, inv.nr.125 (1662)] (f 760) 11 mei 1672 overleden [GAA: DTB 1091, fol 122]
- in 1663 **Jasper Jansz** (knecht) 13 okt. 1663 aangesteld als knecht [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.154]
- 1671- **Barent van Groenendijck** (assistent) 17 dec. 1671 aangenomen als assistent [GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.9] (op provisie)
- 1672- **Jacob Bosch** 21 juni 1672 aangenomen als landmeter en ingenieur [GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.49] (f 1500)

Stadsingenieurs

- in 1650 **Jan Heymansz Coeck** in 1651 het gehele jaar salaris ontvangen [GAA: arch.5014, inv.nr.116]
- 1651 in ieder geval tot in 1663 salaris ontvangen [GAA: arch.5014, inv.nr.125]
- na 1663 **Hendrik Ruse** (Rusius) (1624-1679) 9 nov. 1652 aangesteld als infanterie-kapitein en stadsingenieur [Römelingh, noot 153 p.566] in 1659 ontslagen als infanterie-kapitein, aangehouden als ingenieur [GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.125] in 1663 nog betaald, latere stadsrekeningen niet gespecificeerd [GAA: arch.5014, inv.nr.125, 1663]
- 1672- **Jacob Bosch** 21 juni 1672 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.49]
- 1672-1674 **Adriaen Dortsman** (1635/6-1682) 27 juni 1672 voor het eerst in de resoluties [GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.58] 29 mei 1674 ontslagen [GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.196]

Stadsmeesterstratenmakers

- 1638-1650 **Hendrick Arentsz** op 25 jan. 1650 vervangen [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.137]
- 1650-1681 **Jan Claesz** 25 jan. 1650 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.137]

Stadsoudermeesterstratenmakers

- 1661-1673 **Michiel Cornelisz** (-1673) 16 sept. 1661 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.88v.] (25 st./d) voor 20 dec. 1673 overleden [GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.174v.]
- 1673-1680 **Jacob Pietersz** (-1680) 20 dec. 1673 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.174v.] voor 6 mrt. 1680 overleden [GAA: arch.5039, inv.nr.6, fol.179]
- 1680- **Jacob Joosten** 6 mrt. 1680 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.6, fol.179]

Stadsmeesterloodgieters en -leidekkers

- 1664 **Jan Jansz van Nes** (-1664) in 1648 in resolutie vermeld [GAA: arch.5039, inv.nr.33, fol.107]²⁰² overleden in 1664 [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.8v.]
- 1664-1670 **Aert Anthonisz de Vries** (-1670) 16 dec. 1664 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.8v.] (f 630) voor 9 juli 1670 overleden [GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.115]
- 1670-1704 **Herman Jansz Cordes** (meesterknecht) 9 juli 1670 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.115] (30 st./d)

Stadsmeesterschilders

- 1648-1666 **Simon Jacobsz de Vlieger**
- 1666-1687 **Abraham Andriesz Bilot** 31 mrt. 1666 eed afgelegd [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.72]

Stadsmeester glazenmakers

- 1653-1667 **Jan Vos** (-1667) 12 nov. 1653 aangenomen [GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.57] 11 juli 1667 overleden [GAA: DTB 1055, fol.182]

- 1653-1664 **Cornelis Brouwer** 12 nov. 1653 aangenomen [GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.57] 10 apr. 1664 vervangen [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.183]
- 1664-1673 **Willem Jeuriaensz van der Haringh** (-1673) 10 apr. 1664 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.183] i.p.v. Brouwer voor 2 mei 1673 overleden [GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.146]
- 1667-1678 **Cornelis Willemsz van der Baest** 12 aug. 1667 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.144] i.p.v. Vos 29 okt. 1678 vervangen [GAA: arch.5039, inv.nr.6, fol.134]
- 1667- **Antonis Schepens** 12 aug. 1667 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.144] i.p.v. Vos
- 1673- **Johannes Garengroot** 2 mei 1673 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.146] i.p.v. Van der Haringh
- 1678- **Onne van Ruitenburch** 29 okt. 1678 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.6, fol.134] i.p.v. Van der Baest

Klok- en geschutgieter

- 1655-1668 **François Hemony** (-1668) 10 dec. 1655 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.167] (op provisie) in 1668 overleden [GAA: arch.5025, inv.nr.26, fol.98v.]

Opzichters van de stadsgraaf- en modderwerken

- 1661-1683 **Jan Hendricksz van den Berg** (ook **Jan Baes** genoemd) 7 jan. 1661 aangesteld [GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.134v.] [GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.143v. en arch.5039, inv.nr.33, fol.164v.] tonen aan dat Jan Baes en Jan Hendricksz van den Berg dezelfde persoon waren.

Opzichters van de fortificatiën

- 1658 **Jan Claesz Rood** 21 mei 1658 ontslagen wegens ouderdom [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.10v.]
- 1658- **Frans Jongbloet** 28 mei 1658 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.10v.]
- 1673- **Nicolaes van der Heide** (fortificatie en schutsluizen) 22 juli 1673 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.159v.] (f 1500)

Rooimeesters

- 1655 **Gerrit Jansen** (-1655) nov. 1655 overleden [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.166]
- 1655- **Rutger Prenger** 7 nov. 1655 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.166]
- 1660- **Pieter Boogaert** 31 jan. 1660 aangesteld [GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.46v.]
- 1671- **Cornelis Koel** voor 25 mrt. 1671 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.154]

Schrijvers van't fabrijsambt

- 1665 **Gerard van de Voorde** per 1 aug. 1665 ontslagen [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.29v.]
- 1665-1666 **Carel d'Amour** 15 juli 1665 eed afgelegd [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.29v.] 14 mei 1666 aangesteld als boekhouder van't fabrijsambt [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.82]

Boekhouder van't fabrijsambt

- 1666- **Carel d'Amour** 14 mei 1666 aangesteld [GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.82]

Assistent boekhouder van't fabrijsambt

- 1674- **Jan Besuijen** 2 apr. 1674 aangenomen [GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.191]

Penningmeester van't fabrijsambt

- in 1667 **Gerrit Bruin** [GAA: arch.5039, inv.nr.33, fol.175v.]
in 1674 [GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.189]

NOTEN

Gebruikte afkortingen:

BOK	Begraafboek Oude Kerk
BNK	Begraafboek Nieuwe Kerk
DOK	Doopboek Oude Kerk
DTB	Doop-, Trouw- en Begraafboeken
GAA	Gemeentearchief Amsterdam
GAA-Hist.Top.Atlas	Historisch Topografische Atlas in het Gemeentearchief Amsterdam
GAD	Gemeentearchief Delft
Res.Burg.	Resolutien Regeerende en Oud Burgemeesteren
Res.Thes.Ord.	Resolutien Thesaurieren Ordinaris
Res.Vr.	Resolutien Vroedschap
RKD	Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag
TOK	Trouwboek Oude Kerk

- De enige verouderde algemene werken over Daniel Stalpaert zijn: A.W.Weissman, 'Daniel Stalpaert', *Oud Holland* 29 (1911), pp.65-85; F.A.J.Vermeulen, *Bouwmeesters der Klassicismische Barok in Nederland*, Dissertatie, 's-Gravenhage, 1938; gedegen bronnenonderzoek over nog bestaande bouwwerken van zijn hand vinden we in: *De Amstelkerk - anno 1670*, Amsterdam 1990; *De kerk te Oudshoorn*, Alphen aan de Rijn 1980; I.H.van Eeghen, 'De restauratie van Kerkstraat 183 en Daniel Stalpart', *Amstelodamum* 63 (1976), pp.112-117; S. de Meer, 's *Lands Zeemagazijn*, Zutphen 1994; verder moeten over Stalpaerts werk nog vermeld worden: R. Meischke/H.J. Zantkuijl/ W. Raue/ P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland*. Deel 2 (Amsterdam), Zwolle/Amsterdam 1995, p.66; H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad*, Amsterdam 1993, pp.337-339, 347-349, 402-406.
- Over Pieter Stalpaerts werk is zeer weinig geschreven. J. Briels, *Vlaamse schilders in de Noordelijke Nederlanden in het begin van de Gouden Eeuw 1585-1630*, Haarlem, 1987, pp.415-421, is het meest uitgebreid. Drie werken worden resp. beschreven of vermeld in: L.J.Bol, *Die Holländischen Marinemalerei des 17. Jahrhunderts*, Braunschweig, 1973, p.40; *All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam. - A completely illustrated catalogue*, Amsterdam/Maarssen, 1976, p.520, nr.A1581; Chr.Wright, *Paintings in Dutch Museums*, Amsterdam, 1980, p.435. De RKD in Den Haag heeft geen informatie over Pieter Stalpaert.
- A.W. Weissman, 'Daniel Stalpaert', *Oud Holland* 29 (1911), p.66.
- GAD: arch. Ned. Herv. Gem., inv.nr.1, lidmaten 1580-1597.
- GAD: BOK nr.37, fol.124v.; zijn vrouw was al op 28 juni 1623 begraven (GAD: BOK nr.37, fol.69).
- Voor beiden moet de geboorteakte in Brussel of Antwerpen nog gevonden worden, waardoor nog steeds niet vaststaat of zij daadwerkelijk zoons van Jeremias sr. zijn.
- GAD: TOK nr.2, 18 apr. 1599; Pieter Stalpaert en Bayke de Hertoge; GAD: TOK nr.5, 22 mei 1611; Jeremias jg. Stalpaert van Antwerpen en Geertgen Jacobs van Amsterdam.
- Kinderen waren in ieder geval: Jacob, geb. 13 nov.1619 (GAD: DOK nr.7, fol.37v.) en Abraham, geb. 14 dec.1621 (GAD: DOK nr.7, fol.62v.); Jeremias werd begraven in de Nieuwe Kerk op 14 mrt. 1661 en Geertge Jacobs op 10 apr. 1659 (beide GAD: BNK nr.40)
- GAA: DTB nr.408, fol.476, 27 mrt. 1599.
- De tweeling Jeremias en Johannis werden gedoopt op 13 nov. 1603 in de Oude Kerk (GAA: DTB nr.4, fol.78) en Stijntjen op 10 mei 1607 (GAA: DTB nr.4, fol.202). Jeremias werd begraven op 20

- febr. 1635 in de Nieuwe Kerk (GAA: DTB nr.1054, fol.87); ene 'Jan Stappard' werd begraven op 20 jan. 1640 in de Nieuwe Kerk (GAA: DTB nr.1054, fol.129) dit zou Johannes kunnen zijn. Stijntje komt niet meer voor in de boeken.
- 11 GAA: DTB nr.415, fol.37, 9 apr. 1611;
- 12 GAA: DTB nr.39, fol.276; Nieuwe Kerk, 12 febr. 1612; Hester trouwde met Claes Claesz (GAA: DTB nr.454, fol.429, ondertrouw dd. 4-10-1640) en stierf in 1652 (GAA: DTB nr.1046, fol.123, begraven Oude Kerk, dd.1-10-1652).
- 13 GAA: DTB nr.5, fol. 60; Oude Kerk, 31 mrt. 1613; Maria trouwde eerst Isaak Hartsijen (GAA: DTB nr.462, fol.296, ondertrouw dd.20-9-1645) en op hoge leeftijd Jan Michielse van Speek (GAA: DTB nr.508, fol.188, ondertrouw dd.8-2-1681); ze stierf op de leeftijd van 80 jaar (GAA: DTB nr.1069, fol.283, begraven dd. 26-5-1693 in de Nieuwe Zijdskapel).
- 14 GAA: DTB nr.39, fol. 379; Nieuwe Kerk, 22 mrt. 1615.
- 15 GAA: DTB nr.5, fol.230; Oude Kerk, 22 okt. 1617; Pieter jr. komt hierna niet meer in de boeken voor.
- 16 GAA: DTB nr.40, fol.73; Nieuwe Kerk, 2 febr. 1620; Abraham komt verder ook niet voor.
- 17 I.H. van Eeghen, 'Het Amsterdamse Sint Lucasgilde in de 17de eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 61(1969), p.65.
- 18 Koningsgracht was de naam die men tevergeefs probeerde in te voeren voor de Singel.
- 19 GAA: DTB nr.5, fol.221; Grietje, gedoopt als dochter van Frans Martsz en Trijntje Comelijns op 13 juli 1617 in de Oude Kerk.
- 20 GAA: DTB nr.451, fol.239, 26 juli 1639.
- 21 GAA: DTB nr.7, fol.247, 6 mei 1640.
- 22 GAA: DTB nr.1046, fol.2, 12 mrt. 1641.
- 23 GAA: DTB nr.1046, fol.5v, 22 aug. 1641.
- 24 Hoewel Stalpaert pas op 30 okt. 1640 werd ingeschreven, had hij al in 1639 een gildenummer en betaalde hij vanaf de eerste week in 1640 zijn weegelden. Deze heeft hij betaald tot en met de eerste week van 1648 en hoewel hij pas op 29 okt. van dat jaar zijn aanstelling als stadsarchitect verkreeg, bleef hij nog tot 5 dec. 1648 ingeschreven als makelaar. Resp. GAA: arch.366, inv.nr.1071, fol.35 (in- en uitschrijvingen), inv.nr.1081, fol.D (gildenummers), inv.nr.1092 (weegelden).
- 25 I.H. van Eeghen (noot 1), p.113 en GAA: not.arch.40, inv.nr.1058, fol.142v.; Notaris J.van de Ven, dd. 23 aug. 1641: 'Daniël Stalpart gesworen makelaer' was makelaar in actiën in de Oostindische Compagnie ten verzoeken van Herman Becker.
- 26 GAA: DTB nr.39, fol.33; gedoopt in de Nieuwe Kerk, dd. 7 mrt. 1604; Machtelge, dochter van Jasper Cornelisz (bierbeschooier) en Neeltge Jans Veen.
- 27 GAA: DTB nr.426, fol.239, 21 okt. 1621; ondertrouw Egbert van Hoorn en Machtelt Lodders.
- 28 GAA: DTB nr.461, fol.392, 17 mrt. 1645; erbij geschreven in de kantlijn staat dat het huwelijk plaatsvond op 2 apr. 1645.
- 29 R.Meischke e.a. (noot 1), pp.62-63.
- 30 J.E.Elias, *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, Haarlem, 1905, pp.137-139, 320, 411, 569-570; moeder Neeltge Jans Veen (1566-1615) was een nichtje van Jan Verhee, vroedschapslid van 1583-1599; vader Jasper Cornelisz Lodder (1576-1624) was bierbeschooier op de Delftse Bierkaay en regent van het St.Jorishof en liet een vermogen na van f 72.450; Machtelts zuster Catharina (1602-1671) trouwde Hillebrand Vinck, zoon van houtkoper en vroedschapslid (1618-1637) Pieter Egbertsz Vinck; hun dochter Belia (1630-1697) trouwde vroedschapslid (1672-1692) Joan Commelin, broer van de stadsbeschrijver Casparus Commelin; Machtelts tante, zus van haar moeder, Weyntgen was getrouwd met Adriaen Valckebank (1586-1654) die kruidenier, 'buytenontvanger' van de Wisselbank, suppoost van de Bank van Lening en kerkmeester was.
- 31 GAA: not.arch.184, inv.nr.4493, fol.275. Notaris Matham, dd.23-3-1678. Dit blijkt uit het testament van Machtelt Lodders waarin zij nalaat aan mr. Laurens van den Hem, advocaat 'hare beste gouden penningen met het silvere kasje daartoe horende ende dat uit singuliere vrientschap ende uit consideratie van goede getrouwe diensten gedurende hare weduwelijken staat van hem genoten.'
- 32 GAA: not.arch.184, inv.nr.4493, fol.275 en 355. Notaris Jacob Matham, dd.23-3-1678 en 21-7-1678. Machtelt Lodders laat aan 'mevrouw de weduwe van de heer burgemeester Witsen' de tweede gouden beste penning na en aan 'juffr. Maria Pancras, dogter van den heer burgemeester Nicolaas Pancras' het ebbenhouten cabinetje; ook was er een lijfrentebrief ten name van Juffr. Aaltje Pancras.
- 33 GAA: arch.5025, inv.nr.19, fol.46 (Dagelijkse Notulen).
- 34 I.H.van Eeghen (noot 1), p.114, beschrijft de aankoop van de erven en de notariële geschiedenis van het grote huis dat reeds in 1731 verkocht werd om gesloopt te worden en vervangen door drie woningen, de huidige nummers Keizersgracht 606-610.
- 35 In 1674 werd hij in het Kohier van de 200ste penning aangeslagen voor een vermogen van f 50.000 (GAA: arch.5024, inv.nr.662, fol.541); bij de inventaris van de onroerende goederen na het overlijden van Machtelt Lodders in 1678 bestond het vermogen uit: een huis, erf en tuin aan de Keizersgracht, twee huizen in een steeg, drie achterhuizen in de Kerkstraat, een leeg erf, lijfrentebrieven, veel obligaties met een totale waarde van 4000 pond '30 grooten 't pond', 6633 pond '90 grooten 't pond' en 2700 gulden, en bovendien zakken met zilveren dukatons en andere penningen ter waarde van ruim f 11.000 contant in huis (GAA: not.arch.184, inv.nr.4493, fol.353-360. Notaris Jacob Matham, dd.21-7-1678).
- 36 GAA: DTB nr.1068, fol.480, 3 dec. 1676; aan het één maand later opgemaakte testament van zijn weduwe weten we dat het vermogen voor het grootste deel bij Machtelt Lodders vandaan kwam (GAA: not.arch.184, inv.nr.4492, fol.641. Notaris Jacob Matham, dd.11-1-1677); Machtelt Lodders werd op 11 juni 1678 eveneens in de Nieuwe Zijds Kapel begraven (GAA: DTB nr.1056, fol.147, 11 juni 1678.)
- 37 De tekeningen van de Blokhuizen in de Amstel gebonden in het boek *Handschriften van een Amsterdams architect* in het Rijks Prentenkabinet, zijn, zoals Terwen suggereert in: *Opus musivum*. Assen 1964, p.253 noot 28; mogelijk toe te schrijven aan Stalpaert, evenals de tekeningen van de Zijdehal, de uitbreiding van de Beurs en het stedeboekkundig plan van Oostenburg in het Gemeente-archief van Amsterdam.
- 38 T.H.von der Dunk, 'Vier ingenieurs als stadsbouwmeester', *Bulletin KNOB* 94 (1995), pp.91-114.
- 39 Omdat men indertijd zeer inconsequent was in de schrijfwijze (dit kon in dit geval variëren van 'fabricqmeester' tot 'fabrijcksmeester'), houd ik mij in de functiebenamingen aan een modern-Nederlandse schrijfwijze.
- 40 De historie van de stadsfabriek tot en met 1633 uit: H.W. Werkman, 'Inventaris van het archief van het stadsfabrieksambt later stadswerken en -gebouwen 1532-1811', *Inventaris 5031-5070 Gemeentearchief Amsterdam*. Amsterdam 1982/1991, pp.5-7.
- 41 Bij aanstellingen en instructies luidde hun officiële benaming: 'stadsmeester(beroep)' of 'meester(beroep) dezer stede'. In de resoluties, rekeningen e.d. werden vele benamingen gebruikt: de officiële benamingen, maar ook 'stads(beroep)', 'dezer stede (beroep)', 'meester stads(beroep)', 'meester(beroep of naam)', 'oppermeester(beroep)' of 'opperste meester(beroep)'. Binnen de verschillende bouwvakken kende de stad diverse meesters (de benaming van hen die binnen het gilde de meesterproef met goed gevolg hadden afgelegd), maar slechts één stadsmeester: de hoogste functie binnen het vak in stadsdienst. Aangezien de stadsmeesters allen meester waren, zal ik voor het gemak het woord 'meester' in de benamingen in de rest van dit artikel zo veel mogelijk achterwege laten.
- 42 R.Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625', *Bulletin KNOB* 93 (1994), pp.120.
- 43 GAA: arch.5014, inv.nr.88-99 (Stadsrekeningen) 1622-1633; van 1622 tot 1633 ontving Pieter de Keyser, eerst als Pieter Hendrix,

- elk jaar f 400 als stadssteenhouwer; in 1633 ontving hij f 100 voor 1/4 jaar. In de jaren daaropvolgend komt er in de lijst van uitbetalingen aan de stadsmeesters geen stadssteenhouwer meer voor tot Willem de Keyser in 1648 in de rekeningen verschijnt.
- 44 Zie voor een overzicht van werken van Van Campen in Amsterdam: K.Ottenheim, 'Architectuur', in: J.Huiskens/K.Ottenheim/G.Schwartz (red.), *Jacob van Campen. Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1995, pp.167-173, 187-198.
- 45 GAA: arch.5014, inv.nr.111 (Stadsrekeningen) 1647.
- 46 GAA: arch.5024, inv.nr.1, fol.204v. (Res.Burg.) 27 sept. 1647.
- 47 GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.132 (Res.Thes.Ord.) 3 dec. 1647.
- 48 GAA: arch.5024, inv.nr.1, fol.205 (Res.Burg.) 27 nov. 1647.
- 49 GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.132 (Res.Thes.Ord.) 5 dec. 1647.
- 50 GAA: arch.5023, inv.nr.3, fol.271v. (Groot Memoriaal) 29 okt. 1648.
- 51 K. Ottenheim (noot 44), p.194, meldt dat Van Campen enige maanden per jaar in Amsterdam verbleef.
- 52 GAA: arch.5023, inv.nr.3, fol.279-280 (Groot Memoriaal) 7 jan. 1650.
- 53 Ibid.
- 54 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.16 (Res.Burg.) 29 jan. 1650.
- 55 GAA: arch.5023, inv.nr.4, fol.9-10v. (Groot Memoriaal) 20 jan. 1654.
- 56 Ibid.
- 57 Ibid.
- 58 Ibid.
- 59 GAA: arch.5023, inv.nr.4, fol.50 (Groot Memoriaal) 2 mrt. 1655.
- 60 De Vroedschap had na het winnen van de Eerste Engelse Oorlog besloten om het Stadhuis toch volgens origineel ontwerp af te bouwen en niet, zoals eerder besloten was, met een verdieping minder.
- 61 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.22 (Res.Thes.Ord.) 13 mrt. 1659.
- 62 Ibid.
- 63 Ibid.
- 64 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.128 (Res.Burg.) 23 jan. 1660.
- 65 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.134v. (Res.Burg.) 7 jan. 1661.
- 66 GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.160 (Res.Thes.Ord.) 25 juli 1673.
- 67 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.154 (Res. Thes. Ord.) 13 okt. 1663; alle stadsmeesters en ondermeesters werden verplicht elke week de thesauriers te melden hoeveel mannen en materialen gebruikt werden, zodat wekelijks de balans opgemaakt kon worden.
- 68 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.59v. (Res.Thes.Ord.) 27 jan. 1666.
- 69 Ibid.
- 70 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.58-58v. (Res.Thes.Ord.) 27 jan. 1666.
- 71 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.108 (Res.Thes.Ord.) 4 jan. 1667.
- 72 Ibid.
- 73 GAA: arch.5025, inv.nr.31, fol.137 (Res.Vr.) 24 dec. 1676.
- 74 GAA: arch.5014, inv.nr.111 (Stadsrekeningen) 1647.
- 75 GAA: arch.5024, inv.nr.1, fol.213 (Res.Burg.) 28 jan. 1649.
- 76 GAA: arch.5014, inv.nr.113 e.v. (Stadsrekeningen) 1649 e.v.
- 77 GAA: arch.5023, inv.nr.4, fol.9-11v. (Groot Memoriaal) 20 jan. 1654.
- 78 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.22 (Res.Thes.Ord.) 13 mrt. 1659.
- 79 J.C.Overvoorde/ P.de Roo de la Faille (red.), *De gebouwen van de Oost-Indische compagnie en van de West-Indische compagnie in Nederland*, 's-Gravenhage 1929, p.44.
- 80 GAA: arch.5039, inv.nr.340, fol.188 (Rapiamus) 2 jan. 1657; samen met de latere stadsmetselaar Brederode en steenhouwer Abraham Molenijser.
- 81 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.98 en 99 (Res.Thes.Ord.) 19 aug. 1662 en 1 sept. 1662.
- 82 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.101v. (Res.Thes.Ord.) 14 sept. 1662.
- 83 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.6 (Res.Thes.Ord.) 11 nov. 1664.
- 84 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.165v. en 190 (Res.Thes.Ord.) 1 jan. 1664 en 8 juli 1664.
- 85 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.108 (Res.Thes.Ord.) 4 jan. 1667.
- 86 M.Döbken. 'De ontstaansgeschiedenis' in: *De kerk te Oudshoorn* (noot 1), pp.15-16.
- 87 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.111v. (Res.Thes.Ord.) 18 en 19 jan. 1667.
- 88 Meischke e.a. (noot 1), p.67: noemt het Anatomisch Theater op de Waag en mogelijk het Amstelhof als zijn voornaamste werken in stadsdienst.
- 89 GAA: arch.5014, inv.nr.95 e.v. (Stadsrekeningen) 1628 e.v.
- 90 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.33v.-34 (Res.Thes.Ord.) 3 juli 1659.
- 91 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.84 (Res.Thes.Ord.) 18 mei 1666.
- 92 GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.6v (Res.Thes.Ord.) 25 okt. 1668.
- 93 GAA: arch.5014, inv.nr.103 (Stadsrekeningen) 1637.
- 94 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.41 (Res.Thes.Ord.) 13 nov. 1659.
- 95 GAA: arch.5014, inv.nr.125 (Stadsrekeningen) 1660.
- 96 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.165 (Res.Thes.Ord.) 21 dec. 1663.
- 97 I.H.van Eeghen. 'De restauratie van Amstel 284 - het huis van Willem van Brederoe landmeter-metselaar-steenkoper.' *Amstelodamum* 58 (1971), p.66.
- 98 M.Döbken (noot 86), p.16.
- 99 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.42v. (Res.Thes.Ord.) tussen 22 nov. en 3 dec. 1659.
- 100 Overvoorde (noot 79), p.44.
- 101 Döbken (noot 86), p.15-16.
- 102 GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.6v. (Res.Thes.Ord.) 13 nov. 1671.
- 103 Van Eeghen (noot 97).
- 104 GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.181v. (Res.Thes.Ord.) 15 sept. 1671.
- 105 Volgens Werkman (noot 40) in 1681 opgevolgd door Elias Bouman, metselaar en ontwerper van de Portugese Synagoge.
- 106 Deze ondermeesters werden voornamelijk ondermeester-metselaar genoemd en zelden onderstadsmetselaar.
- 107 Cornelis Danckertsz de Rij was in 1623 aangesteld als stadslandmeter en ondermeester-metselaar. Deze laatste functie behield hij tot het overlijden in 1637 van zijn vader, stadsmetselaar Cornelis Danckertsz de Oude, wiens opvolger Philips de Vos geacht werd de leiding alleen te kunnen dragen.
- 108 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.80 (Res.Burg.) 1 december 1655.
- 109 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.46v. (Res.Thes.Ord.) 31 jan. 1660.
- 110 Werkman (noot 40), p.17.
- 111 GAA: arch.5014 (Stadsrekeningen).
- 112 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.72v. (Res.Thes.Ord.) 1 apr. 1666.
- 113 Ibid.
- 114 zie noot 109.
- 115 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.154 (Res.Thes.Ord.) 13 okt. 1663.
- 116 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.194 (Res.Thes.Ord.) 21 aug. 1664.
- 117 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.156v. (Res.Thes.Ord.) 27 jan. 1666.
- 118 GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.76v. (Res.Thes.Ord.) 22 okt. 1669.
- 119 GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.8v. (Res.Thes.Ord.) 15 dec. 1671.
- 120 GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.143v (Res.Thes.Ord.) 22 apr. 1673.
- 121 GAA: arch.5024, inv.nr.1, fol.204v. (Res.Burg.) 27 sept. 1647.
- 122 GAA: arch.5024, inv.nr.1, fol.205 (Res.Burg.) 27 nov. 1647.
- 123 GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.132 (Res.Thes.Ord.) 3 dec. 1647.
- 124 Zie voor Hendrick de Keyser en zijn familie: Meischke (noot 42); Meischke e.a. (noot 1); A.W.Weissman. 'Het geslacht De Keyser'. *Oud Holland* 22 (1904), pp.65-91.
- 125 GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.137 (Res.Thes.Ord.) 16 aug. 1650.
- 126 GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.137 (Res.Thes.Ord.) 30 dec. 1650 en 22 febr. 1651.
- 127 E.R.M.Taverne. 'Salomon de Bray of Symon Bosboom? Naar aanleiding van het Burger kinderen weeshuis te Nijmegen.' *Festbundel F.van der Meer. Opstellen aangeboden aan prof.dr.F.G.L.van der Meer ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 16 nov. 1964*, Amsterdam/Brussel 1966, pp.166 en 171 n.41.
- 128 GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.137 (Res.Thes.Ord.) 21 nov. 1652.
- 129 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.48 (Res.Burg.) 17 jan. 1653.
- 130 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.53 (Res.Burg.) 20 febr. 1653.
- 131 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.54 (Res.Burg.) 4 aug. 1653.
- 132 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.57 (Res.Burg.) 12 dec. 1653.

- 133 GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.134 (Res.Thes.Ord.) 27 juni 1653.
 134 GAA: arch.5039, inv.nr.1, fol.153 (Res.Thes.Ord.) 28 juni 1653.
 135 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.62 (Res.Burg.) 18 febr. 1654.
 136 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.76 (Res.Burg.) 16 juni 1655.
 137 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.102; 115; 123v. (Res.Burg.) 15 jan. 1657; 12 jan. 1658; 28 jan. 1659.
 138 A.W.Weissman. 'Symon Bosboom', *Oud Holland* 25 (1907), pp.5-7.
 139 Over deze Scamozzi-uitgave zie: A.Hopkins/ A.Witte, 'Van luxe architectuurtraktaat tot praktische handleiding: de Nederlandse uitgave van Scamozzi's *L'idea della Architettura Universale*', *Bulletin KNOB* 96 (1997), pp.137-153.
 140 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.96 (Res.Thes.Ord.) 17 febr. 1662.
 141 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.97v. (Res.Thes.Ord.) 25 apr. 1662; op een traktement van f 750.
 142 Weissman (noot 124), pp.79-82.
 143 GAA: arch.5014, inv.nr.125 (Stadsrekeningen) 1660 en 1661; beiden op een traktement van f 600.
 144 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.141v. (Res.Thes.Ord.) 1 juli 1667.
 145 GAA: arch.5039, inv.nr.6, fol.36 (Res.Thes.Ord.) 26 febr. 1675.
 146 GAA: arch.5039, inv.nr.6, fol.177 (Res.Thes.Ord.) 26 jan. 1680.
 147 GAA: arch.5025, inv.nr.19, fol.119v. (Res.Vr.) 19 sept. 1650.
 148 GAA: arch.5014, inv.nr.116 (Stadsrekeningen) 1651.
 149 GAA: arch.5023, inv.nr.6, fol.70 (Groot Memoriaal) 16 juni 1672.
 150 GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.50 (Res.Thes.Ord.) 22 juni 1672.
 151 E. Muller /K. Zandvliet (red.), *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811. Bronnen voor de geschiedenis van de landmeetkunde en haar toepassing in administratie, architectuur, kartografie en vesting- en waterbouwkunde*, Alphen a/d Rijn 1987.
 152 In ieder geval tot na 5 okt. 1678, wanneer hij nog als ingenieur vermeld staat: GAA: arch.5039, inv.nr.6, fol.136 (Res.Thes.Ord.).
 153 Over Ruse zie: J.Römelingh. 'Hendrik Ruse'. *Spiegel Historiaal* 8 (1973), pp.565-569.
 154 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.125 (Res.Burg.) 14 aug. 1659.
 155 GAA: arch.5014, inv.nr.125 (Stadsrekeningen) 1661, 1663, 1664; na 1664 geeft de stadsschrijver geen specificaties meer voor de uitgaven en kunnen we onmogelijk zeggen hoelang de betalingen zijn doorgegaan.
 156 GAA: arch.5025, inv.nr.20, fol.187v. (Res.Vr.) 30 juni 1654.
 157 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.74v. (Res.Thes.Ord.) 31 mrt. 1661; GAA: arch.5023, inv.nr.5, fol.179 (Groot Memoriaal) 11 nov. 1665.
 158 GAA: arch.5025, inv.nr.28, fol.128 (Res.Vr.) 30 juni 1672.
 159 GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.58 en 65v. (Res.Thes.Ord.) 27 juni en 7 juli 1672.
 160 GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.196 (Res.Thes.Ord.) 29 mei 1674.
 161 Voor een vrij volledig overzicht van de geschiedenis van de ambtelijke besluitvorming over de Nieuwe Vergroting zie: L. Jansen, 'De stadsuitbreiding van 1663', *Ons Amsterdam* 15 (1963), pp.374-380.
 162 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.96v. (Res.Thes.Ord.) 22 febr. 1662.
 163 En is niet uitsluitend aan Cornelis Danckertsz de Rij toe te schrijven, zoals Taverne suggereerd in: E.R.M.Taverne, *In 't land van de belofte: in de nieuw stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*. Maarssen 1978, p.173; en in navolging van Taverne, maar wel steeds stilliger o.a.: Dorsman in: *De kerk te Oudshoorn* (noot 1), p.38 en B.Bakker, 'De stadsuitleg van 1610 en het ideaal van de 'volcomen stad', meesterplan of mythe?' *Jaarboek Amstelodamum* 87 (1995), p.92; Stalpaert schrijft op de pronkkaart van de Nieuwe Vergroting de ordonnantie toe aan de Heren van de commissie: Schaep, De Graeff, Witsen, Backer, Burch, Blau en Hasselaer, maar dit zijn tevens zijn broodheren. Uit de eerste notulen van de commissie is duidelijk dat Stalpaert een van de vijf 'distincte concepten' gemaakt heeft, maar over deze concepten en de nog overgeleverde ontwerptekeningen zal ik een volgend artikel wijden.
 164 *Maandblad Amstelodamum* 54 (1967), 199; een exemplaar van deze kaart bevindt zich in de GAA-Hist.Top.Atlas: Cat.d'Ailly 163.
 165 GAA: arch.5025, inv.nr.23, fol.224v. (Res.Vr.) 28 jan. 1663.
 166 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.145v. (Res.Burg.) 30 jan. 1663.
 167 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.162 (Res.Thes.Ord.) 15 nov. 1663.
 168 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.147v. en 149v. (Res.Burg.) 31 okt. 1663 en 29 jan. 1664.
 169 De stadsresoluties hebben geen enkele zekerheid kunnen verschaffen over de toeschrijving aan Stalpaert van verschillende Amsterdamse stadswerken zoals de Zijdehal, Blokhuisen, OZ en NZ Huiszittenhuizen, Aalmoezeniersweeshuis: ik hoop hierover t.z.t. op andere wijze zekerheid te verkrijgen.
 170 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.167v. (Res.Thes.Ord.) 4 jan. 1664.
 171 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.154 (Res.Thes.Ord.) 13 okt. 1663.
 172 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol. 60 (Res.Thes.Ord.) 27 jan. 1666.
 173 GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.73 (Res.Thes.Ord.) 20 sept. 1669.
 174 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.178 (Res.Burg.) 3 apr. 1670.
 175 GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.38-38v. (Res.Thes.Ord.) 31 mei 1672.
 176 GAA: arch.5023, inv.nr.6, fol.70 (Groot Memoriaal) 16 juni 1672.
 177 GAA: arch.5025, inv.nr.31, fol.137 (Res.Vr.) 24 dec. 1676.
 178 GAA-Hist.Top.Atlas: Uitgiftekaarten 66.2, dl.4, nr.048.
 179 GAA: arch.5039, inv.nr.336, fol.188 (Rapiamus) 26 nov. 1652; werd een stuk land gekocht 'ten behoeve van de nieuwe stéitijn'.
 180 Zie noot 178.
 181 GAA: arch.5024, inv.nr.2, fol.137 (Res.Burg.) 31 jan. 1661.
 182 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.72v. (Res.Thes.Ord.) 1 apr. 1666.
 183 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.77v. (Res.Thes.Ord.) 24 apr. 1666.
 184 Ibid.
 185 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.73v. (Res.Thes.Ord.) 13 apr. 1666.
 186 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.78 (Res.Thes.Ord.) 28 apr. 1666.
 187 GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.92v. (Res.Thes.Ord.) 24 jan. 1670.
 188 GAA: arch.5039, inv.nr.6, fol.42 (Res.Thes.Ord.) 19 mrt. 1675.
 189 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.166 (Res.Thes.Ord.) 11 nov. 1664; en J.B.Kist e.a.(red.), *Van VOC tot Werkspoor: het Amsterdamse industrieterrein Oostenburg*, Utrecht 1986, p.14.
 190 GAA: arch.5039, inv.nr.3, fol.78 (Res.Thes.Ord.) 28 apr. 1666.
 191 GAA: arch.5039, inv.nr.4, fol.92v. (Res.Thes.Ord.) 24 jan. 1670.
 192 GAA: arch.5039, inv.nr.5, fol.166 (Res.Thes.Ord.) 23 sept. 1673.
 193 A.W.Kroon, *Het Amsterdamse Stadhuis. (thans paleis). 1625-1700. Zijne geschiedenis naar onuitgegeven officiële bronnen bewerkt*, Amsterdam 1867, pp.137.138 en 146.
 194 GAA: arch.5025, inv.nr.24, fol.4v. (Res.Vr.) 8 juni 1663.
 195 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.143v. (Res.Thes.Ord.) 16 aug. 1663.
 196 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.152 (Res.Thes.Ord.) 9 okt. 1663.
 197 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.176 (Res.Thes.Ord.) 29 febr. 1664.
 198 GAA: arch.5025, inv.nr.26, fol.98v. (Res.Vr.) 11 sept. 1668.
 199 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.165 (Res.Thes.Ord.) 21 dec. 1663; zie voor gedetailleerde besluitvoering omtrent de ontwikkeling van dit gebied: J.Z.Kannegieter, 'Uit de wordingsgeschiedenis van de Leidsegracht en haar naaste omgeving', *Jaarboek Amstelodamum* 57 (1965), pp.48-69.
 200 GAA: arch.5039, inv.nr.2, fol.175v. (Res.Thes.Ord.) 21 febr. 1664.
 201 Gegevens zonder verwijzing uit: H.W. Werkman (noot 40).
 202 Met dank aan Pieter Vlaardingebroek voor het attent maken op dit Resolutieboek Reg. en Oud Burgemeesteren in het archief van de Thesaurieren Ordinaris.

Robert Hooke and Holland: Dutch influence on his architecture

Alison Stoesser-Johnston

Introduction

Dutch classicism was a recent arrival in England when Robert Hooke made his first architectural designs in the late 1660s.¹ Prior to the construction of Hugh May's Eltham Lodge in 1663-'64, the first example of Dutch classicism in England, classical elements straight from Italy and via Flanders had been used in English architecture for nearly a hundred years. Initially these had been mainly of a decorative nature but with the construction of Inigo Jones' Banqueting House (1619-'21) there was a dramatic change in the way classicism was adapted to English architecture. Jones drew on the examples of Palladio and Scamozzi in his architecture using both Palladio's treatise, *I quattro libri*, personal knowledge of his architecture and, in the case of Scamozzi, personal contact. He applied their conceptions of proportion and beauty, combining these with elements from English architecture. Hooke, together with May and Sir Roger Pratt, was one of a younger generation of architects who assumed Jones' astylar classicist version of town and country house building from the 1660s onwards.² In order to put Hooke, his architecture and his use of Dutch models into context, we shall first examine in brief the introduction of classicism into England and cross-fertilization in architectural ideas between England and the Netherlands.

Classicism in England and the Netherlands

In England, as in the Netherlands, the first development towards classicism was the recognition of the importance of the application of mathematical principles in architecture³. In England this had first been publicized through Leonard Digges' *A Booke Named Technicon* (1556) and John Shute's *First and Chief Groundes of Architecture* (1563),⁴ the latter based on Serlio's *Regole generali di architettura* (1537). Decorational elements derived from classicism had arrived in England from Antwerp via Hans Vredeman de Vries' *Architectura* (1563) and *Compertimenta* (1566). Strapwork designs, for example, proved to be particularly influential. Added decorative influence came also from Wendel Dietterlin's *Architectura von Aufsteilung, Symetria und Proportion der Fünff Seulen...*, published in Nürnberg in 1593.⁵ Wollaton Hall, designed by Robert Smythson in 1588, is a superb example of the adaptation of designs of Serlio and the decorational elements of Vredeman de Vries.⁶

The use of these publications by English architects and artisans and the design of Wollaton Hall were not based on any first-hand personal impression of classicism in Italy. This had to wait for the emergence of Inigo Jones as architect. His visit to Italy in 1613-'14 in the entourage of Thomas Howard, 2nd Earl of Arundel, his close interest in Roman antiquities and intimate knowledge of Palladio's drawings are most dramatically exemplified in his Banqueting House of 1619-22. Not only, however, has Jones here used Palladian "vocabulary"⁷ but he has combined it with the application of Scamozzian orders, the Composite being superimposed on the Ionic. This combination of Palladian elements with Scamozzian also influenced the beginnings of Dutch classicism.⁸ Jones' design was not only a major innovation in England but it also inspired Jacob van Campen in his first architectural commission in Amsterdam, the Coymans House built in 1625. The relatively flat façade with just a slight central focus, the use of no pediment but rather an attic (Jones uses a balustrade), the Scamozzian orders and the use of alternating pediments are all elements similar to the Banqueting House.⁹ Van Campen's design so impressed Salomon de Bray that he included it as the model of true architecture among Hendrik de Keyser's works in his *Architectura Moderna* (1631).¹⁰ De Bray's work, which was the first Dutch architectural treatise, was enormously influential in the Netherlands. However, although it was known in England, it seems to have exerted little direct influence.¹¹

In England, as in Holland, the interest in the correct application of the orders as the main form of classicism used in town and country houses was to give way during the 17th century to the idea of harmonious proportions and rhythm, underlined by the correct relationship of the fenestration to the wall surface. In Jones' other royal projects, such as the Queen's House, the emphasis was in this direction. In country houses Inigo Jones instituted this trend with astylar designs such as that for Maltravers House, 1638. In Holland, after the Coymans House was built, Jacob van Campen was already turning to the more essential harmony of classicism at Huis ten Bosch, Maarssen, in 1628. In the course of their careers Pieter Post and Philips Vingboons also moved away from using orders to astylar façades with a subtle articulation.¹² The tendency to move away from the traditional ground plan in country houses towards a compact block with symmetrical layout based on Palladian villas was also common to both England and Holland.¹³

Dutch classicism in England

The prototype for Dutch classicism in England is Eltham Lodge, designed by Hugh May, 1663-4. (afb. 1)¹⁴ It is interesting that May should have chosen as his principal model the Mauritshuis (1633-'44) by Van Campen, which, together with the Huygenshuis (1634-'37), was to determine the style of Dutch architecture from the 1630s onwards.¹⁵ May must have looked very closely at examples of Dutch classicism on his visits to Holland in the 1650s.¹⁶ In addition to the Mauritshuis, elements of Van Campen's Huis ten Bosch in Maarssen also appear in Eltham Lodge. Another architect on whose work May drew to a lesser extent was Arent van 's Gravesande.¹⁷ May's compact block house constructed almost entirely of brick with a pedimented façade on the front elevation seems at first sight to copy one of the façades of the Mauritshuis. Like the Mauritshuis Eltham Lodge has seven bays on the front and rear façades, the front façade being articulated by the fenestration and the four colossal Ionic pilasters, which break slightly forward from the façade. On closer examination it is clear that the colossal Ionic pilaster order, which Van Campen used for the first time in 1628, and the accent he placed on the slightly wider middle window in the frontispiece, have also been used by May in Eltham Lodge. The shallow and plain cut of the windows is also derived from Huis ten Bosch. The reflection of the front façade in the symmetry of the hall and the two adjacent rooms in Eltham Lodge is akin to that of Huis ten Bosch, the earliest example of such symmetry in Holland.¹⁸ A detail used by Van Campen at Noordeinde, The Hague, (1639-'47) together with Ionic pilasters, which is replicated by May at Eltham Lodge, is the *cornicione architravata* (no frieze). However, whereas Van Campen has used it with his Ionic pilasters on the ground floor level, May has combined it with the colossal Ionic order.¹⁹ Also from Noordeinde comes the idea of the heavy modillioned pediment with the coat-of-arms cartouche framed in festoons. On the side façades the idea of alternating round-headed

Afb. 1. Hugh May. Eltham Lodge, Eltham, Kent, 1663-4. Photo by W. Stoesser.

niches with windows could have been derived from the end façades of the wings of Van Campen's Noordeinde Palace. From Arent van 's Gravesande's Sebastiaansdoelen (1636), also in The Hague, May derived the use of garlands on Ionic capitals and the shape of his roof, which springs slightly inwards from the edge of the cornice.²⁰

The combination of correct application of orders and sober façades and the use of the ideas of more than one Dutch architect, represented by May in Eltham Lodge, reappear in Robert Hooke's work. Whereas May, however, had first-hand knowledge of Dutch classicist architecture, Hooke had to rely on printed sources and personal contacts, one of whom was May himself. Through this approach Hooke was, in addition to Van Campen and Van 's Gravesande, to become familiar with the works of Pieter Post, Daniel Stalpaert and Philips Vingboons. Before we look at the impact these had on Hooke's work in detail, a word should be said about Hooke, his life and his milieu.

Hooke's life

Hooke was born the son of a curate, John Hooke, in Freshwater, Isle of Wight, on July 18 1635. As a child, apart from a love of tinkering, he had an aptitude for drawing and, at the age of thirteen, equipped with an endowment of £100 after the suicide of his father, he was apprenticed to the painter, Sir Peter Lely. This proved not to his taste and he then enrolled as a pupil at Westminster School, London, which Sir Christopher Wren also attended later. In 1653 he went on to Christ Church College, Oxford University, where he became the assistant of Dr. Thomas Willis. Through Willis Hooke came to the attention of Robert Boyle, who made him his "assistant for chemical experiments" and introduced him to the circle of *virtuosi*, the "experimental philosophical clubbe", which was to become the Royal Society. In 1662 or 1663 he graduated with an M.A.

While he was still at Oxford, he experimented with inventions for finding longitude, the pendulum and the spiral spring for use in pocket watches, over which he and the Dutch scientist, Christiaan Huygens, were later to clash. This was one of many Dutch connections in Hooke's world. Hooke's contact with Boyle was to determine his career both scientifically and architecturally, for it was through his recommendation that in 1662 Hooke was appointed Curator of the Royal Society, a post he was to hold for forty years, and that he became known not only to fellow members of the Society but also to potential patrons at large. In 1663 he was made a Fellow of the Royal Society and became a resident at Gresham College, where the Society held its meetings. In 1665 he became Professor of Geometry at Gresham College. 1665 also saw the publication of his most important scientific work, the *Micrographia*. Apart from its scientific merit the book revealed his artistic capabilities in the beautiful engravings accompanying the text.²¹ On occasion Hooke proved

through his scientific experiments the usefulness of a theory's application to architecture, an example of this being his demonstration that the catenary curve is the most effective form for a cupola. This information was to prove essential to Wren in arriving at a solution for the dome of St. Paul's Cathedral.²²

The Great Fire of London in 1666 gave Hooke the opportunity to pursue other directions in his career, namely those of surveyor²³ and subsequently architect. On Sept. 19, 1666, seventeen days after the Fire began, Hooke submitted his plan for rebuilding the city. In contrast to the plans of Wren and John Evelyn, which relied heavily on French and Italian models, Hooke used a gridiron module. On the basis of the plan Hooke was selected, together with Edward Jerman and Peter Mills, by the City of London as one of their three surveyors to conduct a survey to establish the right of ownership or tenancy to land and buildings affected by the Fire and assess the correct value of the sites. King Charles II also appointed three surveyors, Sir Christopher Wren, Hugh May and Sir Roger Pratt. Hooke was to become a close friend and collaborator of Wren in the planning and rebuilding of London, particularly the City churches.²⁴

While acting as surveyor, Hooke continued his scientific duties at the Society and gradually acquired architectural commissions, the earliest of which seems to have been a new building for the Royal Society in 1668. In 1670 he received the commission to design the new Royal College of Physicians. From 1671-'76 he worked with Wren on the design of the Monument to commemorate the Great Fire. Hooke's close involvement with Wren in the City churches has led to difficulties in attributing any works to him. However, two which are certainly his designs are St. Benet's Paul's Wharf (Thames Street) (1678-84) and St. Edmund the King and Martyr (1670-4). From 1673 to 1680 Hooke worked on a wide variety of projects, which took in town and country houses, hospitals, schools, churches and livery companies. From 1680 onwards Hooke's architectural work was spread beyond London and included commissions for country houses, a church, almshouses and possibly a commission from the Navy Commissioners in Plymouth. From 1691 to c.1696 he was appointed Surveyor to the Dean and Chapter of Westminster and was involved in repairs to Westminster Abbey.²⁵

After his death in 1703 Hooke's reputation as a scientist, surveyor and architect passed virtually into eclipse. Nevertheless Hooke left his mark on every branch of science then known: in addition in surveying he made a vast contribution to the rebuilding of the City of London after the Fire and in architecture produced designs for a wide range of different types of buildings. In all these fields his endeavours were marked by what was the most practical solution to a problem and he used any source which he considered appropriate to this end. In architecture this meant that he drew on French, Italian and Dutch models but, since Hooke never left

England, these were only available to him through treatises or prints, of which he was a passionate collector, and through his vast network of contacts in the Royal Society and the City.²⁶

Hooke's milieu and contacts with the Netherlands

Through his crucial role as Curator of the Royal Society, Hooke had contact with a great many of its members (Fellows), who comprised of doctors, scholars, aristocrats and gentlemen. Among Fellows whom Hooke knew were at least three who had a personal knowledge of the Netherlands and an interest in architecture. These were John Evelyn, who had toured the Netherlands in 1641, Sir Robert Moray, who had spent three years in exile in Maastricht from 1657-1660, and William Winde, who had been brought up in Bergen-op-Zoom.

On his visit to the Netherlands Evelyn had seen the cities of Amsterdam, Leiden and The Hague and in his *Diary* particularly mentions "the incomparable quarter of the Towne, called Keisersgracht, or Emperors Streete", the Zuider and Westkerken and the city gates; in Leiden, the Anatomy School with its adjoining repository, and in The Hague, Honselaersdijk and nearby Rijswijk. On the Keisersgracht he would have seen Hendrik de Keyser's Huis met de Hoofden (1621-'24) with its Renaissance façade richly decorated with sculptured heads and, in contrast, built only a year later in 1625, Van Campen's façade for the Coymanshuis, the first example of Dutch classicism. Evelyn admired Hooke's scientific expertise and also had a generally high opinion of his architecture. It is, therefore, more than likely that Hooke occasionally discussed architecture with him.

Sir Robert Moray, a fervent Royalist, Privy Councillor and founder member of the Royal Society, had been forced into exile after the execution of Charles I and only returned to England with the accession of King Charles II. While in Holland, Moray was on good terms with Frederick Magnus, Rijngraaf of Salm, the Governor of Maastricht, and was asked to give advice on the building of the new Town Hall, designed by Pieter Post. In public recognition of his services he was given freedom of the city by the City Council. Moray, who was an eminent Free-Mason, was later to write a *History of Masonry*. He was instrumental in Hooke being named Curator of the Royal Society in 1662 and Hooke had frequent contact with him in both official and unofficial capacities. He would have been an important source of information for Hooke on Dutch classicism.

William Winde, who knew the Dutch-born Huguenot courtier and architect Sir Balthasar Gerbier well and who completed the Earl of Craven's house at Hampstead Marshall left unfinished by Gerbier's death in 1667 may have been less useful to Hooke as his own architecture seems to have been heavily influenced by Hugh May and Roger Pratt rather than direct Dutch examples of classicism.

At least two Fellows of the Royal Society whom Hooke knew well had studied medicine at Leiden University and this would have been potentially advantageous when Hooke was designing the anatomy theatre at the Royal College of Physicians. These were Sir William Petty, whom Hooke had known since his Oxford days, and Theodore Diodati, whom Hooke frequently met in one of the many London coffee-houses.²⁷ In addition to English members of the Society two Dutch members with whom Hooke was in frequent contact were the scientists, Christiaan Huygens and Anthoni van Leeuwenhoek. Sir Cornelius Vermuyden, the Dutch drainage engineer, was also a Fellow of the Society. While working on the improvement of the Fleet Ditch and the Thames Water-Line after the Great Fire, Hooke may have turned for advice to Vermuyden, who had done extensive drainage work in the Fens and repaired a breach on the River Thames.

His work as City Surveyor brought him into contact with a totally different group of people, namely other architects on the Commission for Rebuilding the City and City aldermen, principally merchants, many of whom would also have had contacts abroad, including the Netherlands. Some of the artists, stone-masons, sculptors and other craftsmen, with whom Hooke had intimate contact, had strong Dutch connections. Through his fascination with cartography Hooke also had contact by correspondence and personally with Dutch publishers. On his almost daily visits to booksellers Hooke was kept up-to-date with any new architectural treatises or prints on the market.

Hooke also had regular contact with the three King's Surveyors, Sir Christopher Wren, with whom he had a very close relationship, Hugh May, the Paymaster-General, and Sir Roger Pratt, the architect. May had spent some time in Holland in exile with the 2nd Duke of Buckingham in the 1650s and then again with Sir Peter Lely in 1656 and, as we have seen, was strongly influenced by Dutch classicist architecture. Pratt had studied architecture in France, Italy, Flanders and Holland between 1643 and 1649. Although Dutch influence is not so strong in his architecture, he evidently had an interest in new publications on it as he acquired the edition of Van Campen's *Stadthuys van Amsterdam*, before it was officially published.²⁸ Since Hooke freely lent and borrowed books, it is quite possible that he made use of Pratt's collection.

One of the master masons with whom Hooke had frequent contact and who had been to Holland was Abraham Story. Story had seen the new Lutheran church and new synagogue in Amsterdam in July 1674 and informed Hooke of his impressions. Hooke noted the measurements of both in his *Diary*. Hooke also knew the sculptors, Caius Gabriel Cibber, Willem de Keyser and Grinling Gibbons. Cibber, who had trained in Amsterdam under Pieter de Keyser, Hendrik de Keyser's son, was responsible for the dado of the Monument and also the figures of Melancholy and Raving Madness, which were to grace the entrance gate of Bethlem Hospital.

Willem de Keyser, another son of Hendrik, worked for the City in 1671, as the City records show, and must have been known to Hooke, who was at this time closely involved in the rebuilding of the City churches. Hooke also came into contact with Grinling Gibbons, born in Rotterdam of English parents. Gibbons was influenced by the Quellinus family, who were responsible for the sculptures for the Amsterdam Town Hall. The painter, Abraham Hondius, another Rotterdam *émigré*, worked for Hooke in providing hangings for the Guildhall and paintings for the Royal College of Physicians.²⁹

Since Hooke had no direct personal knowledge of Holland, he had to rely on printed sources for a good deal of information. These included the contemporary written personal impressions of visits to Holland and treatises. Two travel journals which he owned were those of Edward Brown, also a Fellow of the Royal Society, who was so impressed by the Amsterdam Town Hall that he sent his father, Sir Thomas Brown, the "profile" of it, and Balthasar de Monconys, who describes the orders used correctly but finds it nevertheless just a square stone block with a very ugly entrance.³⁰

Although Hooke owned some theoretical works, such as the highly erudite commentaries of Daniele Barbaro and Claude Perrault on Vitruvius and Alberti's virtually unillustrated *De re aedificatoria*, a large proportion of his collection was devoted to books with plans and elevations of buildings which could be adapted to practical use, such as Jean Marot, Palladio, Rubens, Serlio and Vingboons. He also owned two editions of Vignola, the 1643 edition, the *Reigles des cinq Ordres d'Architecture de Vignole*, revenues par Le Muet... which contained plagiarised plates of Philips Vingboons' work, and the 1648 edition, published in Amsterdam. In the catalogue of books in Hooke's collection made after his death in 1703, only the 1665 reprint of the first edition of Vingboons (1648) is mentioned; in his *Diary* entry for Nov.7 1674, however, he mentions having bought Vingboons and immediately showing it to Sir Christopher Wren. This would imply that it was the second edition, which he had just bought hot off the press. Just as he was to use Vingboons' designs directly in his own architecture, so too was he able to access Simon Stevin's ideas on city planning and architecture in his copy of Stevin's *Oeuvres*. Although these works are both in Dutch, Hooke had made the effort to learn the language and by 1680 was translating Van Leeuwenhoek's letters for other Fellows of the Royal Society.³¹

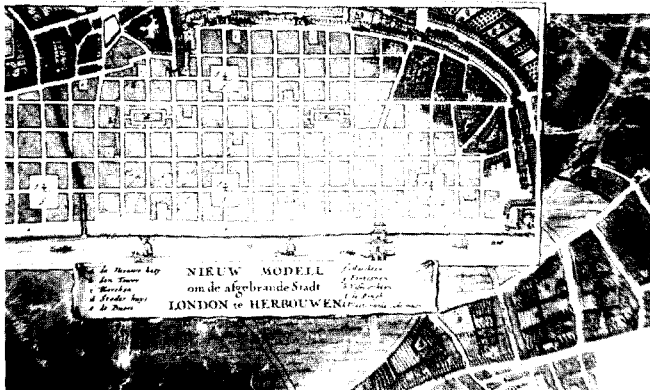
One omission in the inventory of his collection is of a work which he certainly used: that of Vincenzo Scamozzi's *Idea della architettura universale* (1615). In his plan of the City there are elements which could only have been taken from this work.³²

There is no doubt that, through both his contacts and book and print collection, Hooke had wide access to the current trends in Dutch classicist architecture, as well as those of France and Italy.

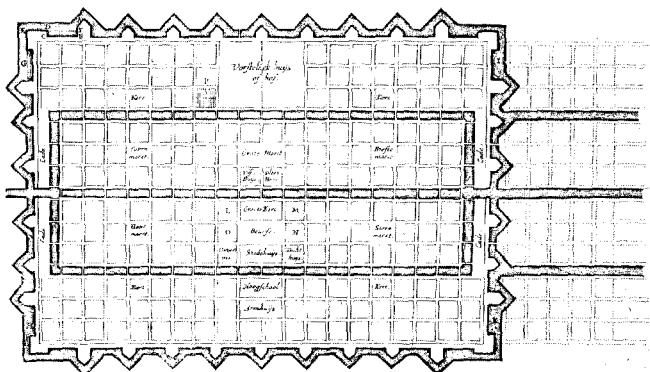
Hooke's city plan

Hooke's earliest use of Dutch models was in his plan for rebuilding the City of London centre after it had been destroyed by the Great Fire in 1666. Hooke's plan in contrast to those of Wren and Evelyn, which used diagonal axes and sweeping vistas based on French and Italian models, was based on a grid system. There is some dispute as to whether Hooke's plan is still extant. The map published by Marcus Doornick in Amsterdam in 1666 showing the extent of the Great Fire has a grid plan in the upper left-hand corner (afb. 2).³³ Given Hooke's contacts with the cartographic world in Amsterdam and the sophistication of the sources used for the map, it is not unreasonable to presume that this might be by his hand. If so, it is relevant in the Dutch context, as it reveals similarities with Simon Stevin's ideal plan (afb. 3), published posthumously by his son, Hendrick, in *Materiae politicae* in Leiden in 1649.³⁴ Hooke was familiar with Stevin's work owning copies of several of his books, mentioning these several times in his *Diary*.

In his plan Hooke, like Stevin, uses a block system, the units of which are combined, depending on their use. Hooke has provided for some of the same conveniences and public build-

Afb. 2. Robert Hooke. City plan in Marcus Doornick's *Platte Grondt der Verbrande Stadt London*. 1666. Guildhall Library, Corporation of London.

Afb. 3. Simon Stevin. City plan. *Vande oirdeeningh der steden*. 1649.

ings as Stevin (churches, markets and a town-hall), which are symmetrically placed, and for public squares. He has omitted Stevin's use of canals, which allowed for sewage disposal and good traffic flow and were optimal sites for spacious, well-appointed houses. Hooke was, of course, considering an actual situation rather than a hypothetical one. For this reason, on the periphery of his plan the blocks have assumed an irregular shape, due to the contours of the remaining streets, which have had to be linked up with the new grid pattern in the plan. Hooke interspersed Stevin's regular blocks with the use of Scamozzi's combination of four blocks together with a square with the same dimensions as one block in the middle in his design for Palmanova.³⁵ Hooke shows his practical bent in the provision of a built-up embankment of the Thames, a project which was to be initiated by the City and on which both he and Wren subsequently worked. He has left the Fleet River open with bridges over it to facilitate traffic flow. The markets have all been placed close to the Thames for easier loading and unloading of food stuffs, the fish markets being directly on the quay. They have also been allocated an area in a square, a step which was taken in the actual rebuilding. The town-hall and stock exchange are equidistant from the River Thames and have the same area allocated but the Exchange has an open square in front, thus giving it a more impressive emphasis.

Although Hooke's plan was highly thought of by the City, unfortunately for Hooke, neither his plan nor those of Wren, Evelyn and others submitted, were used. The City was in a hurry for re-development and quicker and more ad-hoc solutions had to be used. The plan's influence, though, may be seen in the more uniform type of building allowed, the wider streets to allow ease of access and the attempt at the efficient use of waterways. In this respect London bears comparison with the new developments in planning in Amsterdam in the two stages of the "grachtengordel".³⁶

Hooke's architecture

Hooke's combination of ideas from a variety of sources was also a constant feature of his architecture. A selection of works where Dutch influence is dominant will be discussed and emphasis will be necessarily laid on those ideas and components taken from Dutch classical architecture.³⁷ Unlike the repeated assertion that Hooke used French planning and Dutch detail it will be demonstrated that his use of Dutch sources was much wider, namely, for the elevations, the internal organization of the building, the plans and decorative elements.³⁸ These were not necessarily all used together in one building but as and when Hooke felt that they suited his purpose. Hooke derived his ideas from engravings authorized by the architects themselves, such as the designs of Jacob van Campen, Pieter Post, Daniel Stalpaert and Philips Vingboons, as well as other artists' impressions of Dutch buildings. However, Hooke never copied a building or façade slavishly, often changing details to invent a new design. Frequently he

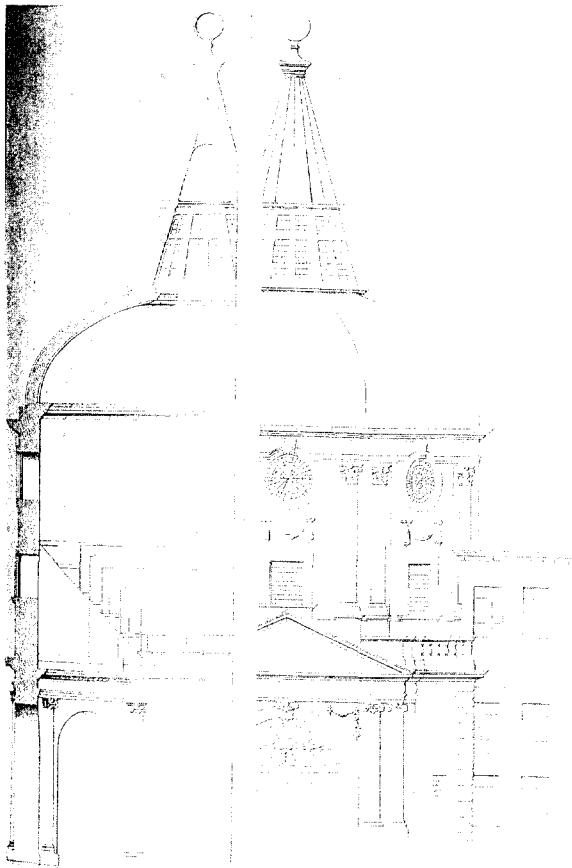
would use the façade of one type of building for a different type. For convenience, his works are divided into three categories: firstly, institutional buildings, such as societies and hospitals, secondly, town and country houses, and thirdly, churches.

1. Institutional buildings

The Royal College of Physicians, Warwick Street, London, 1669-79; destroyed by fire in 1876.

Due to inadequate facilities in their old premises, the Royal College of Physicians had already looked into acquiring a site for a new building on Warwick Lane, directly behind Newgate Prison in 1669.³⁹ The site was irregular in shape and the wall of the Prison was common to the College property. In Feb. 1670 Hooke was appointed architect.⁴⁰

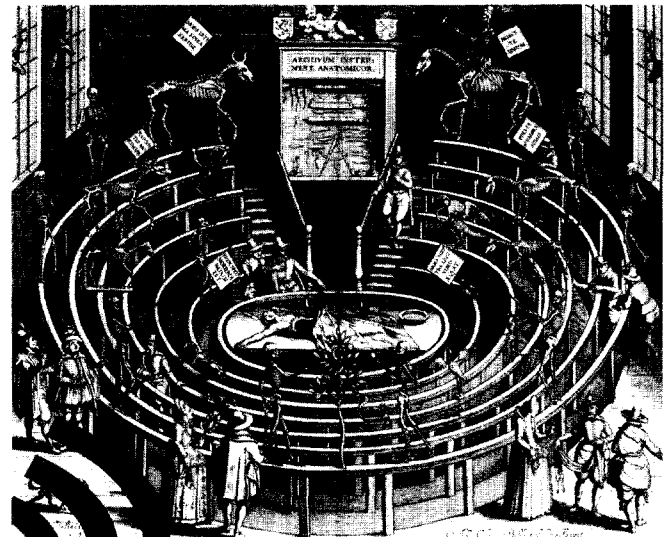
Hooke's finished version of the College consisted of a *corps de logis* in which the main offices and services of the College were located, two wings in which the fellows, the chemist and beadle resided, and the anatomy theatre placed over the entrance gate. The arcade of the theatre led into a quadrangular

Afb. 4. Robert Hooke. London, Royal College of Physicians, Anatomy theatre, 1670-9. Elevation and section. J. Britton and A.C. Pugin. *Illustrations of the public buildings of London*. London, 1825-8, v.2, pl.1, between p.52-3, Guildhall Library, Corporation of London.

courtyard, the entrance gate being on the same axis as the main entrance of the seven bay *corps de logis*, which opened on to the hall where the poor were given advice. To the right of the entrance were the candidates' room and library. Above the hall and candidates' room was the sumptuously decorated Court Room, where meetings of the Fellows were held every quarter and candidates examined. There was no cohesion between the exterior articulation and interior distribution.

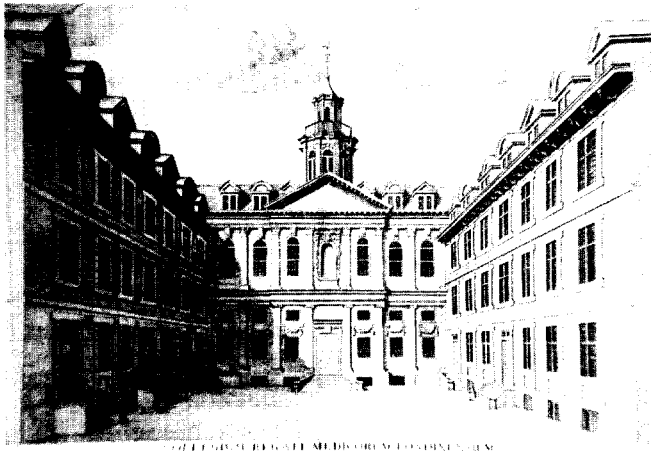
The idea of a *corps de logis* with a *cour d'honneur* and wings connecting to the wall of the main entrance and an impressive gateway is derived from French town and country houses.⁴¹ With its monumental entrance gate, octagonal superstructure and cupola, the College entrance is very close in principle to that of the Palais du Luxembourg. However, the design of the anatomy theatre (afb. 4) is drawn directly from a Dutch model, that of the Leiden Anatomy Theatre. Renowned as a place for studies in Europe, together with Basle and Padua, Leiden was the second medical school to build an anatomy theatre.⁴² In Leiden the theatre was inserted into the apse of an old monastery church, the Faliiede Bagijnkerk. It was an area of approximately 9m. x 9.80m. and consisted of a circular arena structure with six tiers of seats which could be reached by two steep stairways cut side-by-side into the circle. The first row was reserved for professors and visiting dignitaries, the next two for surgeon-barbers and medical students and the last three for other interested spectators. In the centre at the level of the lowest seats was placed the operating table (afb. 5).⁴³ Engravings were made of the theatre in use both in winter for dissections and in summer as a repository for rarities and skeletons of animals.⁴⁴ Hooke would have been aware of both the engravings and also the personal experiences of some of the Royal College of Physicians' fellows who had studied in Leiden. Hooke copied the form and dimensions of the theatre almost exactly, his theatre being slightly larger at

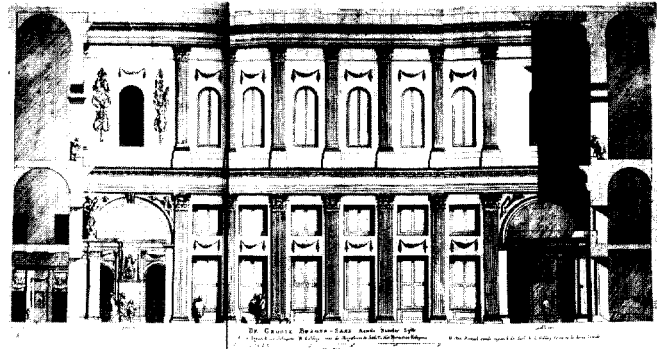
Afb. 5. Leiden, Anatomy theatre. Summer session. Engraving, W. Swanenburg after J.C. Woudanus, 1610. Leiden, University Library.

12m. in diameter, but placed it in a building resembling the earliest Protestant churches in the Netherlands. These were either circular or octagonal in form and usually crowned with a cupola and lantern. Hooke probably used the example of the Oostkerk, Middelburg, which had been first engraved by H. Udemans in 1657 and later by P.H. Schut for the octagonal form of his theatre.⁴⁵ He also copied the idea of pilasters on the corners of the structure from the Oostkerk.⁴⁶ The capitals on this church are Ionic but Hooke has made these into Corinthian capitals, in line with the Serlian superimposition of the Corinthian on the Ionic. One of the features in his theatre for which there is no direct model is Hooke's lantern. In his own design he has, however, recognized the importance of good lighting, a characteristic for which Leiden's theatre was renowned.⁴⁷ In the entrance gate Hooke used coupled Ionic columns, an idea which he could have taken from either Dutch or French models. In the entrance to his Hofje van Nieuwkoop, The Hague, Pieter Post used this form with an archway but without a pediment.⁴⁸ A French example, the town house of M. Iabba, engraved by Jean Marot, shows an entrance with coupled Doric columns flanking an archway and topped by a triangular pediment. As Post had done, Hooke chose the Scamozzian Ionic, the form also preferred by Van Campen and Vingboons, but added Vignolan garlands.

Whereas Hooke used the ideas of various Dutch architects for his anatomy theatre, the façade of the *corps de logis* (afb. 6) very much reflects the influence of Jacob van Campen. Although not mentioned in his library, Hooke must have had access to the 1661 edition of engravings of the Town Hall by Jacob Vennekool.⁴⁹ With its large rectangular windows below and small half-height windows above, its round-headed windows on the second floor and articulation through pilasters across the whole façade, it resembles the interior wall of the Burgerzaal in Van Campen's Amsterdam Town Hall (afb. 7).⁵⁰ The decorative element in the form of swags between the rectangular and upper half-height windows also

Afb. 6. Robert Hooke. London, Royal College of Physicians, *corps de logis* and side wings. David Loggan. Engraving, 1677. Guildhall Library, Corporation of London.

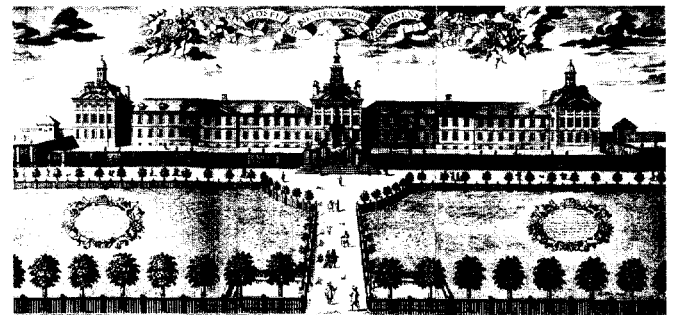
Afb. 7. Jakob van Campen. Amsterdam Town Hall, 1648-65. Burgerzaal. J. Vennekool. Engraving, 1661. Utrecht University Library.

recalls the Town Hall. In his use of orders Hooke differs, however, from Van Campen by using the Corinthian superimposed upon the Scamozzian Ionic, as he has for the entrance and theatre. On the inner wall of the Burgerzaal Van Campen had used the Corinthian order superimposed on itself. This is in line with Hooke's penchant for varying the elements from his models and adapting them to fit the purpose of the design.

Bethlem Hospital, Moorfields, London, 1675-'76; demolished in 1815 (afb. 8)

The commission to design Bethlem came through Hooke's contacts with the City. He knew Sir William Turner, a former Lord Mayor, and President of the old Bethlem Hospital. Hooke first mentions his new commission in his *Diary* on April 14 1674 and the new Bethlem, or Bedlam as it was more familiarly called, was built within two years between 1675 and 1676.

Bethlem was only one of a handful of hospitals to be built specifically for "distracted persons"⁵¹ since the 15th century.⁵² Previous hospitals, such as the Amsterdam Dolhuys

Afb. 8. Robert Hooke. London, Bethlem Hospital, 1675-6. Robert White. Engraving, 1677. Guildhall Library, Corporation of London.

(1562), the most recent hospital to be built before Bethlem, had followed the cloister-like plan of the monasteries, which had been the first recipients of the mentally ill.⁵³ The Dolhuys was much more modest in scale, accommodating only 11 patients in comparison to the 120 envisaged at Bethlem. In this respect Hooke's design was a radical departure from the

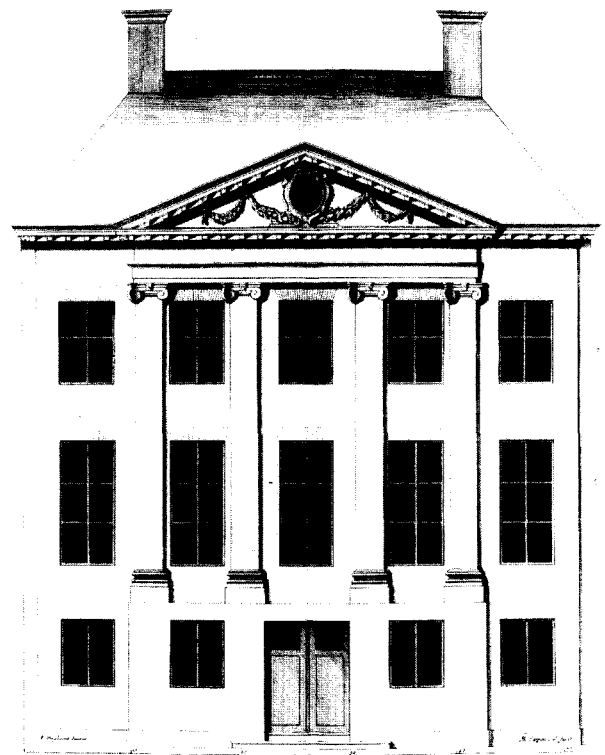
topos. His building, consisting of a long range of approx. 540 ft., was devised as a 'single pile' with galleries on two floors and cells behind. It was to prove the model on which later such hospitals would be based, such as St. Luke's Hospital and Bethlem's replacement in 1815.⁵⁴

As a model for monumentality and grandeur Hooke certainly had in mind the recently built *Hôtel des Invalides*, begun in 1670⁵⁵, but this has a much more elaborate detailing on the *corps de logis* than Bethlem, for which Hooke turned to Dutch examples for inspiration. The desire to make a statement about such a building's function was not new. Even at the Dolhuys this wish was evident and was accomplished by integrating a richly decorated portal into its plain façade, although the actual entrance was to the side of the building. The Dolhuys was very much on the tourist circuit of institutions, together with the Rasphuis and Spinhuis, which had become popular attractions since the 1630s.⁵⁶ Bethlem was to follow in this tradition.⁵⁷

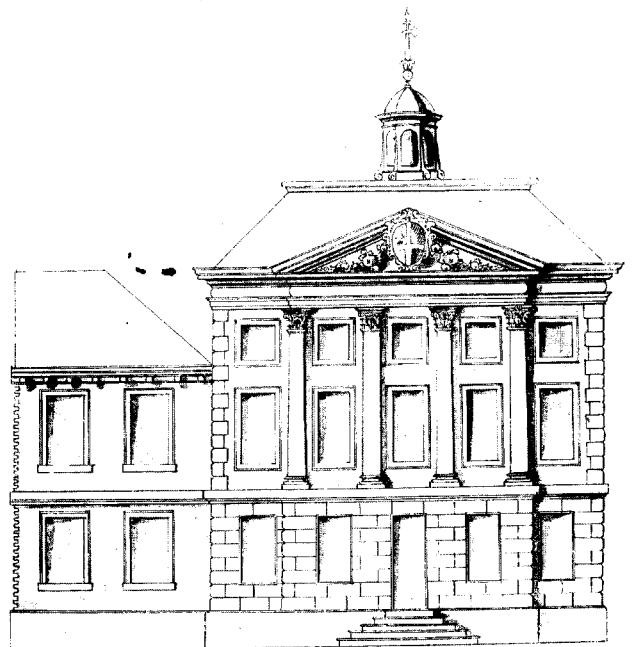
The building itself consisted of two main blocks both of seventeen bays linked with a centre and two end pavilions, all of which had five bays and broke forward from the two blocks. The three pavilions also had balustrades, lanterns and cupolas on hipped roofs and were greater in height than the main blocks, thus creating a break in the roof line. The aspect of the main façade on the North, although closed off by an 8 foot high wall, was deliberately made visible through open areas in the wall which were covered with ornamental iron work. This allowed visitors the opportunity to look into the front yard.⁵⁸ The aspect to the South was directly on to London Wall, a mere 9 ft. away.

Inside the building had two floors of galleries, each 193 ft. long, 13 ft. high and 16 ft. broad facing the park and behind the cells for the patients, each 12 ft.6in. x 8 ft. On the ground floor on each side of the entrance hallway were the Steward's room and an examination room for patients on admission and discharge. On the first floor was the Governors' room with its own balcony, also facing the park.⁵⁹ By the standards of the time the design conception was humane with good lighting and air with outside exercise areas on the sides of the hospital and as an alternative in bad weather the galleries. However, in practice, the patients often remained in their cells and in some cases were chained to their beds.⁶⁰

Despite the impression of French monumentality mentioned above, Hooke used as his models works by the two architects, Philips Vingboons and Pieter Post. The façade of the pavilions is based on a design by Vingboons for a gentleman's house (Vingboons II, 72, afb. 9). In his preliminary drawing, now in the British Library, Hooke follows Vingboons' instructions for the house to be built in brick with stone pilasters, bases and capitals, quoins and ornament⁶¹. (afb. 10) He has, however, already changed the Ionic pilasters depicted by Vingboons to Corinthian. The double door has become a

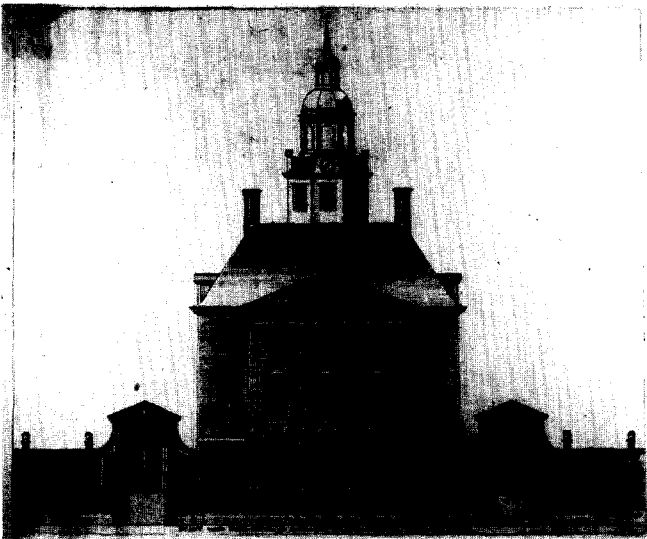

Afb. 9. Philips Vingboons. Gentleman's house. II, 72.

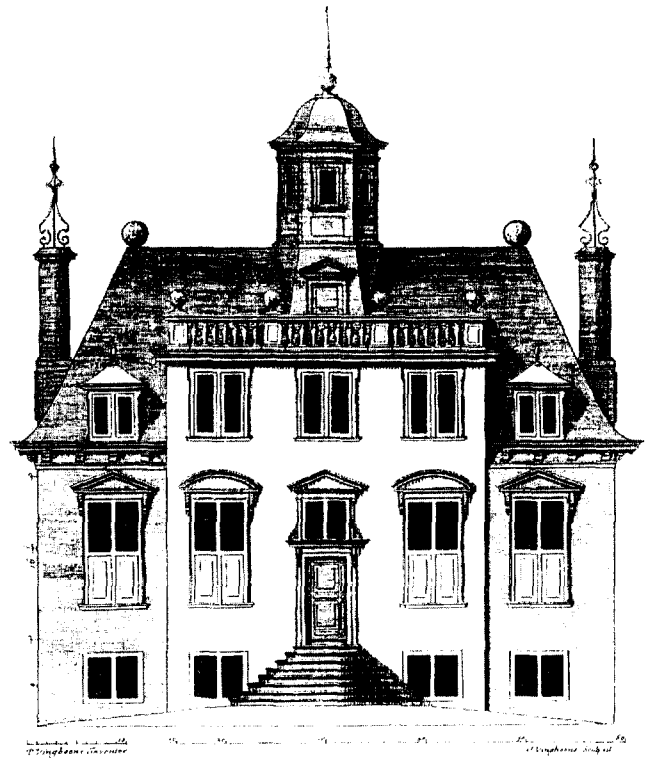
Afb. 10. Robert Hooke. Drawing. Preliminary design of end pavilion. Bethlem Hospital. British Library. Add. 5238, f.55.

single door and the small windows on the ground floor have been moved to the half attic, with the full-height windows of the third floor becoming those on the ground floor, thus raising this floor in relation to the rest of the façade. The ground floor is to be treated in rusticated stone instead of brick. In the final version Hooke changed the triangular pediment to a segmental one on all three pavilions and faced their façades with stone. The double lantern and cupola on the top of the central pavilion with its high base resemble that of the façade of Swanenburg, designed by Pieter Post between 1645 and 1648. The pediments with coats of arms and garlands follow Post's usage. Hooke could easily have been aware of the engravings of Post's house by Jan Mathijs, published in 1654 (afb. 11).⁶² The flared shape of the lantern domes on the end pavilions resembles that of Elsenburch House (Vingboons I,2) (afb. 12) and the use of balustrades to surround these and

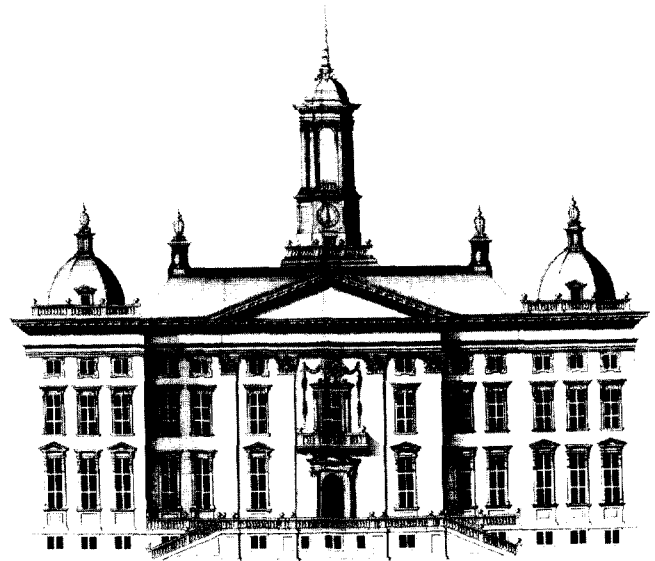

Afb. 11. Pieter Post. Halfweg, Swanenburg, 1645-8. Front façade and entrance gates. J. Mathijs in *Pieter Post's Ouwages*, 1715.

the lantern and dome on the central pavilions are reminiscent of the balustrade at the base of the lantern for Vingboons' design for the Amsterdam Town Hall (Vingboons I, 61, afb. 13). Batten and Downes have remarked on the French nature of the separation of the pavilion roofs from those of the main blocks but this feature was also to be found in Dutch palaces, such as that of Rijswijk, which was frequently engraved.⁶³ The use of stone for the pavilions also creates a direct contrast with the brick highlighted with string-courses and stone quoins on the *corps de logis*. This was a feature of both French and Dutch architecture in the early 17th century. In Paris both at the Place Royale (Place des Vosges), begun in 1605, and the Place Dauphine, begun in 1607, the houses had brickwork contrasting with stone quoins and *chaînes*.⁶⁴ In the Netherlands Van Campen used a restrained contrast between stone and brickwork in his Coymans House in the 1620s and it was used again to imposing effect in his Mauritshuis.⁶⁵ Derived from the Mauritshuis, it had also appeared in Anglo-Dutch

Afb. 12. Philips Vingboons. Elsenburch House, 1637. I, 2.

Afb. 13. Philips Vingboons. Design for Amsterdam Town Hall. I, 61.

architecture, particularly Hugh May's Eltham Lodge (1664). The restrained astylar treatment of the main blocks, the frontispieces of which are crowned by triangular pediments, is similar to that used by Daniel Stalpaert, Van Campen's successor as city architect in Amsterdam, in his Admiralty Storehouse, Amsterdam (1656). Hooke has integrated these

into the alternating rhythm of the giant segmental pediments on the pavilions. The same alternating sequence is echoed in the pediments on the small dormer windows, a pattern already used at the Royal College of Physicians.

Mention has already been made of the Corinthian pilasters on the pavilions. In his design for Bethlem Hooke applied a refined use of the orders by integrating them into a scheme which includes the front entrance gates. On the outside gate post sit a lion on the left side and a unicorn on the right, the royal heraldic beasts. Hooke omits the Doric order but coupled Ionic columns, above which is a broken segmental pediment, are used on either side of the ornamental iron gate. This is followed through by the giant Corinthian pilasters on both the central and end pavilions. This kind of scheme was also used at the Mauritshuis and Huygens House, although in both cases Van Campen followed Scamozzi's order of Doric, Ionic, Composite, rather than that of Serlio, as Hooke has done.⁶⁶

2. Town and county houses

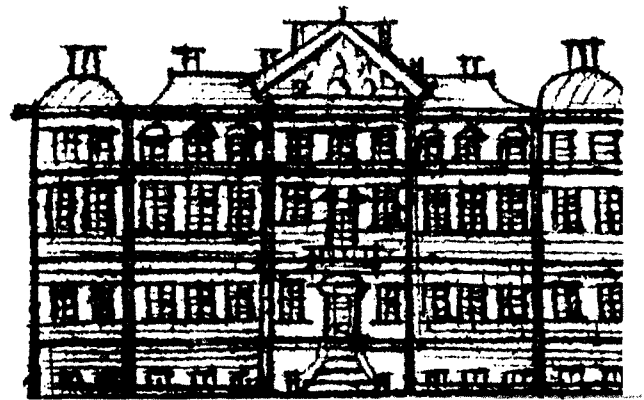
Concurrent with his commission for Bethlem, Hooke was called on to produce a design for the most extravagant town house built in London in the last quarter of the 17th century.

Montagu House, Bloomsbury, London 1st house, 1674-7; destroyed by fire 1686; 2nd house, 1687; demolished 1850.

Ralph Montagu, the second son of Lord Montagu of Boughton and twice ambassador to France, who commissioned Montagu House, was known for his luxurious and exacting tastes.⁶⁷ Montagu wanted a house to rival Southampton House next door, the home of Thomas Wrioththesley, the fourth Earl of Southampton, his father-in-law.⁶⁸ It seems then an irony that the design of this magnificent aristocratic town house was based on a municipal building, namely, that of Vingboons' unexecuted design for the Amsterdam Town Hall. For this association we have to rely on the engraving of the south front of Montagu House on Morgan's Map of 1682, as there are unfortunately no extant plans or drawings for the house. Morgan shows a thirteen bay three-storied astylar house with a basement, a pedimented frontispiece and two corner pavilions with cupolas (afb. 14).⁶⁹ The similarities with Vingboons' design are unmistakable. The Town Hall also has thirteen bays, although they have been apportioned slightly differently. Hooke's pavilions have two bays each and the *corps de logis* with frontispiece nine bays. Vingboons' pavilions have three bays each and the central block, therefore seven bays. Vingboons also uses a giant Corinthian order, which is not present in Hooke's design. However, Hooke's use of cupolas over the pavilions, a separate hipped roof over the *corps de logis* and a triangular pediment over the frontispiece like Vingboons make it certain that Hooke derived these features from Vingboons' engraving (I, 61) in his *Afbeeldsels der voornaemste Gebowwen* (afb. 13).⁷⁰ Despite this, there are undoubtedly French elements in Hooke's design. As with the Royal College of Physicians he follows the example of French *hôtels* with their *cours d'honneur*, wings

attached to the *corps de logis* and a walled entrance with an imposing gate. Since Montagu was ambassador in Paris during the period when the house was built, the connection with France was particularly strong and the artists who decorated the interior were almost exclusively French or had worked in France.⁷¹

The life of the first Montagu House came to an abrupt end in 1686 when it burned down. Contemporary witnesses, such as Evelyn, contended that on the night of Jan. 19. 1686 "was burnt to the ground (my italics) my Lord Mountague's Palace in Bloomsbery".⁷² It is certain, however, that the gate-house and the street screen from this house, as can be seen on Morgan's map of 1682, *London &c actually survey'd*, survived into the design of the second house, as it is illustrated in Colen Campbell's *Vitruvius Britannicus* of 1715.⁷³ Hooke had re-used the design of the gate-house from the Royal

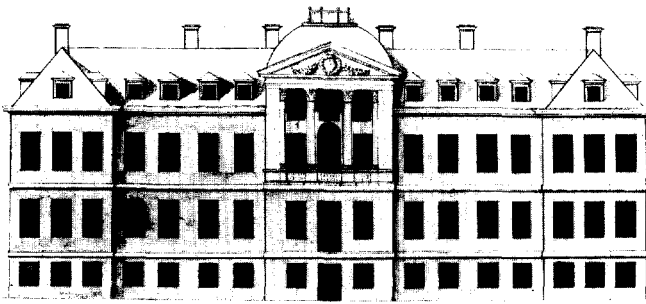

Afb. 14. Robert Hooke. Bloomsbury, London, Montagu House, 1674-7. First design. W. Morgan. *London &c. actually survey'd*, 1682. Guildhall Library, Corporation of London.

College of Physicians and added a colonnade with Ionic columns on the inside of the screen. The capitals of the columns were garlanded in the same way as those on the gate-house for the College. The curious pavilions with their concave pointed roofs and high chimneys reappear in a drawing for a house by Hooke, now in the Wren Collection, All Souls' College, Oxford.

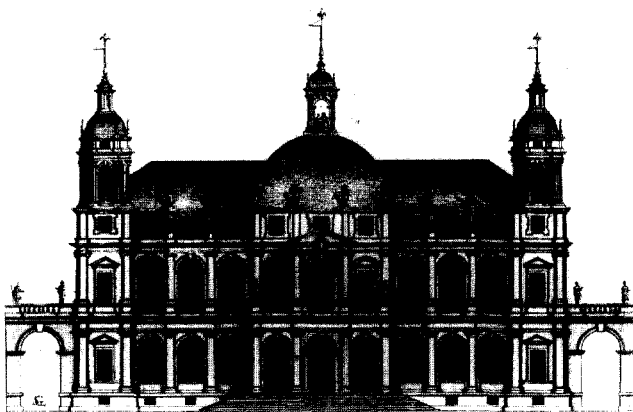
The second Montagu House, built with surprising speed in 1687, has been attributed since the 18th century to a Monsieur Pouget, identified as Pierre Puget, a French sculptor and architect, who designed the Marseille Town Hall and an arsenal for Toulon. However, the style of these buildings bears no relation to that of Montagu House. A drawing in the British Library by Hooke is identical to the elevation of the second Montagu House (afb. 15), except that in the house as executed, the frontispiece and its cupola are quoined in the French manner, as are also the corner pavilions. Also on the south front the roofs have been mansarded and the windows in them changed. The basement windows have also been

altered. On the north (garden) front, with the exception of the change in the cupola and the mansard roof with its *oeils de boeuf*, the windows remain the same as in Hooke's design.

Afb. 15. Robert Hooke. Drawing of second design, Montagu House, 1687. North front? British Library, Add. 5238, f.56.

The most radical change has been to raise the height of the cupola to replace Hooke's attic on the centre pavilion plus cupola. Apart from a giant Corinthian order on the upper floor of the centrepiece, the building has an astylar façade. This is in line with the withdrawal from the use of the classical orders reminiscent of Vingboons' late designs. The centrepiece with its cupola has strong similarities with an anonymous design for the Amsterdam Town Hall, which has been attributed to Constantine Huygens or the monogrammist SCL/SGL (afb. 16). This design was engraved by Pieter Nolpe and published by Clement de Jonge, who also issued the 1665 edition of Vingboons, which Hooke owned. It is possible, therefore, that Hooke knew of its existence. The design shows a centrepiece with a four-sided dome. On the upper floor of it a round-headed window with a triangular pediment is flanked by two smaller rectangular windows, above which are half-height windows. This constellation is also used by Hooke. He, however, applied a giant pediment and order over the whole unit. Four-sided domes were also used in France and the closest comparison to Hooke's design would be that of Le Vau for the Louvre.

Afb. 16. SCL/SGL Monogrammist. Design for Amsterdam Town Hall, c1647. P. Nolpe. Engraving. Amsterdam, Gemeente Archief.

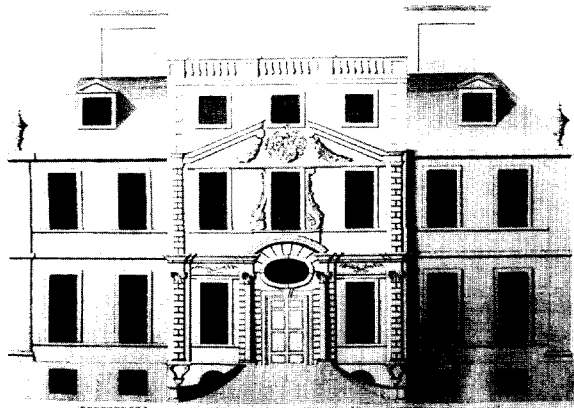
Since the first Montagu House had been universally admired, it seems strange that Montagu would have replaced Hooke as architect. The speed at which the second version was built would also mitigate against a new architect. Although the final version, of which an 18th century engraving exists, appears French, this can be attributed largely to the cosmetic changes to Hooke's design for an enlarged seventeen bay building. Despite this first impression, Dutch models played a major part in the design of the exterior, French influence being restricted to the general concept of the *hôtel* layout and applied detail. Hooke's original design is less influenced by French design. His strongest use of French influence is confined to the entrance gate and street screen.

Escot House, Devonshire, c.1680-'88; destroyed by fire in 1808 (afb.16)

The only house completed by Hooke, where a ground plan by a Dutch architect was applied, was Escot House, designed for Sir Walter Young [Yonge], Baronet. Hooke mentions the commission in his *Diary* in 1677 but it was 1680 before construction began. Apart from the second version of Montagu House, it is the only house by Hooke which was illustrated in Colen Campbell's *Vitruvius Britannicus*, published in 1715.⁷⁴ The elevation shows a seven bay house with two bays on either side of the frontispiece of the type so favoured by Vingboons. The attic storey over the frontispiece with its balustrade reveals the use of Vingboons' design for Elsenburch House (1637) (1, 2) (afb. 12). The elevation has the sober treatment of the façade, the so-called Flat Style, with a concentration of detail on the frontispiece typical of developments in the 1660s in the Netherlands. Here Hooke follows the trend of Vingboons' later designs to use ideas from the *hôtels* in Paris, which began to appear from the 1640s onwards.⁷⁵ This change is reflected in the heavier use of rustication and the use of broken pediments, as exemplified by Antoine le Pautre's *Hôtel de Beauvais*, Paris. For the sculptural decorative elements Hooke uses swags and volutes taken from Dutch gables.⁷⁶ In Escot House Hooke has ignored the system of books of orders by placing Doric pilasters on top of Composite ones. The plan for the ground floor (afb. 18) combines the idea of Huygens and Van Campen in the Huygens House and Mauritshuis of having an entrance hall leading to a grand staircase and symmetrical distribution of rooms on either side with the French system of *antichambre*, *chambre*, *cabinet*.⁷⁷

3. Churches

The last category of buildings by Hooke which we will consider are his churches. Hooke worked closely with Sir Christopher Wren on the rebuilding of 51 of the 86 churches destroyed in the Great Fire of 1666. It is evident from Hooke's *Diary* that Wren and Hooke were friends on intimate terms who discussed many details and problems of architecture. It is, therefore, still not always clear which churches were Wren's design, which were done in collaboration with Hooke and which Hooke alone designed. In some cases the extant drawings

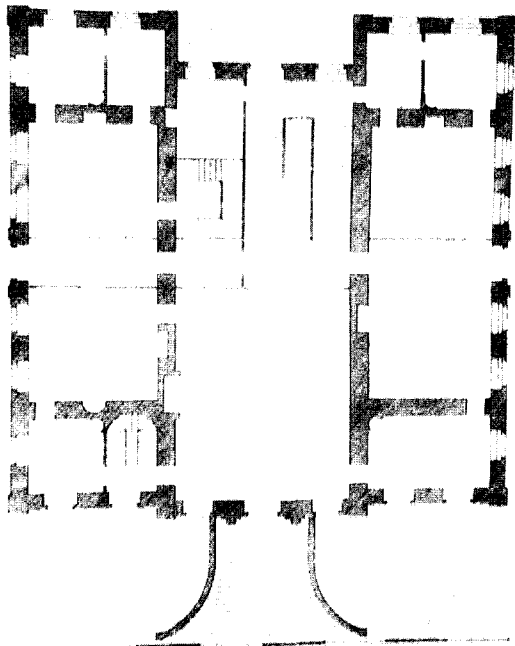

Afb. 17. Robert Hooke. Otterbury Manor, Devon, Escot House, c.1680-8. Front elevation. Colen Campbell, *Vitruvius Britannicus*, London, 1715, C1, pl.78. Guildhall Library, Corporation of London.

establish beyond doubt the architect; in others the conception of the design can give weight to either Wren or Hooke. The church chosen for consideration here, however, is without doubt by Hooke.

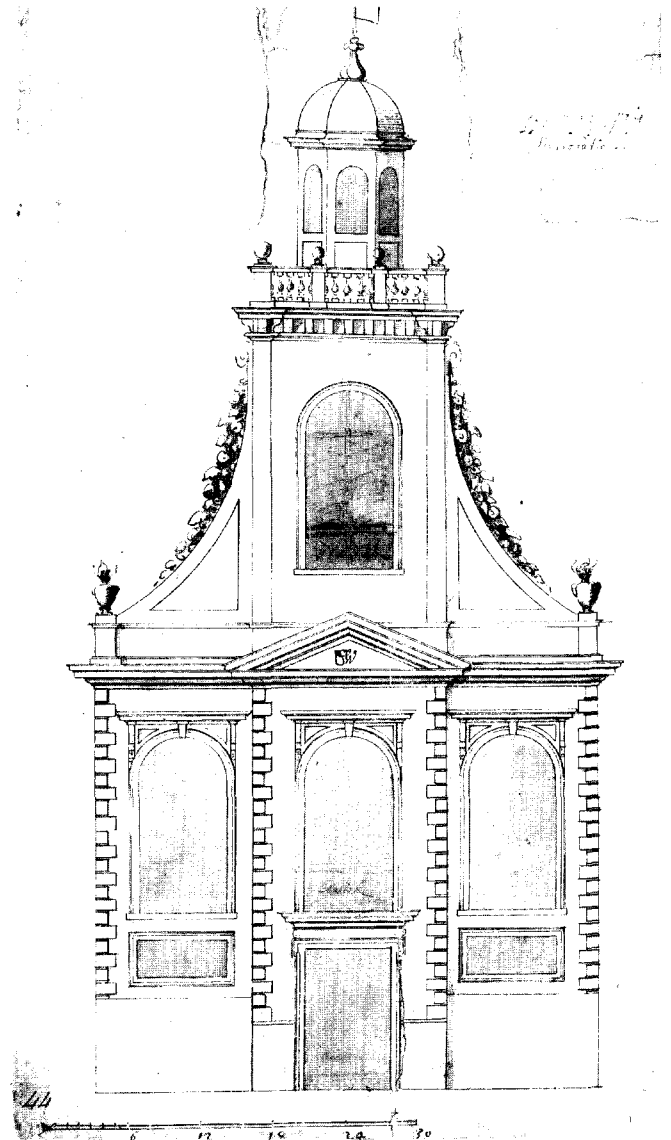
St. Edmund the King and Martyr, Lombard Street, London, 1670-'74

St. Edmund the King was one of the earliest churches to be replaced after the 1670 Act for the Rebuilding of the City Churches and was completed by 1674. It has, however, been

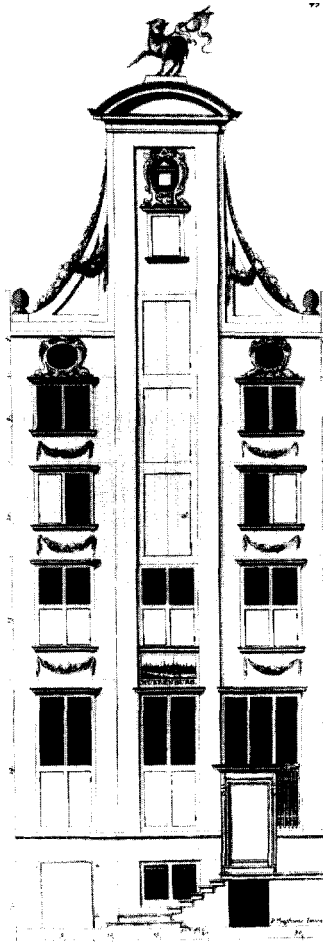

Afb. 18. Escot House. Plan. *Ibid.*, pl.79. Guildhall Library, Corporation of London.

subject to changes in the original design. The distinctive neck gable form used on the façade is still in place; the steeple was replaced in 1706-'07, at which time the balustrade at its base was removed, as were the festoons from the gable.⁷⁸ The design by Hooke, now in All Souls' College, Oxford (afb. 19), and initialed by Wren as approved, shows that the gable was copied from Vingboons' Huis Nuereburg (afb. 20).⁷⁹ Vingboons was the first to use such a gable on a town-house in Amsterdam, that of Michael Pauw in 1638, although it had been illustrated in the 16th century in Serlio's *I sette libri dell'architettura*, Bk. 4, published in 1584, where it was used for a monumental gate. In this form it had also been used in England occasionally, as in the Gate of Honour, Caius and Gonville College, Cambridge.⁸⁰ Hooke follows precisely

Afb. 19. Robert Hooke. Drawing. London, St. Edmund the King and Martyr, Lombard Street, 1670-'74. Oxford, All Souls' College, Codrington Library, Wren Drawing, II.44.

Afb. 20. Philips Vingboons. Huis Nuereburg. II, 45.

Vingboons' idea of emphasizing the gable as a monumental element in its own right but diverges completely from the proportions of Huis Nuereburg by giving the gable the dominant role in the facade.⁸¹ The All Souls' College drawing also shows a lantern and cupola similar in version to Van Campen's design for the Amsterdam Town Hall. Two earlier designs by Hooke show that he experimented with a larger lantern and cupola above a balustrade, akin to that on Coleshill, Oxfordshire, c.1650, designed by Sir Roger Pratt, and a smaller one on top of a short crenellated tower.⁸² Hooke also experimented with the use of lisenés and quoins and with triangular and segmental pediments above the large windows on either side of the entrance. In the final design quoins and round-headed windows under straight hoods on brackets were used and a triangular pediment was placed at cornice level above the entrance.

Conclusion

The above selection of works which can be certainly associated with Hooke is intended to show how deep Dutch influence on Hooke's architecture was. Robert Hooke lived and worked at a time when contact between England and the Netherlands was stronger than at any other time in modern history, particularly in trade, the arts and sciences, including architecture. The interchange in architectural influence between the two countries and Hooke's contacts with the Netherlands have been reviewed in the text. The article has put prime emphasis on the Dutch sources which Hooke used and disputed the fact that he always used French planning and Dutch models only for detail. However, it cannot be ignored that Hooke drew on influences other than Dutch, when he felt it appropriate, namely French and Italian. In addition Hooke proposed practical solutions for problems where there were no prototypes. This practical approach, conditioned by his years of experience as Curator of the Royal Society and his work as Surveyor for the City of London, and an eclectic use of sources was the basis of Hooke's thinking on architecture.

Hooke designed buildings of many different types and those with particular use of Dutch models have been discussed in the three categories of institutional buildings, town and country houses, and churches. Attention was paid to the layout of the whole building or complex, the ground plans of individual buildings, the elevations, the use of orders and the detail of ornament.

With regard to institutional buildings and houses the judgment that Hooke designed in a French way seems to have been largely based on John Evelyn's opinion on Bethlem and Montagu House. On closer examination this only reflects part of the truth. The dimensions of Bethlem Hospital show that he was thinking in terms of French monumentality but his approach to combining architectural elements remains fundamentally Dutch. The design of the Royal College of Physicians, although based on the typical plan of a French *hôtel*, is in every other aspect derived from Dutch models. In his town and country houses Hooke also made extensive use of Dutch models. With Montagu House the façade of the house itself is a virtual copy of Vingboons' unexecuted design of the Amsterdam Town Hall. At Escot House Hooke introduces the layout used by Constantine Huygens at the Huygens House and Van Campen at the Mauritshuis of the vestibule leading to the grand staircase. He also drew extensively on the repertoire of cartouches, festoons and other ornamental elements of Van Campen, Pieter Post and Vingboons.

In all his work Hooke showed an awareness of the changes which took place in the development of Dutch classicism. Firstly he used the giant order across the whole façade or with a three bay interval on the frontispiece, the heavy modillioned triangular or segmental pediment to give emphasis to the frontispiece, the hipped roof, the raised basement and the decorative swags of Jacob van Campen of the 1630s and 1640s. Secondly, the flatter and astylar style used by Vingboons on his houses after 1660 and his use of lisenés in the 1670s have counterparts in Hooke's designs. The plain treatment of the large blocks at Bethlem is reminiscent of Daniel Stalpaert's handling of the East India Company Storehouse in Amsterdam of 1661. Lastly, he made use of Vingboons' introduction of an astylar façade with a heavy concentration of rusticated decorative detail at Escot House.

For most of his designs Hooke used the source book most easily available to him, which was Vingboons' *Afbeeldsets der voornaemste Gebowwen*, published in 1648 and 1674. His use of the inner façade of the Burgerzaal of the Van Campen's Amsterdam Town Hall shows that he was familiar with J. Vennekool's *Afbeelding van 't Stadhuis van Amsterdam*, published in 1661. Through prints and engravings he must also have been aware of the designs of the Huygens House and Mauritshuis, the work of Pieter Post and Daniel Stalpaert and the Oostkerk, Middelburg, a detail of which he used for the Anatomy Theatre at the Royal College of Physicians. This would also apply to the engravings that were available of the Anatomy Theatre at Leiden.

Although he was not always successful in combining the elements he absorbed from such a variety of sources harmoniously, his works, in particular his institutions and country houses were examples to later architects. The plan and monumentality of Bethlem were a model for later institutions of this type and the appearance of Escot and Montagu House in Colen Campbell's *Vitruvius Britannicus* is a measure of their success. Hooke's design for St. Edmund the King and Martyr shows his ability to adapt a Dutch classicist town house façade to a very particular need, in this case, the City of London church rebuilding programme. Despite the fact that Hooke did not introduce Dutch classicist architecture to England, he was the only architect there to use such a variety of sources from the Netherlands for his architecture and for so many different types of buildings. In this respect Hooke was unique.

Noten

- 1 I would here like to thank all those who were willing to give me the benefit of their expertise, in particular, Prof. Cooper, Prof. Downes, Dr. Geraghty, Prof. K.A. Ottenheim. In addition I wish to acknowledge the friendly cooperation of the All Souls' College Library, Oxford, the Bodleian Library, the British Library, the British Museum Map Room, the Guildhall Library, London, the Museum Boerhaave, Leiden, RIBA Drawings Collection, the Royal College of Physicians, the Royal Society, University College Library, London.
- 2 G. Worsley, 'Der Palladianismus in England', J. Bracker, ed., *Bauen nach der Natur - Palladio: die Erben Palladios in Nordeuropa*, Ostfildern, 1997, pp.100-126, p.103. This influence can be seen most prominently in Hooke's design for Ramsbury Manor, Wiltshire, 1681-6.
- 3 In the Netherlands this development had begun with the publication of Simon Stevin's *De Thiende* in 1585. See K.A. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678) architect*, Zutphen 1989, p. 159 and note 382.
- 4 J.A. Bennett discusses in detail early English mathematical treatises and their application to architecture in his article, 'Architectural and mathematical practice in England, 1550-1650', J. Bold, and E. Chaney, jt. eds. *English architecture public and private: essays for Kerry Downes*, London 1993, pp.23-29.
- 5 For Vredeman de Vries and Dietterlin, see J. Summerson, *Architecture in Britain 1530 to 1830*, New Haven 1993, p.54. (9th ed.)
- 6 *Ibid.*, pp.63-64.
- 7 For a discussion of Jones' tour with the Earl of Arundel, interpretation of Palladio in the Banqueting House and the use of the term "Palladian vocabulary", see *Ibid.*, p.108-9, p.111-115 and 115 respectively. The continuing influence of Jones' classicism on English 17th and 18th century architecture is analysed by G. Worsley, *op.cit.*, p.100-126 and G. Worsley, *Classical architecture in Britain: the heroic age*, New Haven 1995. In his review "Palladianism in northern Europe", *Burlington Magazine*, v.141, no.1157, Aug. 1999, p.494, of the exhibition of the same name, D. Hemsoll underlines the dominant influence of Palladio on Jones. Mowl and Earnshaw, on the other hand, find much more of Scamozzi's influence on Jones than "the less tractable designs of Palladio". See T. Mowl and B. Earnshaw, *Architecture without kings: the rise of Puritan classicism under Cromwell*, Manchester 1995, p.26.
- 8 The importance of Scamozzi's influence in the Netherlands is argued by J.J. Terwen, 'Mag de bouwkunst van het Hollands classicisme 'palladiaans' genoemd worden?', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, v.33 (1983) pp.169-189. Ottenheim, on the other hand, emphasizes that Palladio and Scamozzi were only a means to arriving at the true architecture according to Vitruvius in the early years of Dutch classicism and that study of Vitruvius himself was indispensable. K. A. Ottenheim, 'Architectuur', J. Huisken, K. Ottenheim, G. Schwartz, jt.eds, *Jacob van Campen: het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1995, pp.155-199.
- 9 Jones' influence on Van Campen and Van Campen's use of Jones' ideas are all mentioned by K. Ottenheim, *Ibid.*, p.160. For Constantijn Huygens' part in the transmission of Jones' influence to Van Campen and the Dutch-English link between Hendrik de Keyser's sons and Nicholas Stone see *Ibid.*, p. 160. For a more detailed survey of English-Dutch architectural relations in the first half of the 17th century, see H. Louw, 'Anglo-Netherlandish architectural interchange c. 1600-1660', *Architectural History*, v.24 (1981) pp.1-23.
- 10 Van Campen's design is defined as the "toonbeeld van de ware bouwkunst". K.A. Ottenheim and Q. Buvelot, 'Historiografie en mythevorming', J. Huisken, K. Ottenheim and G. Schwartz, jt. eds. *op.cit.*, p.13.
- 11 Summerson, *op.cit.*, p.156 is cautious about its influence and can discern no direct application of it in English architecture; W. Kuyper, *Dutch classicist architecture: a survey of Dutch architecture, gardens and Anglo-Dutch relations from 1625 to 1700*, Delft 1980 sees the influence of De Keyser's designs on London architecture particularly in archways and also as a general pattern book, p.30 and 33 respectively.
- 12 G. Worsley, 'Der Palladianismus in England', Bracker, *op.cit.*, p. 102. Ottenheim defines the three stages of classicism used in the Netherlands as the correct use of orders, attention to the proportional arrangement of the building and the re-application of classical types of building for contemporary buildings. See K.A. Ottenheim, 'Classicism in the northern Netherlands in the seventeenth century', *Palladio and northern Europe: books, travellers, architects*, Milan 1999, pp.150-167, p.152. The contrast between the treatment of Coymans House and Huis ten Bosch, Maarssen, is discussed by Ottenheim in 'Architectuur', J. Huisken, K. Ottenheim, G. Schwartz, jt. eds. *op.cit.*, p.161-3. For the sober façades of Post, see *Ibidem*, p.136. For Vingboons and the essence of the Flat Style, see K.A. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678) architect*, Zutphen 1989, pp.99-102.
- 13 For example in Jones' or Pratt's design of Coleshill, c. 1650, a 'double-pile' house with a central corridor running the breadth of the house and the rooms in front and behind the corridor laid out symmetrically on either side of the Hall and Great Parlour. See Summerson, *op.cit.*, p. 139 for the plan of Coleshill. This contrasts with the H and U plans popular in during James' I's reign. *Ibid.*, p.85. In Holland the completely symmetrical plan had already been introduced by Constantijn Huygens in the Huygenshuis, 1634-7 and simultaneously by Van Campen in the Mauritshuis, 1634-44. For a discussion of this development, see K.A. Ottenheim, 'Architectuur', J. Huisken, K. Ottenheim, G. Schwartz, jt. eds. *op.cit.*, p.163-4 and p.166. Of the three prominent architects contemporary with Van Campen, Pieter Post, Arent van 's Gravesande and Philips Vingboons, only Vingboons was forced to use the traditional ground plan in his Amsterdam town houses due to space considerations. See K.A. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678) architect*, Zutphen 1989, pp.75-76.
- 14 The work of Roger Pratt is frequently mentioned in the context of the influence of Dutch classicism in England. However, Coleshill, the house most cited, does not show any strong resemblance to Dutch models. N. Schless, who sees a similarity in Coleshill's ground plan to that of Huygenshuis, makes the mistake of reversing the plan of Coleshill so that the hall is at the back of the building with a vestibule in front like the Huygenshuis whereas in actual fact the hallway at Coleshill is at the front of the building. See N. Schless, 'Dutch influence on the Governor's Palace, Williamsburg', *Journal of the Society of Architectural Historians*, v. 28 (1969), pp.254-270, fig.5, p.258. For the plan of Coleshill and the description of its layout by Celia Fiennes in the 1690s, see C. Platt, *The great rebuildings of*

- Tudor and Stuart England: revolutions in architectural taste*, London 1994, pp.38-39. In addition, given that Coleshill may have been designed by Inigo Jones and not by Pratt, it seems less likely that a Dutch model would have been used. For the re-attribution of Coleshill to Jones, see Mowl and Earnshaw, op.cit., pp.48-59.
- 15 K.A. Ottenheim, 'Architectuur', J. Huisken, K. Ottenheim, G. Schwartz, jt. eds., op.cit., p.163.
- 16 May told Samuel Pepys, the diarist, that he been in the service of the 2nd Duke of Buckingham for twenty years "in all his wants and dangers". He was an agent in the sale of works of art in Holland from York House, the Duke's residence, in the 1650s and was certainly there in the service of Peter Lely in 1656. Information from H. Colvin, *A biographical dictionary of British architects, 1600-1840*, New Haven 1995, p.646. (3rd ed.)
- 17 This is my own interpretation. There are as many different views of which Dutch architects influenced May as there are authors. Kuyper, op.cit., p. 118 claims the strongest influence to be Van 's Gravesande's Sebastiaansdoelen; N. Schless, op.cit., p.262 also favours Sebastiaansdoelen, as does N. Cooper, *Houses of the gentry, 1480-1680*, New Haven, 1999, p.242. M. Whinney and O. Millar, *English art, 1625-1714*, Oxford 1957, p.142 mention the Mauritshuis as the main model. Mowl and Earnshaw, op.cit., p. 67 include the influence of Huygenshuis with that of the Mauritshuis.
- 18 For information on Huis ten Bosch, Maarssen, see note 12.
- 19 For Van Campen's use of the *cornicione architravata* based on Palladio and Scamozzi, see K. Ottenheim, 'Architectuur', J. Huisken, K. Ottenheim, G. Schwartz, jt. eds. op.cit., p.176. For a mention of its use by May, see Summerson, op.cit., p.174.
- 20 Kuyper, op.cit., p.90 mentions the springing of the roof curving inwards but not its connection with Eltham Lodge. The motif of Ionic capitals with garlands is ultimately derived from Michelangelo's Palazzo dei Conservatori, which was illustrated by Vignola in later editions. See Terwen, op.cit., p.177.
- 21 Information on Hooke's life has been taken from the contemporary sources of J. Aubrey, *Brief lives*, ed. by O. Lawson-Dicks, London, 1949 and R. Waller, *The posthumous works of Robert Hooke*, London, 1705. Aubrey and Waller were both friends of Hooke's. Other information has come from M. 'Espinasse's lively biography of Hooke, *Robert Hooke*, London 1956. His activities at the Royal Society are related in *The diary of Robert Hooke, M.A., M.D., F.R.S., 1672-1680*, ed. by H.W. Robinson and W. Adams, London, 1935 and *The life and work of Robert Hooke*, pts. I, II, IV, ed. by R.T. Gunther, (Early science in Oxford, v,VI, VII, X), Oxford, 1930, 1935. Pt. IV contains Hooke's Diary for 1688 to 1693. The Robinson and Adams edition will be henceforth referred to as the *Diary*.
- 22 The experiments for the catenary curve are mentioned in Gunther, op.cit., v.VI. p.371-373 and 384 and Wren's use of it in Hooke's *Diary*, June 5 1675, p.163: "[Wren] was making of my principle about arches and alterd his module [St. Paul's] by it". R. Mark, however, is sceptical of "Hooke's input on 'catenaries'. See R. Mark, 'Christopher Wren and great Renaissance domes'. C.E. Hauer, jr., ed. *Christopher Wren and the many sides of genius; proceedings of a Christopher Wren symposium*, Lewiston N.Y., 1997, pp.157-170, p.170, note 18.
- 23 Hooke's surveying activities are discussed in detail by M.A.R. Cooper in his article, 'Robert Hooke's work as surveyor for the City of London in the aftermath of the Great Fire', *Notes and records of the Royal Society, London* v. 51, no.2 (1997) and v.52, nos. 1 and 2 (1998) respectively.
- 24 Waller, op.cit., p.xii mentions Hooke's plan. For the appointments of the King's surveyors and those of the City, see T. Reddaway, *The rebuilding of London after the Great Fire*, London 1951[1940], pp.55-58.
- 25 For a list of Hooke's architectural commissions, see Colvin, op.cit., p.508-510.
- 26 A recent general work on Hooke is R. Nichols, *Robert Hooke and the Royal Society*, Sussex 1999. For an assessment of Hooke's work as a scientist, see M. Hunter and S. Schaffer, *Robert Hooke: new studies*, Woodbridge 1989. For his contributions to geology, see E.T. Drake, *Restless genius*, London 1996. The only work devoted exclusively to Hooke's architecture till now is M. I. Batten's 'The architecture of Dr. Robert Hooke, F.R.S.', *Walpole Society*, v.25 (1936-7) pp.83-113. P. Jeffery's *The City churches of Sir Christopher Wren*, London 1996, gives Hooke greater credit for work on the City churches than has been the case hitherto. There is still, however, a tendency to give Wren recognition for work where collaboration between him and Hooke was involved, as is indicated by J.E. Moore's article, 'The Monument, or, Christopher Wren's Roman accent', *Art Bulletin* v.80, no.3 (1998) pp.498-533. The influence of Dutch classicist examples on Hooke's architecture is discussed for the first time in any detail in Kuyper, op.cit. Hooke's architectural drawings are examined in A. Geraghty's Ph.D. thesis, *The architectural drawings for the Wren City churches*, Univ. of Cambridge 1998.
- 27 Evelyn describes his visits to Amsterdam, Leiden and The Hague in his *Diary*, ed. by E.S. de Beer, London 1959 particularly pp.28-32. For information on Sir Robert Moray and his association with Pieter Post, see K.A. Ottenheim, 'De bouwgeschiedenis van het Stadhuis van Pieter Post te Maastricht', *Bulletin KNOB* 96 (1986) pp.151-152. Winde is mentioned by Summerson, op.cit., p.245 and by Kuyper, op.cit., p.191. Reference to the medical studies of Petty and Diodati in Leiden can be found in W. Munk, *The roll of the Royal College of Physicians*, London 1878, v.1, p.270 and 333 respectively.
- 28 Mentioned in N. Schless, op.cit., p.258 and note 24.
- 29 Both the earlier and later sections of Hooke's *Diary*, published by Robinson and Adam and Gunther respectively, give valuable information on his contacts, although the information is terse in the extreme. Hooke records meeting Story in the *Diary* entry for July 7 1674, p.111: Cibber is mentioned on Dec.16 1674, p.136; Hondius on June 29, July 25 and Sept. 14 1674, p.109-10, 114, 121 respectively. For a new review of Gibbons see D. Esterly, *Grintling Gibbons and the art of carving*, London 1998, and for his work for Hooke at Ragley Hall and Ramsbury Manor, *Ibid.*, p.74. For a recent discussion of Hooke's relationship with Hondius, see M. Peyser-Verhaar's article, 'Abraham Hondius: his life and background', *Oud Holland*, 112 (1998), p.151-6. Guildhall Library, London, MS. 25548 records Willem de Keyser's work for the City. My thanks to A. Geraghty for pointing this out to me.
- 30 C.D. van Strien, *British travellers in Holland during the Stuart period: Edward Brown and John Locke as tourists in the United Provinces*, Leiden 1993, p.262 and note 113 and B. de Monconys, *Journal des voyages*, Lyon 1666, pt.2, p.160.
- 31 Hooke's efforts to learn Dutch are recorded in the *Diary*, Dec. 11 1672, p.16 and his translations of Van Leeuwenhoek's letters are mentioned in Gunther, op.cit., v.VII, p.539 and 541-2.
- 32 A facsimile of the auction catalogue of Hooke's books at his death in 1703, the original of which is in the British Library, is published in L. Rostenberg, *The library of Robert Hooke: the scientific book trade of Restoration England*, Santa Monica 1989.
- 33 Marcus Willemsz. Doornick, *Platte Grondt der Verbrande Stadt London*, 1666, with explanations and titles in English, French and Dutch. Batten, op.cit., p.86 and Jeffery, op.cit., p.19 say that the map has been lost. On the other hand, Porter feels that Doornick's map may contain Hooke's plan. See S. Porter, *The Great Fire of London*, Stroud 1996, p.102.
- 34 For a detailed discussion of Stevin's plan, see E. Taverne, *In 't land van belofte*, Maarsen 1978, chap. 2. Een Nederlandse variant van de 'città ideale', Simon Stevins *Vande oirderingh der sieden*.
- 35 Ideal city (Palmanova) in V. Scamozzi's *L'idea della architettura universale*, Venice 1615, Pt.1, Bk.2, Chap.20, pp.166-7.

- 36 K.A. Ottenheim, 'The Amsterdam ring of canals: city planning and architecture', *Rome-Amsterdam: two growing cities in seventeenth century Europe*, Amsterdam 1997, pp.33-49.
- 37 For further examples, see my thesis, *Robert Hooke and Holland: Dutch influence on Hooke's architecture*, Univ. of Utrecht 1997. Unpublished.
- 38 For example, Batten, op.cit., p.87, who sees Bethlem as essentially French in conception but Dutch in its detail and Colvin, op.cit., p.508. K. Downes, *English Baroque architecture*, London 1966, p.5 notes in regard to Bethlem Hooke's interest in French models but also his use of Holland as "the direct source for the elevations of his pavilions". He finds (p.57) Montagu House "to be markedly French in style". Kuyper, op.cit., p. 116, however, sees a "fusing of Dutch and French taste" in Bethlem and Montagu House. He also notes the use of the Burgerzaal at the Amsterdam Town Hall as a model for the façade of the *corps de logis* of the Royal College of Physicians. Jeffery, op.cit., p.35 concludes that Hooke only used Dutch decorative elements in his City church designs.
- 39 The College had no anatomy theatre of their own and had been using the Barber Surgeons' Theatre, designed by Inigo Jones in 1636. My thanks to Geoffrey Davenport, Historical Resources Manager, Royal College of Physicians, for this information. Jones' theatre was of oval shape, had four tiers of seats and a dome painted on the inside with the constellations and was, therefore, not the model for Hooke's new theatre, discussed in the text. See D.F. Rowan, 'A neglected Jones/ Webb theatre project: Barber Surgeons' Hall writ large', *New theatre magazine*, v.9, no.3 (1969) pp.6-15; J. Harris, S. Orgel, R. Strong, eds. *The King's arcadia: Inigo Jones and the Stuart Court: a quatercentenary exhibition held at the Banqueting House, Whitehall from July 12th to sept. 2nd, 1973*, London, 1973, no.350, p.156. Jones' plan and elevation are illustrated in A. Cerruti Fusco's *Inigo Jones: Vitruvius Britannicus: Jones e Palladio nella cultura architettonica inglese, 1600-1740*, Rimini 1985, p.342. Cerruti Fusco also shows another plan and elevation attributed to Jones and believed to be for the Royal College of Physicians Theatre, which is circular in shape and with six tiers but, since it was never executed, it is unlikely that Hooke would have seen it. See *Ibid.*, p.344.
- 40 Information on the site and progress of building is taken from the Royal College of Physicians. *Annals*, Bk. 4, 1647-90, translated from the original Latin, pp.147-164.
- 41 There are several illustrations of such in Jean Marot, *Recueil des plans, profils, élévations des plusieurs palais....*, Paris c1670, no pagination.
- 42 The earliest anatomy theatre was in Basle (1544), then followed Leiden (1593) and a year later Padua. See T.A. Markus, *Buildings and power: freedom and control in the origin of modern building types*, London 1993, p.229.
- 43 For information on the theatre dimensions and structure, see T. Lunsingh Scheerleer, 'Un amphithéâtre d'anatomie moralisée', T. Lunsingh Scheerleer and G.H.M. Posthumus Meyes, *Leiden University in the seventeenth century*, Leiden 1975, pp.216-7.
- 44 Leiden's theatre was a renowned tourist attraction and engravings were made as souvenirs for visitors. The earliest was by Bartholomeus Dolendo, based on a drawing by Jan Cornelisz. van 't Woudt, or Woudanus, in 1609. In 1610 a series of engravings of the University, including the theatre, by Willem Izaacsz. Swanenburgh based on Woudanus' drawings was published. Both engravers showed the winter and summer functions of the theatre but took liberties with their conjunction. See Museum Boerhaave Leiden, *Van vernuftelingen en professoren*, Leiden 1989, p.10.
- 45 Pieter Hendriksz. Schut was a prolific illustrator for Claes Jansz. Visscher and later Nic. Visscher. His print of the Oostkerk, Middelburg, was probably originally published in the 1660s, as he died some time after 1660 in Amsterdam. See U.Thieme and F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, Leipzig 1977 [reprint ed.] v.30, p.348 and A. von Würzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, Vienna 1910, v.2, p.594. A copy of the print is in the British Museum Map Room, bound in C. Beudeker's *Schoutonmeel van het Grafschaft Zeeland*, Amsterdam 1718, Pt.1.
- 46 My thanks to K. Ottenheim for pointing this out to me.
- 47 Lunsingh Scheerleer, op.cit., p.217.
- 48 See J.J. Terwen and K.A. Ottenheim, *Pieter Post (1608-1669) architect*, Zutphen 1993, p.151 (illus. 179).
- 49 Sir Roger Pratt, Hooke's colleague on the City Re-Building Committee, had a copy and possibly Edward Brown, a Fellow of the Royal Society. For Pratt, see Schless, op.cit., p.258 and note 24. For Brown, see Van Strien, op.cit., p.262.
- 50 Kuyper, op.cit., p.116 was the first to recognize this resemblance.
- 51 From the description of Bethlem in the cartouche of R. White's engraving of 1677, copies of which are in the Guildhall Library and the British Museum Print Room.
- 52 C. Stevenson in her contribution to J. Andrews et al, *The history of Bethlem*, London 1997, p.255, note 48 quotes D. Jetter, *Grundzüge der Geschichte des Irrenhauses*, Darmstadt 1981 as saying that the second Bethlem was the third purpose-built mental hospital to be built after Valencia (1409, destroyed 1512) and Amsterdam's Dolhuys (1562). Jetter certainly sets this out as such in his Chronology II of European, Asian and American hospitals, p.221 but Stevenson overlooks the fact there is a Chronology I for German-speaking countries in which the Hessisches Hohes Landesspital in Haina (1533) is listed, p.220. Apart from Amsterdam Jetter also mentions in Holland the hospitals at Zutphen (1425), Hertogenbosch (1442) and the Dolhuis in Utrecht (1461) but it is unclear from the text whether these were purpose-built or not, p.148. For a more recent review of mental hospitals, see I. Mans, *Zin der zotheid: vijf eeuwen cultuurgeschiedenis van zotten, onnozelen en zwakzinnigen*, Ph. D. thesis Utrecht, Amsterdam 1998.
- 53 Jetter, op.cit., p.5.
- 54 See Jetter on the three versions of St. Luke's, p.83 (1718, 1751, 1782-6) and on the 1815 Bedlam, *Ibid.*, p.99-101. On its value as a model, see Royal Commission of Historical Monuments in England, *English hospitals, 1660-1948: a survey of their architecture and design*, ed. by H. Richardson, London 1998, p.155.
- 55 Many writers have compared Bethlem to the Louvre and the Tuileries but, in my opinion, the Hôtel des Invalides is a more apt comparison. For a list of writers, see C. Stevenson, 'Robert Hooke's Bethlem', *JSAH*, v.55, no.3 (1996) p.271, note 23.
- 56 For the Dolhuys, see H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, Amsterdam 1993, p.128; for the Dolhuys as a tourist attraction, see S. Schama, *The embarrassment of riches*, N.Y 1988, p.21.
- 57 Prior to the building of the new Bethlem, visitors with no connection with the inmates had been allowed to come but the emphasis was on philanthropic interest. In the new Bethlem, however, there was an increasing tendency to view the inmates as a freak attraction show in the Dutch manner. For this change in developments, see C. Stevenson, 'Robert Hooke's Bethlem', *JSAH*, v.55, no.3 (1996), p.254.
- 58 White's engraving shows spectators looking through the fence.
- 59 C. Stevenson, 'The architecture of Bethlem at Moorfields', J. Andrews et al, *The history of Bethlem*, London 1997, pp.230-259, p.242.
- 60 Royal Commission of Historical Monuments in England, op.cit., London 1998, p.155.
- 61 Vingboons' engravings from his *Afbeeldels der voornaemste Geborwen* will be referred to as I and plate no. for the 1648 ed. and II and plate no. for the 1674 ed. These are reprinted in K.A. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678) architect*, Zutphen 1989. Hooke's drawing is in the British Library, Add. MS. 5238, f.55. Schless, op.cit., p.265 suggests that Hooke has here copied Pieter Post's Swanenburg House but this is unlikely, as, although Post uses a three bay frontispiece separated by four colossal Ionic columns, this is supported underneath by a three bay arcade. The frontispiece also

- projects prominently, which is not the case with either Vingboons' design or Hooke's drawing. My thanks to K.A. Ottenheim for pointing this out. Schless also places Swanenburg near the German border. It is in fact in Halfweg between Haarlem and Amsterdam.
- 62 For publishing details of the engraving, see J. Terwen and K. Ottenheim, *Pieter Post*, Zutphen 1993, p.245.
- 63 Batten, op.cit., p.87 mentions the example of Jacques Lemerrier's Château de Richelieu. She assumes that Hooke had an engraving by Perelle of the latter. Although Hooke owned Perelle's engravings, he does not say which ones and, since he only bought them in 1677, this would have been too late to have had any influence on his design of Bethlem. On June 10 1677 Hooke records buying 15 of 'Perill's prospects 3s.1 1/2d'. See Hooke's *Diary*, p.295. Downes, op.cit., p.5 points out the French origin of the juxtaposition of low blocks with taller pavilions but notes the Dutch nature of the elevation of the pavilions. The earliest print of the Huis ter Nieuburg, Rijswijk, made in 1644, clearly shows this constellation. See W. Kuyper, *The triumphant entry of Renaissance architecture into the Netherlands*, Alphen aan den Rijn 1994, v.1, p.200.
- 64 Information from A. Blunt, *Art and architecture in France, 1500-1700*, 4th ed, New Haven 1993, p.160 and 163.
- 65 Van Campen's use of contrast, however, is secondary to the correct use of orders, the proportions of the building itself and the use of forms derived from classical prototypes. For a discussion of these principles, see Huisken, Ottenheim, Schwartz, eds., op.cit., p.157-8.
- 66 See K. Ottenheim, 'De correspondentie tussen Rubens en Huygens over architectuur (1635-'40)', *Bulletin KNOB* 96(1997) p.3-4. Ottenheim emphasizes the logical structure of this approach, according to Vitruvian principles, at the Huygens House, by defining it as "dit toonbeeld van volmaakte, vitruviaanse bouwkunst". Ibidem, p.4. For its use at the Mauritshuis, see Ibidem, note 28.
- 67 He became heir to the title on the death of his brother in 1665 and was ambassador in 1669 and again from 1675-8. Once Montagu House was built he entertained twice a week "on a lavish scale". For further details of his pursuit of rich heiresses as wives and his entertaining, see C. Sykes, *Private palaces*, London 1985, p.51 and 57.
- 68 Sykes, op.cit., p.47 and 51.
- 69 K. Downes, *English Baroque architecture*, London 1966, p.57 says that this depiction is accurate and this is confirmed by the correct portrayal of the gate-house, wall and pavilions, which survived the fire in 1686 and were later depicted in 18th century engravings and in John Buckler's drawings in the 19th century, the latter now in the British Library.
- 70 John Evelyn was unaware of this influence as he wrote in his *Diary*, May 1676: "went to see Mr. Montagu's new palace, neere *Bloomsberry* built by mr. *Hooke*, of our Society [Royal Society], after the French manner" and on another visit in Oct. 1683: "...in summ 'tis a fine palace, built after the *French* pavilion way..." Evelyn, however, criticized the fact that "the fronts of the house [were] not answerable to the inside". See Evelyn, op.cit., p.625 and 757 respectively.
- 71 For example, Antonio Verrio, whom Montagu brought over from France in 1672. Other painters who worked on Montagu House were Charles de la Fosse, Jacques Rousseau, the landscape painter, Jean-Baptiste Monnoyer, the flower painter, and James Parmentier. See Downes, op.cit., on Verrio, p.57 and the others, p.58.
- 72 Evelyn, op.cit., p.686
- 73 The notes for the exhibition, *Building the British Museum*, held at the British Museum in April 1999 also confirm that the first Montagu House was not totally destroyed.
- 74 C. Campbell, *Vitruvius Britannicus*, London 1715, v.I. Pl.78. Plans of principal and chamber storeys; Pl.79. Front elevation
- 75 For details of this development introduced to Amsterdam by Vingboons and to The Hague by Pieter Post, see K.A. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-178) architect*, Zutphen 1989, p.108-109.
- 76 Swags became an influential decorative element through Jacob van Campen. See F. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, The Hague 1941, v.III, p.91. Volutes appear on many of Vingboons' neck gables. See for example, Vingboons I, 10, N. Soyhier's house, Herengracht 237, Amsterdam; I, 15, G. Croot's house, Oudezijds Achterburgwal, Amsterdam.
- 77 Based on her study of the records in the Somerset Record Office, B. Clarke has come to the conclusion that William Taylor, a carpenter by trade, made and carried out the design of Escot House. See B. Clarke, 'William Taylor: new discoveries', *Georgian Group Journal*, v.8 (1998) pp.1-11. However, if he did have a part in the design, he must have had close contact with Hooke and had the advantage of his academic knowledge of Dutch and French models. For this point of view, see also J. Harris, 'William Taylor: further attributions', *Georgian Group Journal*, v.8 (1998) p.12-18, p.17.
- 78 P. Jeffery, *The City churches of Sir Christopher Wren*, London 1996, p.240.
- 79 All Souls' College drawing II.44 was first identified by John Summerson as being by Hooke. See Summerson, op.cit., p.237. E.F. Sekler, *Wren and his place in European architecture*, London, 1956, p.98 had already pointed out the resemblance of the gable to Vingboons' design.
- 80 For information on the first use of the neck gable in Amsterdam and its function as a "zelfstandig en centraal gevelelement", see K.A. Ottenheim, *Philips Vingboons (1607 1678) architect*, Zutphen 1989, p.32 and 33; p.77. Zantkuijl maintains that Vingboons' innovation lay in its application to a façade only three bays wide.
- 81 My thanks to A. Geraghty for pointing this out.
- 82 My attention was drawn to these drawings, which are in the Warwickshire County Record Office, CR2017, B1/1 and 2, by A. Geraghty.

Berend Reinders (1825-1890) stadsarchitect van Zwolle van 1855 tot 1875

Daniëlle Hameete

Inleiding

Het ambt van stadsarchitect bestaat in Zwolle al vanaf de late middeleeuwen en heeft sindsdien een forse ontwikkeling doorgemaakt. Toch is er relatief weinig bekend over dit ambt dat herkenbaar zijn sporen in de stad heeft nagelaten. In het onderstaand artikel wordt de ontwikkeling van het ambt beschreven in de loop van een aantal eeuwen. Uit deze periode wordt een kleine tijdsperiode gelicht, namelijk de periode van 1855 tot 1875 waarin Berend Reinders als stadsarchitect diende in Zwolle. Zijn invulling van het ambt wordt nader uitgewerkt.

Van stadsbouwmeester tot directeur

In de stad Zwolle was sinds de late middeleeuwen sprake van aanstellingen door het stadsbestuur van ambachtslieden die de titel stadsbouwmeester droegen (bijlage 1). Als een stadsbestuur voor een project een bouwmeester nodig had, ging men op zoek. Bij bouwwerken die bijna voltooid waren, stelde het stadsbestuur een bouwmeester voor een bepaalde periode aan. Meestal vestigde hij zich als burger in de stad en was op afroep beschikbaar.¹ In de late middeleeuwen trad de stadsmeester op als ontwerper van gebouwen, uitvoerend aannemer, inkoper van materialen en opzichter op de bouwplaats. In enkele gevallen was hij belast met het aanstellen van ambachtslieden, hoewel het stadsbestuur daar meestal zorg voor droeg. Hij was, veel minder dan tegenwoordig, gehinderd door allerlei voorschriften, vergunningen en bezwaren.²

In de zeventiende eeuw was in Zwolle sprake van een in dienst van de stad aangestelde bouwmeester van stadswerken en opzichter over de arbeiders. Hendrik Jasper Nuis werd als eerste in deze functie aangesteld op 14 juni 1686.³ Na zijn overlijden in 1694 werd het ambt opgeheven.⁴ Pas rond 1752 was er opnieuw sprake van een stadsbouwmeester en inspecteur van stadsgebouwen en werken, namelijk Abraham Hanselaer. Hij stelde een verordening over het bouwwezen op. In deze verordening werden over een aantal jaren de werkzaamheden van de stadsbouwmeester beschreven. (Abraham Hanselaer stierf in 1780).⁵ In latere tijd vonden er geregeld aanvullingen en aanpassingen plaats. De opgestelde regels en richtlijnen gingen het leven en bouwen beheersen en er kwam steeds meer lijn en structuur in de organisatie van het stadsbouwwezen in Zwolle.⁶

Tot eind achttiende eeuw bestond de taak van de stadsbouwmeester voornamelijk uit het ontwerpen van gebouwen. (In die tijd was het normaal dat de bouwmeester bij zijn ontwerp aansloot in stijl bij al bestaande gebouwen). Tevens hield de stadsbouwmeester zich bezig met het bouwen van openbare gebouwen en het aanleggen en onderhouden van vestingwerken.⁷ In 1777 benoemde de stad Zwolle voor het eerst een stadsarchitect. Het ambt onderging een ingrijpende verandering. Hoewel de stadsarchitect nog steeds werd belast met het ontwerpen van gebouwen, verschoof deze functie naar de achtergrond. De voornaamste taak van de bouwmeester werd het adviseren van het stadsbestuur voor bouwactiviteiten van anderen en het toezien op de naleving van de overheidsactiviteiten.⁸

De stadsarchitect werd vanaf 1852 bijgestaan door een team van drie vaste medewerkers, te weten een werkbaas, een opzichter van de aangenomen stadswerken en een opzichter van onder andere de kazernes. Deze functionarissen hielden zich met een groot aantal werkzaamheden bezig, zoals de bouw en het onderhoud van gemeentelijke gebouwen en de aanleg of onderhoud van straten, pleinen, riolen, waterleidingen en diverse andere bijkomende werken. Over het algemeen hadden de stadsarchitecten hun werkplek op het stadhuis. Stadsarchitect Berend Reinders hield als enige stadsarchitect (in die tijd ook wel gemeentearchitect genoemd) in de periode van 1855 tot en met 1875 kantoor aan huis. Na zijn vertrek, in 1875, besloot de gemeenteraad dat voor de stadsarchitect een eigen behuizing noodzakelijk was. Pas in 1907 bereikte de stad en de stadsarchitect overeenstemming over een door de stad geplaatst pand voor de stadsarchitect aan de Dijkstraat.⁹ Het gebouw kwam in 1908 gereed. Bij het kantoor waren bergplaatsen, een timmerafdeling, metselafdeling, smederij en een tekenzaal gevestigd en het fungeerde dus als stadsfabriek. Het gehele gebouw werd in de jaren tachtig afgebroken.¹⁰

In 1909 jaar besloot de gemeenteraad om het begrip 'stadsarchitect' te vervangen door 'directeur van de dienst gemeentewerken'. Deze wijziging had mogelijk te maken met de splitsing die plaatsvond tussen bouwpolitie en gemeentewerken. De raad was van mening dat een scheiding van de twee afzonderlijke, zelfstandige takken van dienst moest worden uitgevoerd. Het onaangename woord 'bouwpolitie' werd vervangen door 'Bouwen- en Woningtoezicht'. Het hoofd van 'Bouwen- en Woningtoezicht' werd aangesteld als inspecteur (voorheen heette de inspecteur gemeentelijk opzichter). Aangezien de ambtenaren van de bouwpolitie een nieuwe benaming kregen,

werd tevens bij de gemeentewerken de nieuwe benaming van 'directeur van de dienst gemeentewerken' ingevoerd. De oude instructie of dienstorder van zowel de gemeentearchitect als van de inspecteur werd ingetrokken en een nieuwe werd opgesteld. Een artikelsgewijze behandeling van de instructie vond plaats in de raadsvergadering van 20 juni 1909.¹¹ De uitgewerkte instructie werd vastgesteld bij raadsbesluit van 7 september 1909.¹²

Naamaanduiding van het ambt in de loop der tijd:

Late middeleeuwen	Stadsbouwmeester
17e eeuw	Bouwmeester/inspecteur van stadsgebouwen opzichter over arbeiders
18e eeuw	(Stads)bouwmeester/inspecteur van stadsgebouwen
18e en 19e eeuw	Bouwmeester/inspecteur van stadsgebouwen stadsgebouwen en werken
19e eeuw	Stadsarchitect/gemeente-architect
20e eeuw	Directeur van de dienst gemeentewerken Directeur van de technische dienst Directeur van de dienst gemeentewerken Directeur van de dienst openbare werken, volkshuisvesting en brandweer

Op 1 juni 1930 werd aan de directeur van de dienst gemeentewerken, Laurens Krook, eervol ontslag verleend. Dit was voor de raad aanleiding om met het voorstel tot reorganisatie van de diensten gemeentewerken en bouw- en woningtoezicht te komen. De diensten werden weer samengevoegd. In de praktijk had de zelfstandige en onafhankelijke positie van beide diensten op het terrein van de volkshuisvesting tot problemen aanleiding gegeven. Beide diensten behartigden gelijksoortige en nauw verbonden belangen. Gemeentewerken en bouw- en woningtoezicht werden gelijkwaardige afdelingen van de nieuw te vormen Technische Dienst. Dit geschiedde op 30 juni 1930. Gelijktijdig vond er in 1930 weer een wijziging plaats in de naamsaanduiding van de stadsarchitect. Van 1930 tot 1935 werd de directeur aangesproken met directeur van de technische dienst. Van 1935 tot 1937 werd de oude term directeur van gemeentewerken weer ingesteld. Tenslotte nam de raad in 1937 het voorstel aan om de dienst van openbare werken, volkshuisvesting en brandweer in te stellen, onder gelijktijdige opheffing van gemeentewerken. De naamsverandering ging tevens gepaard met een andere invulling van de functie van de directeur.

De directeuren waren in de periode tot de Tweede Wereldoorlog nog in de gelegenheid gebouwen te ontwerpen en uit te voeren. In de jaren dertig werden de ontwerpen niet meer door de directeur getekend, maar alleen nog maar door hem ondertekend. Na de oorlog was het werk voor een directeur veelomvattend, met steeds meer mensen in dienst, zodat hij geen aandacht aan ontwerpen kon besteden. Niet langer was de directeur architect; civiel-techniek en planologie werden de vakgebieden waar de naoorlogse directeuren uit afkomstig waren.¹³

Sollicitatie en biografie van Berend Reinders

In de 19de eeuw bleef de bouwkunst in Zwolle stevig geworteld in de plaatselijke traditie van architecten. In Zwolle bevond zich geen op internationaal niveau geschoolde architect. Toen de stadsarchitect (Zeger van der Bie) in 1854 als stadsarchitect het veld ruimde, zag de raad zich genoodzaakt een nieuwe stadsarchitect aan te stellen. Voordat de raad aanving met de sollicitatieprocedure werd eerst een persoon aangesteld die de honneurs van de stadsarchitect waarnam. Op 1 april 1854 wees de raad de meester timmerman M. de Groot aan.¹⁴ Hij legde op 6 april de eed af.¹⁵ Verder plaatste de gemeenteraad van Zwolle een advertentie in twee kranten. Op 7 augustus verscheen in het Handelsblad en in de Haarlemse Courant een advertentie om de sollicitanten voor de functie van stadsarchitect op te roepen.

De raad stelde tenslotte een examencommissie samen die de sollicitatieprocedure zou leiden. De voorzitter van de commissie (de heer Storm Buijsing) opperde het idee slechts de aangemelde personen uit te nodigen voor het examen die door de examencommissie geschikt geacht werden voor de betrekking. Bij de oproep werd vermeld dat slechts voor de zes sollicitanten met de beste resultaten vergoeding van reizen verblijfkosten werd verleend en dat de sollicitanten de nodige instrumenten mee dienden te nemen om te kunnen tekenen. Tenslotte stelde de voorzitter van de examencommissie de datum van zevententwintig december vast waarop het examen zou plaatsvinden.¹⁷ Vierentwintig personen werden opgeroepen aan het examen deel te nemen (bijlage 2), waaronder twee Zwolse architecten, namelijk A.J. Droyer en J.G.J. van Roosmalen. Het examen zou zowel schriftelijk als mondeling worden afgenomen. De nadruk bij dit examen lag bij de theoretische en praktische zaken die tot de werkzaamheden van de stadsarchitect van de stad Zwolle behoorden, zoals de kennis van materialen, de samenstelling van gebouwen, de bestrating, bruggen, sluizen, brandspuiten enz., terwijl de toepassing van de regels van de schone bouwkunst niet uit het oog werden verloren.

Tijdens de openbare vergadering van de raad van de gemeente Zwolle op 30 januari kwam de benoeming van de stadsarchitect aan de orde. De raad maakte een opsomming van de volgorde waarin de sollicitanten waren geëindigd. In de eerste plaats, B. Reinders provinciale opzichter van Waterstaat en Onderwijzer aan de Academie van beeldende kunsten te Groningen. In de tweede plaats P. van den Sterr, opzichter bij de Nederlandse landaanwinningmaatschappij te Bath. In de derde plaats W.J. van Goor, opzichter bij de fabricage van de gemeente Gouda. In de vierde plaats J.G.J. van Roosmalen architect en onderwijzer aan de bouwkundige tekenschool te Zwolle. In de vijfde plaats H. Linse civiel ingenieur te Hoorn. In de zesde plaats A.G. de Gent, technisch beambte aan de Duinwaterleidingmaatschappij te Haarlem.

Het was Berend Reinders, die de post van stadsarchitect verwierf. Hoe heeft deze man uit Groningen kans gezien architecten uit Zwolle te passeren? In eerste instantie zou je kunnen denken dat de Zwolse architecten niet meedongen naar

de opengevallen post, omdat zij het vrije beroep prefereerden boven de ambtelijke beslommingen binnen de functie van stadsarchitect. Dan zouden zij echter het examen niet hebben afgelegd. Reinders kwam bij de krachtmeting als winnaar te voorschijn, omdat hij vooral technisch goed op de hoogte was van zowel bruggen als gebouwen door zijn ervaring opgedaan als provinciaal opzichter van Waterstaat en als meester-timmerman. De stadsarchitect diende op hoog niveau van allerlei verschillende onderdelen binnen het stadswerk op de hoogte te zijn zoals bleek uit de sollicitatieprocedure die Reinders goed doorliep.

De raad berichtte Reinders van zijn in functietreding op 1 maart 1855. De tijdelijk aangestelde architect die op 1 maart uit het ambt werd ontheven, stond Reinders tot 31 maart ter beschikking.¹⁸ Op 1 maart verscheen Berend Reinders tijdens de vergadering van burgemeester en wethouders. Hij legde de eed af en beloofde hiermee zich aan de voorgeschreven instructie te houden.¹⁹

Berend Reinders was op het moment van zijn aanstelling 30 jaar oud. Van Reinders is een aantal brieven bewaard gebleven die van zakelijke aard zijn. Een familiearchief als informatieve bron over zijn leven ontbreekt. Als gevolg is over zijn privé leven weinig bekend. De belangrijkste feiten uit zijn persoonlijk leven, die in de akten bij de notaris zijn vastgesteld, zijn snel opgesomd. Berend Reinders werd op 4 januari 1825 geboren te Groningen. Zijn vader, Reinder Reinders, was zesentwintig jaar toen zijn zoon werd geboren. Hij oefende het beroep van klerk uit. Zijn moeder, Hillegien Woldring, zonder beroep was negenentwintig jaar toen zij haar zoon ter wereld bracht. Berend Reinders woonde met zijn ouders aan de Aa in Groningen.²⁰ Hij oefende eerst het beroep van meester-timmerman uit en later werd hij provinciaal opzichter van Waterstaat en onderwijzer aan de Academie van beeldende kunsten in Groningen. Op 30 januari 1855 werd hij door de raad der gemeente Zwolle aangesteld in de functie van stadsarchitect.²¹ Reinders vertrok met zijn vrouw Dorothea Reinders Pothoff en zoon Berend naar Zwolle. Eenmaal gevestigd in Zwolle breidde het gezin zich uit. In het jaar 1856 werd hun tweede zoon Berend geboren, in 1858 een dochter genaamd Maria, in 1861 een zoon Hermannes, in 1867 een dochter Lucintia en in 1870 een zoon Theodoor Ocko Jan Johannes.²² Het laatst geboren kind overleed na drie maanden aan enteritis chronica; een chronische ontsteking van het darmslijmvlies.²³ In 1875 werd na een dienstverband van twintig jaar van de stad Zwolle Reinders eervol ontslag verleend. Op 12 januari 1875 werd hij aangesteld als architect-directeur in Den Haag.²⁴ In deze stad was hij werkzaam tot zijn dood in 1890.²⁵

De fabricage onder leiding van de stadsarchitect

De fabricage, zoals de verzamelnaam luidde voor het stadsbedrijf ten tijde van Reinders ambtsperiode, bestond uit verschillende onderdelen. De verdeling van het stadswerk werd voor een deel overgelaten aan de stadsarchitect. De verschillende onderdelen waarmee de stadsarchitect zich grotendeels

bezig hield waren: de civiele bouwkunde, de waterbouwkunde, de aankoop van materialen, de stadsplanning en de verschillende taken die na de aanstelling van de werklieden door de stadsarchitect werden bewerkstelligd.

De civiele bouwkunde

De belangrijkste taak van de stadsarchitect lag op het gebied van de civiele bouwkunde. De stad had veel gebouwen onder haar hoede, die groot en bewerkelijk in onderhoud waren, zoals het stadhuis, de kazerne, het passantenhuis, de scholen, de torens en de poorten. Veel aandacht werd besteed aan de brugwachtershuisjes, de brandspuithuisjes, de lantaarnpalen en de stadspompen. Bovendien stonden onder toezicht van de stadsarchitect de openbare straten, wegen, plantsoenen, stadsgroten en wateren.²⁶

Jaarlijks vond de inspectie van de stadsgebouwen en werken plaats. In de maand september diende de stadsarchitect een verslag in bij burgemeester en wethouders. Het verslag gaf de toestand van de gebouwen weer en de beraming van de kosten van onderhoud of vernieuwing voor het komend jaar.²⁷

Maandelijks, op de laatste zaterdag van de maand, deelde de stadsarchitect aan burgemeester en wethouders mee de werkzaamheden die naar zijn oordeel in de volgende maand aan de gemeentelijke eigendommen of werken moesten worden uitgevoerd. Zodat de raad overleg kon plegen over de opzet van de stadsarchitect.

Wekelijks, op zaterdag, rapporteerde Reinders schriftelijk aan de raad over de werkzaamheden die in de afgelopen week hadden plaatsvonden en in de volgende week moesten plaatsvinden, met opgave van het getal van werklieden die hij voor elk werk nodig had.²⁸

Het stadsbestuur hechte veel waarde aan de toelichting van de stadsarchitect, vooral waar het ging om het technisch inzicht dat bij veel stadswerken aan de orde kwam. Het stadsbestuur besliste op grond van tekeningen die Reinders of ondergeschikte van de objecten maakte. Enkele tekeningen van Reinders zijn bewaard gebleven. Hij besteedde veel zorg aan deze vaak gesigioneerde tekeningen.²⁹ Slechts met voorkennis en goedkeuring van burgemeester en wethouders werden werken uitgevoerd.³⁰

Was er sprake van direct gevaar voor de publieke veiligheid, dan gaf de stadsarchitect onmiddellijke orders tot het uitvoeren van de nodige voorzieningen. De raad werd vervolgens zo snel mogelijk in kennis gesteld.³¹ Bijvoorbeeld vanwege de vrees voor brand diende de stadsarchitect nauwkeurig de stedelijke brandverordeningen na te leven. Onder zijn verantwoording vonden regelmatig inspecties van de brandspuiten plaats. Bij uitbrekende brand diende de stadsarchitect direct hulp te bieden. Hij was immers goed op de hoogte van het stadsplan, de aanwezigheid van water, eventuele brandspuiten en pompen in de omgeving van de brandhaard.³²

Een andere onvoorziene omstandigheid was de cholera-epidemie die in Zwolle voor de tweede keer uitbrak in 1855, net na de aanstelling van Reinders als stadsarchitect. Bij het bestrijden van de cholera, liet de gemeenteraad veel meer ver-

antwoordelijkheden aan de stadsarchitect over. Het is de vraag of de superieuren, althans sommige, de organisatorische vaardigheden bij de stadsarchitect niet stelden boven de artistieke vaardigheden. Het is weinig verbazingwekkend dat Reinders niet veel tijd had particuliere opdrachten aan te nemen, omdat hij teveel door zijn gewone werk in beslag werd genomen. Veel tijd zullen hem de besprekingen hebben gekost met onder andere zijn superieur, de uitvoerders op de werkvloer en vele anderen. De stadsarchitect had te maken met degenen, die op het door hem bestreken terrein een bepaalde taak uitoefenden. In geval van de cholera-epidemie kreeg hij te maken met stadswerkzaamheden en ingezetenen van de stad om de epidemie tegen te gaan. In zijn functie als stadsarchitect was hij direct belast met het uitvoeren van restrictieve maatregelen. Hij diende de stad hygiënischer te maken, de choleralijders onder te brengen, twee grachten te dempen en een riolering aan te leggen. Met deze maatregelen dacht de raad een herhaling van een cholera-epidemie te voorkomen. Helaas brak in 1866 opnieuw een hevige epidemie uit. In 1865 en 1866 vielen de oogsten tegen en schoten de voedselprijzen omhoog. Veel mensen waren ondervoed en daardoor vatbaar voor de cholera. De conditie van vooral de armen diende daarom verbeterd te worden en dat gebeurde door middel van voedseluitdelingen, het bevorderen van de hygiëne door het schoonmaken van huizen, straten en openbare privaten en tenslotte het branden van teertonnen. Grote epidemieën kwamen na 1866 niet meer voor. De succesvolle bestrijding van de cholera-epidemie gaf aan dat Berend Reinders prima in staat was het veelomvattende takenpakket waar de stadsarchitect verantwoordelijk voor was uit te voeren.

Aangezien de taak van de stadsarchitect zich uitstreckte over een wijd terrein en hij veel verantwoordelijkheden droeg, was hij, evenals andere ambtenaren in dienst van de stad verplicht, zich aan een aantal regels te houden. Het was de stadsarchitect onder andere verboden voor anderen dan voor de stad gesalarieerd werk te verrichten.³³ Wel was het met instemming van de raad toegestaan om in dienst van een inwoner van de stad plans en bestekken van gebouwen te ontwerpen en zich met de uitvoering daarvan te belasten, maar het was verboden daarbij stadswerklieden in te zetten en de stedelijke werkzaamheden er onder te laten lijden.³⁴ Verder was het niet toegestaan een geschenk van aannemers of leveranciers van de gemeente aan te nemen.³⁵ Slechts met toestemming van de raad kon de stadsarchitect zich buiten de stad begeven voor het inspecteren van werk. Ingeval van afwezigheid of ziekte werd hij vervangen door een door de raad voorgedragen persoon.³⁶

Waterbouwkunde

Taken waar Reinders onder meer verantwoordelijk was, lagen voor een gedeelte op het terrein van de waterbouwkunde. Hij had voor dit onderdeel van de architectuur veel belangstelling. Zwolle was afhankelijk van een goede water-

huishouding. Daarom diende de stadsarchitect de dijken, wegen, bruggen en waterleidingen regelmatig aan een inspectie te onderwerpen. Bovendien vergden de sluis- en waterwerken veel aandacht en met name voor de onderhoudswerkzaamheden, zoals de beschoeiingen gemaakt van houten wallen, steigers met paalwerk en de balkenconstructies en stenen pijlers.³⁷ Elk kwartaal in de eerste week van januari, april, juli en oktober rapporteerde de stadsarchitect schriftelijk aan de raad over de toestand van de bruggen.³⁸ Zoals bijvoorbeeld het geval was bij de brug over de Willemsvaart.

Na eeuwenlange pogingen om te komen tot een waterverbinding tussen Zwolle en de IJssel, werd op 24 augustus 1819 de Willemsvaart officieel geopend. Dit gebeurde op de verjaardag van koning Willem I. Zwolle had de vaart aan hem te danken, omdat hij het rijk tot betaling had overgehaald. Het was in eerste instantie niet gegraven voor de waterhuishouding, maar voor de scheepvaart. De nieuwe waterweg maakte oeververbindingen noodzakelijk. Vanaf halverwege de negentiende eeuw was er namelijk sprake van een toename van het verkeer. Reinders droeg zorg voor een verbeterde infrastructuur en waterbeheersing door het ontwerpen van een aantal beweegbare bruggen in Zwolle. De bruggen kregen vanwege het gebruik van verbeterde technieken, nieuwe materialen en daarmee hangende vormgeving een heel ander karakter dan gebruikelijk. Tijdens de ambtperiode van Reinders waren de bruggen van hout, daarna vooral van ijzer, zoals de brug over de Willemsvaart (een draaibrug) en de Vischpoortenbrug (een valbrug).³⁹

Reinders toonde zijn kennis van de waterbouwkunde niet alleen via zijn ontwerpen van de draaibrug over de Willemsvaart en de valbrug over de Vischpoortenplas, maar tevens bij de bad- en zwemplaats.

Vanaf ongeveer zestienhonderd was het zeer gebruikelijk in de stadgrachten en in de wateren rondom Zwolle te zwemmen. Kort na de eeuwwisseling kwam een verbod om in de stadgrachten te zwemmen. De reden was dat de stadswallen rond de stad net klaar waren. De wallen waren van aarde, dus zeer kwetsbaar. Het was dan ook niet toegestaan ze te betreden. Zwemmers dienden hun toevlucht elders te zoeken en dat werden de wateren rondom Zwolle, zoals het Zwarte Water, de Vecht en de Wetering. Tijdens de ambtperiode van Reinders was het in verband met de toename van de scheepvaart ook daar niet veilig meer voor zwemmers. Daarom ontwierpen Reinders en architect Droyer een soort zwemschuit in het Zwarte Water. Het ontwerp van de zwemschuit maakte Reinders aan de hand van een situatietekening en enkele profielschetsen. Hij heeft met lijnen aangewezen tot hoever de schuit moet worden gevuld met water om minder goede zwemmers ook in de gelegenheid te stellen een baantje te trekken. Het bad was veertig ellen lang en vijftien ellen breed. De kosten begrootte Reinders op ongeveer f 400,-.⁴⁰ Het bad werd op 16 mei 1868 geopend.⁴¹ De zwemschuit werd in 1889 gemoderniseerd en in 1933 kwam in plaats van de zwemgelegenheden aan het Zwarte Water een openluchtzwembad aan de Ceintuurbaan.⁴²

De aankoop van materialen

Een andere taak van de stadsarchitect was de aankoop, aanvoer en opslag van materialen. De aankoop werd geregeld bij publieke aanbesteding of in openbare veiling. Dat gebeurde vooral bij materialen die veel gebruikt werden. Stadsarchitect Reinders hield nauwkeurig de direct gebruikte en de nog te gebruiken materialen bij in zijn wekrapporten. Zo bleven de raad en de stadsarchitect precies op de hoogte van de hoeveelheden die gebruikt werden, zodat de materialen op tijd bij de leveranciers besteld konden worden. Per kwartaal leverde hij de aantekeningen in bij de raad. In de maanden januari en juli van elk jaar voorzag hij de raad van de aantekeningen en de rekeningen. Deze rekeningen waren ingedeeld naar de aard van de leveranties, zodat de raad de betalingen kon controleren.⁴³

Een belangrijk punt bij de aankomst van materialen was het keuren van de waar. Hoge eisen werden gesteld aan het gekochte produkt dat uit de kas van de stad betaald werd. De opslag van de materialen gebeurde in speciale opslagloodsen. Enkele stadswerklieden werden aangesteld voor het beheer van de aangevoerde en opgeslagen materialen in verschillende stadswerkplaatsen.

In deze stadswerkplaatsen werden de gereedschappen en werktuigen, die aan de gemeente toebehoorden, bewaard. Eens in de zoveel tijd vond een inventarisatie van de gebruikte gereedschappen en werktuigen plaats. In de instructie van de werklieden stond in artikel 14 beschreven dat de arbeider aansprakelijk was voor de hem toevertrouwde zaken. Indien deze naar het oordeel van het hoofd van de betrokken tak van dienst door onachtzaamheid of slechte behandeling van de werkmans waren beschadigd, onbruikbaar geworden of verloren geraakt, had deze de volle waarde, de waardevermindering of de toegebrachte schade te betalen. Deze werd op zijn loon gekort. Alle arbeiders die in het bijzonder met de gereedschappen, werktuigen, hout, verfwaren, olie, teer, ijzer en lood werkten, waren verplicht verantwoording van de hoeveelheden af te leggen. Ingeval van diefstal was de stadsarchitect genoodzaakt de raad op de hoogte te stellen. De raad besliste vervolgens over de straf die de arbeider zou worden opgelegd.⁴⁴

De gereedschappen en werktuigen werden niet alleen in stadsdienst gebruikt. Particulieren waren in de gelegenheid de gereedschappen en werktuigen te huren tegen door de stadsarchitect vastgesteld tarief (door de raad goedgekeurd).⁴⁵ De stadsarchitect gaf wekelijks schriftelijk aan de raad op welk bedrag voor het gebruik van werktuigen was geïnd.⁴⁶

Invullen van de stadsgrond

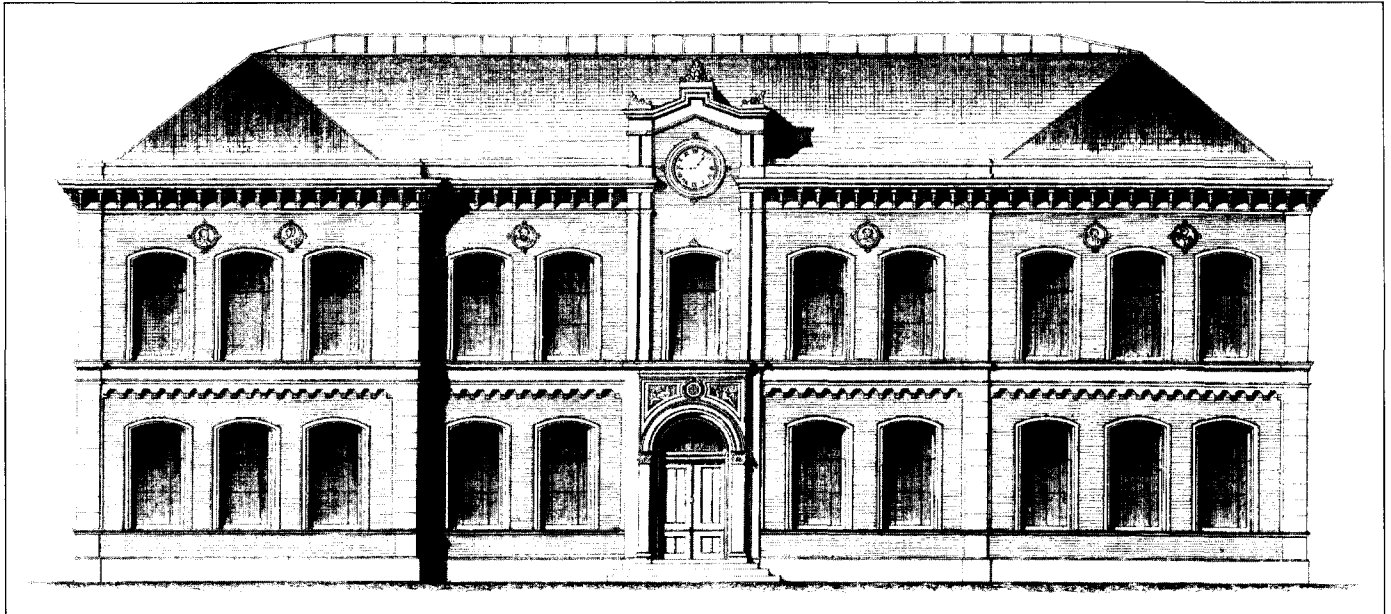
Een andere taak van de stadsarchitect bestond uit het zo nuttig mogelijk gebruiken van de stadsgrond. Gevallen van eer-

ste uitgifte van stadsgrond of van nieuwe bestemming kwamen in de praktijk bij de stadsarchitect terecht. Er werd verwacht, dat hij kon optreden als onderhandelaar. Bijvoorbeeld ingeval van de erfpacht of koop van een stukje grond op 23 september 1854. Het verzoek werd bij de stadsarchitect door een inwoner van Zwolle ingediend. Het stukje grond stond kadastraal bekend onder sectie A 1109. Stadsarchitect Reinders diende de situatie voor de raad uit te tekenen, zodat een beslissing kon worden genomen.⁴⁷

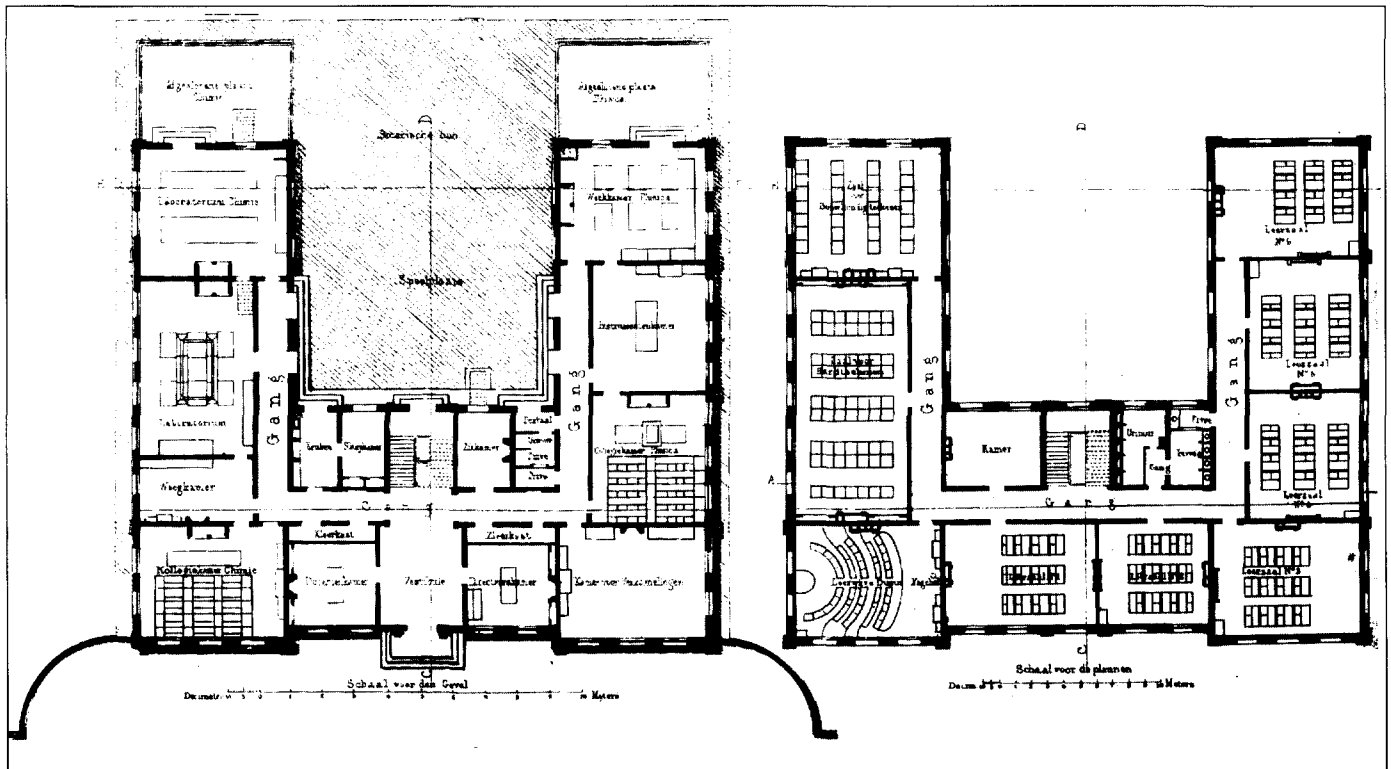
Tot zijn takenpakket hoorde ook het ontwerpen van plannen, tekeningen, bestekken en het doen van aanbestedingen op het gebied van onderhoud, vernieuwing van stadswerken of geheel nieuwe gebouwen of werken. Bovendien was hij verantwoordelijk dat alle beschikbare gronden en percelen van de stad een maximum aan rendement opleverde.⁴⁸ Zoals het geval bij de nieuwbouw van de Rijks Hogere Burgerschool.

De geschiedenis van het onderwijs van de Rijks Hogere Burgerschool begon in het midden van de negentiende eeuw. De Rijks Hogere Burgerschool werd opgericht voor leerlingen die scholing wilden op het gebied van de handel, nijverheid en staatsdienst. Het was opmerkelijk dat Zwolle van minister Thorbecke toestemming kreeg één van de eerste Rijks Hogere Burgerschoolen van Nederland te plaatsen. Mogelijk had hij een zwak voor zijn geboortestad. Naar buiten toe gaf hij als reden op voor het bouwen van een hogere burger school, dat Zwolle een centrale plaats in Nederland innam. De minister verzocht de raad een schetstekening te maken van een gebouw en van het aangewezen terrein waarop de school gevestigd zou worden.⁴⁹ Op 5 april 1865 viel de definitieve beslissing van de raad om de school op de Bagijnenweide te plaatsen.⁵⁰ De Rijks Hogere Burgerschool zou f 60.000,- gaan kosten.⁵¹ Na de bouw bleken de kosten te zijn opgelopen tot f 81.250,-. Zwolle kreeg een subsidie van f 20.000,- van het rijk. Het plan kreeg goedkeuring van de minister.

Voor Reinders was het een uitgelezen kans een rijksgebouw in Neoclassicistische stijl te bouwen met toepassing van eigen kenmerken (afb. 1).⁵² Deze bouwstijl werd in Nederland in de periode tussen ongeveer 1800 en 1870 veel toegepast. In september 1867 was het gebouw gereed.⁵³ Het werd voordat het in gebruik werd genomen ter bezichtiging opengesteld voor publiek (afb. 2).⁵⁴ Vooral de vorm van het gebouw trok de aandacht van de bezoeker. Het pand was gebouwd in een rechthoekige hoef, waarbij de diepte van het arrièrè-corps in de voorgevel 0,75 ellen bedroeg. Hij plaatste aan beide zijden van de hoofdingang twee zuilen. Bij enkele van zijn eerder ontworpen gebouwen paste hij eenvoudige versiering rond de vensters toe, maar die liet hij bij de Rijks Hogere Burgerschool achterwege. Ter verfraaiing van het gebouw werd besloten het uurwerk van de Diezerpoort naar de Rijks Hogere Burgerschool over te brengen (afb. 3 en 4).⁵⁵ In 1953 besloot de raad echter de klok uit het gebouw van de Rijks Hogere Burgerschool te halen en voor tenminste tien jaar in bruikleen af te staan aan het kerkbestuur van de Sint-Jozefkerk in de Assendorperstraat.⁵⁶

Afb. 1. Voorgevel Rijks Hogere Burgerschool

Afb. 2. Plattegrond begane grond en 1e verdieping van de Rijks Hogere Burgerschool.

Afb. 3. Ansichtkaart van de Rijks Hogere Burgerschool - Zwolle voor XXA

Afb. 4. Ansichtkaart van de Rijks Hogere Burgerschool - Zwolle na 1953

Werklieden bij de fabricage

Het aantal vaste werklieden

Het aantal werklieden van de fabriek gedurende de tijd dat Reinders zijn ambt uitoefende, is drieëndertig vaste werknemers. Uiteraard waren verschillende beroepen vertegenwoordigd. Om een indruk te geven, volgt hier de staat van de ambtenaren en vaste arbeiders bij de fabricage in 1855. De drie opzichters stonden in rang onder de stadsarchitect en zorgden afzonderlijk voor het dagonderhoud, de arbeiders en de stadsgoederen. Verder werkten vier timmerlieden in vaste dienst. Er werkten bij de stadsfabriek twee metselaars, één loodgieter, één stratenmaker en één opperman van het cholera hospitaal. Vervolgens was er één opzichter over de wandelplaatsen en onder hem werkten zes arbeiders. Tevens was er een opzichter werkzaam met vier arbeiders die aangenomen waren om de lantaarns bij te vullen. Negen arbeiders sloten de rij waarvan er één de openbare privaten schoonhield en waarvan de andere acht inzetbaar waren waar nodig.⁵⁷

Voordragen van werklieden

Een belangrijke taak van de stadsarchitect was het voordragen van werklieden. De vaste werklieden werden op voordracht van de stadsarchitect door de raad bepaald en aangenomen. Ten tijde van extra werk, werden vaak arbeiders van buiten de plaats ingezet om in een tijdelijk tekort aan arbeidskrachten te voorzien, de zogenaamde losse arbeiders. Deze losse werklieden werden aangesteld door de stadsarchitect. Zij werden meestal per dag uitbetaald.⁵⁸ Januari 1862 was sprake van een tekort aan arbeidskrachten om op tijd de onderhoudswerkzaamheden naar behoren te kunnen verrichten. Stadsarchitect Reinders spoorde de raad aan om één à twee gewone arbeiders als losse werklieden aan te stellen om het werk op tijd af te ronden.⁵⁹

Naleven van de instructie van de werklieden

Het was van belang dat er een goede samenwerking was tussen diverse beroepsgroepen, zodat de werkzaamheden geen vertraging opliepen vanwege het elkaar niet op de juiste tijd opvolgen. De organisatie lag in handen van de stadsarchitect, die de arbeidskrachten enkele verplichtingen via een instructie oplegde. De arbeider was genoodzaakt het reglement na te leven, wilde hij in dienst van de stad blijven werken. De arbeidskracht diende de werkzaamheden te verrichten tijdens de uren waarop dit van hem werd gevorderd. Hij volbracht de hem opgedragen werkzaamheden ijverig, ordelijk en nauwgezet en volgde stipt de bevelen op van hen die boven hem waren aangesteld. Het was de vaste werklieden verboden loontrekkende arbeid voor anderen te verrichten. De werkmans diende zich gedurende de arbeid- en schafttijden van alle alcoholische bevattende dranken en roken te onthouden.⁶⁰

Toekennen van verzuim en verlof

Voor vaste werklieden was het mogelijk één of meer uren van de werktijd te verzuimen. De stadsarchitect stond het verzuim toe voor zover de dagelijkse werkzaamheden er niet onder leden. Zoals bij timmerman A. van de Belt die bij de heer B.J. Poppe de opdracht had aangenomen een schutting in zijn tuin te vernieuwen. Het loon, dat anders in de verzuimde tijd zou zijn verdiend, werd bij uitbetaling van het weekloon gekort.⁶¹

In het geval van tekort aan werk of bij het doorvoeren van bezuinigingen, werden de stadsarbeiders niet ontslagen. Dan gold tevens het zogenaamde verzuim. Wat inhoudt dat het beschikbare werk verdeeld werd onder de werklieden en dat de tijd dat er niet gewerkt kon worden als verplicht verzuim gold. Alleen de werkdagen werden betaald. Vooral in de winter kwam het vaak voor dat men een aantal dagen niet of op halve kracht werkte. Dat betekende minder inkomsten.

Behalve de regeling van verzuim bestond de regeling van verlof voor vaste werklieden. Dit werd ingewilligd ingeval van buiten zijn schuld om ontstane bijzondere omstandigheden, waardoor de arbeider verhinderd was te werken. Verlof

werd tevens toegezegd bij een bevalling van de echtgenote van de werkmán en bij het overlijden en begraving van een bloed- en aanverwant. Bij inwilliging van het verzoek tot verlof behield de arbeider zijn loon.

Dit was ook het geval bij verminderde geschiktheid tengevolge van ouderdom. De stadsarchitect trof meestal een regeling met de raad. Hij verstrekke inlichtingen aan de raad over het aantal arbeiders dat door ouderdom minder geschikt werd bevonden zware werkzaamheden te verrichten. Met goedkeuring van de raad werden de werknemers ingezet voor lichtere werkzaamheden zoals het verbrijzelen van puin en keien, het schoonhouden van de werkplaats en het wieden van straten. Op 14 juni 1855 leverde stadsarchitect Reinders bij de raad een lijstje in van een aantal werknemers op leeftijd dat in aanmerking kwam voor ander werk. Hij was van oordeel dat door ouderdom de volgende arbeiders voor werkzaamheden minder geschikt waren geworden:⁶²

Klaas van Leyen	oud 75 jaar
Roelof Plattel	oud 68 jaar
Klaas Keizer	oud 65 jaar
Simon Ree	oud 63 jaar

Tijdens de diensttijd van Reinders in Zwolle stond in de instructie van de werklíeden niets vermeld over doorbetaling na ontslag of in geval van pensionering.

Ontslaan van werklíeden

De stadsarchitect was bevoegd tot het ontslaan van werklíeden. Bij wijze van straf bestonden voor de stadsarchitect enkele mogelijkheden een sanctie op te leggen zonder de werkmán direct te ontslaan. Plichtsverzuim of onbehoorlijk gedrag kon worden bestraft met een schriftelijke berisping. Een andere mogelijkheid was opheffing van het verlof of een deel ervan. De stadsarchitect kon tevens overgaan tot het opleggen van een geldboete van ten hoogste f 0,50. Een schorsing van ten hoogste een week, gepaard gaand met verlies van loon gedurende de tijd van schorsing was een mogelijkheid. Tenslotte was een verlaging van het loon en in het ergste geval niet eervol ontslag ingeval van plichtsverzuim of onbehoorlijk gedrag de hoogste straf die een arbeider kon krijgen.

Een voorbeeld van wangedrag ondervond stadsarchitect Reinders op 19 juli 1855. Hij betraptte twee arbeiders op luiheid bij een inspectie vroeg in de morgen in het Nieuwe Werk. De arbeiders Kolkman en Brinkman, de eerste vaste werkmán en de andere arbeider in dienst van de aannemer Reijs, werden in de eerste plaats verdacht van luiheid en in de tweede plaats van ontvreemding van hout van de stad. Reinders meende gebruik te moeten maken van zijn instructie door de beide arbeiders uit stadsdienst te ontslaan.⁶³

Andere gronden van ontslag waren: eervol ontslag op verzoek en eervol ontslag zonder verzoek. Eervol ontslag op verzoek hield meestal in dat de werkmán elders een betrekking had aangenomen of dat hij met pensioen ging. Eervol

ontslag zonder verzoek kon worden verleend wegens verminderde behoefte aan arbeidskrachten, of indien de werkmán een slechte gezondheid genoot, of de geschiktheid miste voor de werkzaamheden. Een aanvraag van ontslag werd schriftelijk ingediend bij de stadsarchitect, die de aanvraag voorlegde aan burgemeester en wethouders en daarbij berichtte of het verzoek kon worden toegestaan. De stadsarchitect hield van de aanstelling tot het ontslag van een werkmán de raad op de hoogte en adviseerde waar mogelijk.

Uitbetaling van de lonen aan de hand van de gewerkte uren

Wekelijks, op maandag, gaf de stadsarchitect de werklíeden van stadsarbeiders aan de hand van het aantal gewerkte uren schriftelijk door aan de raad. Indien de werklíeden er om vroegen, konden zij inzage krijgen in het register opgemaakt door de stadsarchitect. Op donderdag werden de lonen aan de werklíeden uitbetaald. Dit veranderde spoedig toen Reinders de raad verzocht de betaling vervolgens op dinsdag te laten verrichten. Hij kreeg toestemming de wijziging door te voeren. De reden van deze aanvraag voor verandering door de stadsarchitect is niet bekend.⁶⁴

In 1862 deed Reinders een voorstel tot verhoging van het dagloon van de stadswerklíeden. Het loon werd gemiddeld f 0.05 à f 0.10 per dag verhoogd.

<i>Timmerman</i>	<i>van f 0,90 per dag naar f 1,00</i>
<i>Metselaar</i>	<i>van f 0,90 per dag naar f 1,00</i>
<i>Opperman</i>	<i>van f 0,75 per dag naar f 0,80</i>
<i>Straatmaker</i>	<i>van f 0,90 per dag naar f 1,00</i>
<i>Schilder</i>	<i>van f 0,90 per dag naar f 1,00</i>
<i>Gewone arbeiders</i>	<i>van f 0,60 per dag naar f 0,75</i>
<i>Opzichter van wandelplaats</i>	<i>van f 4,24 per week naar f 4,50</i>

De reden dat het loon per uur werd uitbetaald, had te maken met de lengte van de dagen waarop gewerkt kon worden. In de winter waren de dagen kort omdat het 's ochtends laat licht was en 's avonds vroeg donker. Daarom kon er hoogstens zeven uur gewerkt worden. In het voor- en najaar werd er acht uur gewerkt en in de zomer gemiddeld tien à elf uur. De raad had aan de hand van de seizoenen een staat van uren opgesteld, waaraan de stadswerklíeden zich dienden te houden.⁶⁵

De korte dagen waren van de laatste maandag in oktober tot de laatste maandag in februari. In deze periode werd van acht uur 's ochtends tot 's middags vier uur gewerkt met één uur pauze van twaalf uur tot één uur. In totaal werden zeven uren gewerkt.

Korte dagen:

's morgens 8 uur tot 's middags 12 uur
's middags 1 uur tot 's avonds 4 uur
Gerekend per dag 7 uur werken

Korte dagen zijn ingesteld van de laatste maandag in oktober tot de laatste maandag in februari

De middendagen vielen in twee periodes van de laatste maandag in september tot de laatste maandag in oktober en van de laatste maandag in februari tot de laatste maandag in maart. De middendagen waren onderverdeeld in acht arbeidsuren, namelijk van 's morgens zeven tot 's morgens half negen. Vervolgens van 's morgens negen uur tot 's middags twaalf uur. Na een onderbreking van een uur werd om één uur weer met het werk aangevangen tot 's avonds vijf uur.

Middendagen:

*'s morgens 7 uur tot 's morgens 8 1/2 uur
's morgens 9 uur tot 's middags 12 uur
's middags 1 uur tot 's avonds 5 uur
Gerekend per dag 8 1/2 uur werken*

Middendagen zijn ingesteld van de laatste maandag in september, tot de laatste maandag in oktober, van de laatste maandag in februari, tot de laatste maandag in maart.

De lange dagen begonnen om zes uur 's morgens tot acht uur waarna het eerste uur pauze van de dag. Van negen uur tot twaalf uur werd gewerkt gevolgd door anderhalf uur pauze. Daarna werd, al naar gelang zonsondergang, gewerkt tot zeven à acht uur. In totaal werden er op een dag tien à elf uur gemaakt.

Lange dagen:

*'s morgens 6 uur tot 's morgens 8 uur
's morgens 9 uur tot 's middags 12 uur
's middags 1 1/2 uur tot 's avonds 7 à 8 uur,
gelang de zonsondergang.
Gerekend per dag 10 à 11 werkuren.*

Lange dagen zijn van de laatste maandag in maart tot de laatste maandag in september

Betaalde loon van de stadsarchitect

Hetgeen in dit hoofdstuk eerder ter sprake is gekomen, geeft een indruk te geven van wat de functie van stadsarchitect voor een man als Reinders inhield. Tot eer van de stad dient gezegd, dat hij voor zijn vele werk behoorlijk werd betaald. Bij zijn aanstelling in 1855 werd zijn salaris vastgesteld op f 1500,- per jaar. Uit de verslagen van de raad van de gemeente Zwolle bleek dat de stadsarchitect bij aanvang van zijn ambtstermijn inderdaad f 1500,- ontving. In de loop der jaren werd zijn traktement nog enkele malen verhoogd. Bij zijn vertrek in 1875 bestond de jaarwedde van Reinders uit f 2100,-.⁶⁶

Op een andere wijze werd hij voor zijn arbeid beloond door waardering van de zijde van de stadsoverheid. Hij kon gebruik maken van diensten van ondergeschikte ambtenaren op wier hulp hij kon rekenen. Helaas stond er niets vermeld over een blijk van tevredenheid van zijn superieur over de prestaties van Reinders wat in Den Haag, waar hij later werkzaam was, wel het geval was.

De nevenactiviteiten van Berend Reinders

In de eerste decennia van de negentiende eeuw was er in Nederland nog niets te bespeuren van een economische ontwikkeling die gelijkenis vertoonde met de industriële revolutie, zoals die zich in de omringende landen aan het voltrekken was. Pas na 1850 begonnen de eerste veranderingen zich af te tekenen wat ook het Zwolse economische leven niet geheel onberoerd liet. De eerste stoommachine werd geplaatst in 1853 in de ijzergieterij van G.J. Wispelweij & Co, een bedrijf met tweeëntveertig arbeiders. De fabriek van Krol, de Machinefabriek aan de Veerallee, de Centrale Werkplaats van de Spoorwegen en de Gemeentelijke Gasfabriek volgden, zodat omstreeks 1875 al achtenveertig stoommachines in bedrijf waren.⁶⁷

Bij deze industriële ontwikkeling speelde de afdeling Zwolle van de 'Vereeniging ter bevordering van de Fabrieks- en Handwerk- Nijverheid' een belangrijke rol. Reinders had een lidmaatschap bij deze vereniging. In 1853 bracht de vereniging een industrieschool tot stand. Verder was er in Zwolle een Commissie van Werkverschaffing waarin Reinders als voorzitter zitting had. De Commissie bracht verscheidene initiatieven naar voren, zoals een 'Vereerend Getuigschrift' dat uitgereikt werd aan arbeiders die meer dan twintig jaar in hetzelfde bedrijf werkzaam waren geweest. Daarnaast werden door de 'Vereeniging' prijsvragen uitgeschreven waarbij een beroep werd gedaan op de vindingrijkheid en beheersing van veel technieken. De belangrijkste activiteiten die georganiseerd werden waren vooral de industriële tentoonstellingen. De eerste tentoonstelling was in 1840, waar slechts éénendertig inzendingen waren. Twintig jaar later kwamen bijna duizend inzendingen binnen en ongeveer vijfduizend bezoekers.⁶⁸ Hoe succesvol de tentoonstelling ook was, industrie van enige omvang kwam er niet uit voort. Zwolle had een gunstige geografische ligging, maar kapitaal en grondstoffen ontbraken. Wat betreft Reinders kan uit zijn optreden in deze commissies opgemaakt worden dat hij zeer begaan was met de industriële ontwikkeling van Zwolle.

Conclusie

Het ambt van stadsarchitect heeft zich in de loop van de eeuwen ontwikkeld. Die ontwikkeling heeft geleid tot een andere invulling van het ambt. Vanaf de late middeleeuwen hield de stadsarchitect (die tot 1777 als stadsbouwmeester werd aangesproken) zich bezig met het ontwerpen van gebouwen en het opzicht houden over de stadsarbeiders. Eind achttiende eeuw onderging het ambt een belangrijke verandering. Het accent van het ambt lag niet langer op het ontwerpen van gebouwen. In plaats daarvan hield de stadsarchitect zich bezig met allerlei bouwwerkzaamheden en adviserende taken. Vanaf het begin van de twintigste eeuw traden weer nieuwe veranderingen op. De gemeenteraad wijzigde regelmatig de benaming van de stadsarchitect. De variatie in de benaming had bijna altijd te maken met een wijziging in de dienst van gemeentewerken. In het midden van de twintigste eeuw was het ambt van de stadsarchitect zodanig gewijzigd dat hij niet lan-

ger als architect in dienst van de stad werd aangenomen, maar als planoloog en civiel-technoloog. Zoals de planoloog annex civiel-technoloog verantwoording diende af te leggen aan de gemeenteraad van Zwolle zo deed Reinders dat midden negentiende eeuw.

De taakstelling van Reinders was verschillend van de mensen uit de twintigste eeuw. Stadsarchitect Reinders hield zich bezig met de civiele bouwkunde, de waterbouwkunde, de aankoop van materialen, de stadsplanning en hij had de verantwoording over de stadsarbeiders. Waar het bij alle stadswerkzaamheden om ging, was dat de stadsarchitect met mensen van allerlei niveau in discussie trad om tot een sluitende oplossing voor alle partijen te komen. In eerste instantie ging het erom dat de stad het meest gebaat was bij een goede afwikkeling van zaken en daarbij vooral op financieel gebied. De raad van Zwolle was niet alleen adviseur door de stadsarchitect opdrachten te geven en met de aanbeveling van de stadsarchitect (veelal in technische kwesties) in de openbaarheid te treden, maar de raad functioneerde ook als controleur door het hele stadswerk door middel van de verslagen van de stadsarchitect, zowel door middel van schriftelijke als mondelinge toelichting, te inspecteren.

Uit het voorgaande blijkt dat de stadsarchitect veel verantwoordelijkheden droeg. Hij diende zich, wilde hij zijn functie naar behoren uitoefenen, nauwgezet aan zijn instructie houden, die hij bij zijn aanstelling had aanvaard. Met de eedaflegging nam hij een grote verantwoordelijkheid op zich. Het ging niet alleen om het streven zijn eigen taken naar behoren te vervullen, hij diende tevens de stadswerklieden te motiveren goed werk af te leveren. De stadswerklieden waren net als de stadsarchitect gebonden aan een instructie.

Tot zijn taak hoorde dan ook het selecteren en voordragen van werklieden. Reinders was voor een deel afhankelijk van goede stadsarbeiders wilde hij de stadswerkzaamheden op tijd gereed hebben. Indien een stadsarbeider niet naar behoren functioneerde, om wat voor reden ook, beschikte de stadsarchitect over voldoende maatregelen om de stadsarbeider tot orde te roepen of in het ergste geval te ontslaan. Midden negentiende eeuw was voor de stadswerklieden op hoge leeftijd, voor zover na te gaan in de bronnen, geen langdurig pensioen geregeld. Zolang ze konden werken, hield de stadsarchitect deze oudere stadsarbeiders beschikbaar voor lichte werkzaamheden.

Water nam een belangrijke plaats in tijdens de ambtsperiode van Reinders. Hij bouwde in Zwolle twee bruggen. Voor zijn tijd was hij goed op de hoogte van de nieuwe materialen en toe te passen technieken. Waarschijnlijk vergaarde hij veel kennis over waterbouw tijdens zijn werkzaamheden als provinciaal opzichter van Waterstaat in Groningen. Dat kwam van pas tijdens zijn werk in Zwolle. Hoewel de bruggen niet mooi werden gevonden, duidde zijn bouwkunst wel op architectonische kennis. Het ontwerp van de Rijks Hogere Burgerschool sprak bij veel mensen wel degelijk tot de verbeelding. Hij bouwde in een stijl met Neoclassicistische kenmerken. Minder bekwaam was Reinders in het begroten van de bouw-

kosten van een aantal van zijn werken (bijvoorbeeld bij de Rijks Hogere Burgerschool). Reinders rechtvaardigde zijn werk met de reden dat hij duurzaam wilde bouwen, om in de toekomst de onderhoudskosten laag te kunnen houden. Niet alleen de raad gaf kritiek op zijn plannen. Hij was zelf ook niet mild in zijn oordeel over zijn eigen ontwerpen. Bij elk plan gaf hij altijd zowel de voordelen als de nadelen aan.

Wat zijn de kwaliteiten geweest waaraan hij zijn naam te danken had. Deze vraag is niet zo eenvoudig te beantwoorden. Hij behoorde niet tot degenen, die door hun enorme prestaties een stempel op de tijd zetten. Hij had de maat van zijn omgeving en moet beoordeeld worden in het verband van zijn tijd om datgene, wat hij tot de bouwkunst heeft bijgedragen, op de juiste betekenis te schatten. Door alle gegevens die over de stadsarchitect te verkrijgen waren te verzamelen, is een beeld opgebouwd van vooral de omstandigheden waaronder hij werkt. Hij heeft voor zover de bronnen onthullen geen gebouwen ontworpen en uitgevoerd in opdracht van particulieren in zijn vrije tijd. Dit is niet met zekerheid te zeggen, omdat geen persoonlijk dossier van hem is gevonden. Vooralnog wordt ervan uitgegaan dat zijn ontwerpen voortkwamen uit opdrachten die hij, als stadsarchitect kreeg van de raad. De stadsarchitect uit de 19de eeuw stak in de communis opinio niet uit boven de gemiddelde burgerman. Een dergelijke sfeer van eenvoud lijkt te passen bij Reinders. Het is in dit verband tekenend dat er van hem geen portret bekend is. Vooral de eigenschappen ijver, toewijding, stiptheid, zin voor orde, bereidwilligheid om dienstbaar te zijn, maakten hem tot een goede stadsbeambte.

Bijlage 1

<i>Stadmeester:</i>	
Henrick van Dulmen	1538-1560
Johan Everssen	1536-1569
Jansz.	1561
Cornelis van Meeckerenn	1576-1579
M. Johannes Engbertzen van Deventer	1600
<i>Bouwmeester van stadswerken:</i>	
Hendrik Jasper Nuis	1686-1694
<i>Stadsbouwmeester/inspecteur:</i>	
Abraham Hanselaer	1752-1780
Derk Zwens	1777-1820
Derk Boomkens	1820-1823
Hendrik Klinkert	1828-1841
<i>Stadsarchitect:</i>	
Zeger van der Bie	1841-1854
Berend Reinders	1855-1875
<i>Gemeentearchitect:</i>	
Jacob(us) Laurens van Essen	1876-1904
<i>Directeur Gemeentewerken:</i>	
Laurens Krook	1904-193
<i>Directeur Technische Diensten:</i>	
Jan Gerko Wiebenga	1930-1934
<i>Directeur Gemeentewerken:</i>	
Willem B.M. Beumer	1934-1951

Bijlage 2

Lijst van sollicitanten die bericht worden voor deelneming aan het examen :

- 1 P. van der Ster, te Balk
- 2 C. Kater TZ, te Monnickendam

- 3 R.B. Spengler, te Belt (prov. Utrecht)
 - 4 A. van der Velde BZ, te Schiedam
 - 5 A.J. Sevenhuysen, te Amsterdam
 - 6 P. Janse, te Vreeswijk
 - 7 W.G. Muller, te 's-Gravenhage
 - 8 P. Mager, te Purmerend
 - 9 J. van Schaik, te Rotterdam
 - 10 D. Scholten, te Rotterdam
 - 11 W. Stapelkamp, te Haarlem
 - 12 W.B. van Goor, te Gouda
 - 13 H. Linse, te Hoorn
 - 14 T.O. Meek, te Veenhuizen
 - 15 J.G.J. van Roosmalen, te Zwolle
 - 16 A. van Egmond, te Roosendaal
 - 17 J. Posthuma, te Harlingen
 - 18 A.J. Droyer, te Zwolle
 - 19 P.J. Moulhaan, te Woerden
 - 20 Ary van der Kooy, te Gouda
 - 21 B. Reinders, te Groningen
 - 22 D.B. Molenkamp, te Amsterdam (is doorgestreept)
 - 23 J. Bruyn, te Amsterdam
 - 24 A.G. de Geus, te Haarlem
- Noten**
- Gebruikte afkortingen:
ARA	Algemeen Rijksarchief
GAD	Gemeentearchief Den Haag
GAG	Gemeentearchief Groningen
GAZ	Gemeentearchief Zwolle
AAZ01	Administratieve stadsarchieven
AAZ02	Administratieve stadsarchieven
DA002	Archief dienst openbare werken
DA003	Archief bouwvergunningen 1901-1950
RAO	Rijksarchief Overijssel
- 1 D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen; Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994, p.64.
 - 2 J.J. de Jong, 'Bouwen voor Zwolle: Zwolse architecten en hun werken uit de 19e en 20e eeuw', in: *Informatieblad monumentenzorg en archeologie in Zwolle* 20, Zwolle 1996, p.1.
 - 3 Gemeentelijke archiefdienst, Correspondentie 88 H 029 (Zwolle 1988) p.1.
 - 4 GAZ, AAZ01-1693. Resolutien van den Schepenen en Raden 1687-1693, pp.404-405.
 - 5 GAZ, Transportregister 07-10 1780, p.37.
 - 6 Correspondentie 1988, p.1.
 - 7 De Jong 1996, pp.1-2.
 - 8 GAZ, AAZ01-1777. Resolutien van den Schepenen en Raden 1777, p.241.
 - 9 *Verslag van den Toestand der Gemeente Zwolle* 1904, p.12.
 - 10 Gemeentelijke archiefdienst, Correspondentie 76 H 008 (1976 Zwolle) p.5.
 - 11 GAZ, Notulen van den Raad der Gemeente Zwolle, 20 juni 1909.
 - 12 GAZ, 7 september 1909.
 - 13 De Jong 1996, p.2.
 - 14 Gemeentearchief Zwolle, AAZ02-853, 1 april 1854.
 - 15 GAZ, AAZ02-902, 6 april 1854.
 - 16 GAZ, AAZ02-815, 10 nov. 1854.
 - 17 GAZ, AAZ02-816, 7 december 1854.
 - 18 GAZ, AAZ02-530, 14 februari 1855.
 - 19 GAZ, AAZ02-704, 1 maart 1855.
 - 20 Gemeentearchief Groningen, Bevolkingsregister-83, 3 januari-28 februari 1825.
 - 21 GAZ, 24, Register van de Notulen van de Gemeenteraad te Zwolle, 30 januari 1855.
 - 22 GAZ, Bevolkingsregister-69 1860-1940.
 - 23 GAZ, AAZ01-03123, Sterfte-statistiek 1865-1876, 21 juli 1870.
 - 24 R. Vijfwinkel, K.P. Companje, W.J. de Geus en M.M. Hegener, 's *Haags werken en werkers, 350 jaar gemeentewerken (1636-1986)*, p.130.
 - 25 GAD, Algemeen Verslag van de Werkzaamheden en Notulen der Vergaderingen, in: *Tijdschrift van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs* (Instituutsjaar 1889-1890), 11 februari 1890, pp.36-37.
 - 26 GAZ, AAZ01-409, Register voor de ambtenaren der Gemeente 1821-1842, artikel 1.
 - 27 GAZ, AAZ01-409, Register 1821-1842, artikel 3.
 - 28 GAZ, AAZ01 subonderdeel 1, art.4.
 - 29 GAZ, AAZ01 art.8.
 - 30 GAZ, AAZ01 subonderdeel 3, art.4.
 - 31 GAZ, AAZ01 subonderdeel 4, art.4.
 - 32 GAZ, AAZ01 art.16.
 - 33 GAZ, AAZ01 subonderdeel 1, art.19.
 - 34 GAZ, AAZ01 art.20.
 - 35 GAZ, AAZ01 subonderdeel 2, art.19.
 - 36 GAZ, AAZ01 art.21.
 - 37 GAZ, AAZ01 art.17.
 - 38 GAZ, AAZ02-3041, Instructies voor het gemeentepersoneel 1778, art.3.
 - 39 B. Lamberts en H. Middag, *Architectuur en stedenbouw in Overijssel 1850-1940*, Zwolle 1991, p.134.
 - 40 GAZ, DA002-282, 11 juni 1868.
 - 41 Correspondentie 76 H 008.
 - 42 De Jong, Bouwen 20, 15 maart 1992, p.209-214.
 - 43 GAZ, AAZ01-409, subonderdeel 1, art.14.
 - 44 GAZ, AAZ01 subonderdeel 2, art.14.
 - 45 GAZ, DA002-453, 22 september 1856.
 - 46 GAZ, AAZ02-3041, art.10.
 - 47 GAZ, DA002-466, 23 september 1854.
 - 48 GAZ, AAZ01-409, Register 1821-1842, art.8.
 - 49 W.A. Elberts, *Historische wandelingen in en om Zwolle*, Zwolle 1873, p.243.
 - 50 Algemeen Rijksarchief, Tweede Afdeling, archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Vijfde Afdeling Onderwijs, 1848-1876, inventarisnummer 755, no.93, 5 april 1865, p.192.
 - 51 GAZ, DA002-105, 24 juli 1865, p.663.
 - 52 L.H. Eberson, Ebersons Bouwkunst, *Overzicht van de onuitgegeven werken onzer Nederlandsche tijdgenooten*, uitgegeven tussen 1873-1875.
 - 53 ARA, 186, 16 juli 1867, p.716.
 - 54 Eberson, 1873-1875 Arnhem.
 - 55 GAZ, foto Rijks Hogere Burgerschool van voor 1953, gezien vanuit zuidwest, negatiefnummer 85-054-10 en GAZ, foto Rijks Hogere Burgerschool van na 1953, negatiefnummer 82-006-05.
 - 56 Jubileumcommissie, *Gedenkboek; honderd jaar rhbs Zwolle 1867-1967*, p.20.
 - 57 GAZ, DA002-461, 21 september 1855.
 - 58 GAZ, AS01 art.13.
 - 59 GAZ, DA002-13, 6 januari 1862.
 - 60 GAZ, AS01-409, art.11 en 12.
 - 61 GAZ, DA002-498, 4 december 1866.
 - 62 GAZ, DA002- 220, 14 juni 1855.
 - 63 GAZ, DA002- 294, 19 juli 1855.
 - 64 GAZ, DA002- 80, 19 februari 1868.
 - 65 GAZ, DA002-13, 6 januari 1862.
 - 66 *Verslag van de Raad der Gemeente Zwolle 1875*, p.8.
 - 67 P.J.C. de Boer, *De Zwolse 'Fabrieks- en handwerk- nijverheidstentoonstelling' van 1860*, p.62.
 - 68 De Boer, p.63.

PUBLICATIES

H.J. Tolboom, **Venstertraceringen in Nederland**, (RV bijdrage 18), RDMZ Zeist/Sdu Uitgevers 's-Gravenhage, 1998. ISBN 90-12-08605-1.

Kenmerkend voor veel laat-middeleeuwse kerken in West-Europa zijn de traceringen (of het maaswerk) in de vensters, die in de vensterkoppen fraaie vormen kunnen aannemen. De opkomst valt samen met de ontwikkeling van de zogenoemde klassieke of hoge gotiek in Frankrijk in de vroege 13de eeuw. De venstervullingen in de straalkapellen van de kathedraal te Reims, die tussen 1211 en 1221 naar ontwerp van Jean d'Orbais zijn gebouwd, worden als beginpunt beschouwd. Het effect is enorm: binnen enkele tientallen jaren neemt niet alleen de vormontwikkeling een hoge vlucht, ook de verspreiding over Frankrijk en de rest van West-Europa verloopt razendsnel. Al vanaf circa 1230 komen ze in westelijk Duitsland voor (Trier, Marburg) en vanaf circa 1245 in Engeland (Westminster Abbey, Londen). In het midden van de 13de eeuw zijn traceringen ook in Belgische kerken al toegepast (de kathedraal van Luik en Doornik), en kort nadien in Nederlandse kerken. De 'Reimse' traceringen in de Utrechtse Buurkerk zijn vermoedelijk de eerste voorbeelden, het rijkere maaswerk in de straalkapellen van de Utrechtse Domkerk (grotendeels voltooid in 1295) vertegenwoordigt al een latere fase. Bovendien wordt vanaf de late 13de eeuw het maaswerk ook meer en meer verwerkt in balustrades en geveldecoraties.

In buitenlandse literatuur is aan traceringen al veel aandacht gewijd. Met name de situatie in Frankrijk, Engeland en Duitsland is uitgebreid bestudeerd. Daarbij is gebleken dat de ontwikkeling in deze landen onderling sterk verschilt, maar ook dat er binnen die landen regionale ontwikkelingen zijn te onderscheiden. In Duitsland valt dat voor een deel te koppelen aan de invloed van bouwloodsen bij belangrijke kerken. Een gedegen overzicht van al deze aspecten biedt het boek *Masswerk* van Günther Binding uit 1989, dat in deze recensie tevens als belangrijkste referentie wordt benut.

Een dergelijke publicatie over traceringen in Nederlandse kerkgebouwen ontbrak tot voor kort. Weliswaar is in verschillende studies van afzonderlijke kerkgebouwen aan dit onderwerp meer of minder diepgaand aandacht besteed, waarbij soms ook gepoogd werd het in een breder verband te plaatsen, maar tot een overzicht heeft dat niet geleid. Henk Jan Tolboom heeft in zijn studie *Venstertraceringen in Nederland*, de 18de aflevering in de reeks bijdragen bij het *Restauratie Vademecum* van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), de handschoen opgepakt en benadert deze complexe materie vanuit een brede invalshoek.

De beoogde doelgroep is 'eenieder ... die vanuit de restauratiepraktijk met dit onderwerp te maken krijgt', zoals de redactieraad in het *Ten geleide* formuleert. Toch lijkt een wetenschappelijke ambitie het boek ook niet vreemd, gezien de nadruk op de kunsthistorische achtergrond van de auteur en op de uniciteit van de studie, eveneens gemeld in het *Ten geleide*, en de aanzienlijke annotatie (259 noten). Bovendien wordt Tolbooms technische achtergrond als restauratie-steenhouwer en natuursteenbewerker benadrukt; een veelbelovend begin.

Deze tweeledige invalshoek, de kunsthistorische en de technische, is duidelijk te herkennen in de opzet van het boek. De eerste twee hoofdstukken willen een overzicht bieden van de vormontwikkeling, zowel in breder Europees verband als toegespitst op de situatie in Nederland. Technische aspecten komen aan de orde in de hoofdstuk-

ken 3 en 4, waarin natuurstenen en bakstenen traceringen afzonderlijk behandeld worden. Na een samenvatting en verklarende woordenlijst (resp. hoofdstuk 5 en 6) is in hoofdstuk 7 een inventarisatie opgenomen van authentieke traceringen in Nederland. Het aanhangsel bevat de gebruikelijke noten, literatuurlijst en registers, evenals een summary.

Vermoedelijk ongewild is de tweeledigheid ook herkenbaar in de geschreven uitwerking van de verzamelde gegevens. Naar voren komt, dat de auteur zich veel meer thuis voelt in de technische kant dan in de kunsthistorische, zoals blijkt uit de meer vloeiende en samenhangende schrijfwijze in de hoofdstukken 3 en 4, tegenover de enigszins onoverzichtelijke en verwarrende hoofdstukken 1 en 2. De indruk ontstaat zelfs dat Tolboom zich wellicht in enige mate verslikt heeft in de zeer ingewikkelde materie van de vormtaal. Het is dan ook een gemis dat de auteur nagelaten heeft een verantwoording of inleiding op te nemen. Dit had hem de mogelijkheid geboden om het doel van de studie, de wetenschappelijke inkadering en begeleiding door de universiteit en de RDMZ, de werkwijze, de problemen waarmee hij geconfronteerd is en de beperkingen nader uit te werken. In deze reeks had hij zich bijvoorbeeld kunnen richten op RV bijdrage 13, *Trap en trede* van H. Janse (1995), of anders had de redactieraad hem daarop moeten wijzen. Hiermee had Tolboom zich als het ware kunnen indekken tegen (te) hoog gespannen verwachtingen; nu mist de lezer deze belangrijke informatie vooraf.

Tolboom gaat voortvarend van start. In de eerste regels van hoofdstuk 1, het *Historisch overzicht*, wordt de lezer direct in het diepe gegooid. Hij steekt van wal met de voorgeschiedenis van het verschoonsel tracering: van laat-romaanse en vroeg-gotische venstervullingen (zoals in de kathedraal van Chartres, 1210-1230) tot de eerste tracering in Reims (1211-1221). Direct daarop volgt een beschouwing van de bouwkunst in de Nederlanden, gepaard aan een korte schets van het materiaalgebruik.

De auteur laat in dit korte hoofdstuk belangrijke kansen liggen. In de eerste plaats ontbreekt een duidelijke definitie van het verschoonsel maaswerk, dat wat meer informatie geeft dan 'een versterkend harnas in een vensteropening' (p. 7). Dit was een uitgelezen mogelijkheid geweest om Binding te introduceren en te citeren, evenals Lottlisa Behling (*Gestalt und Geschichte des Masswerks*, 1944, uitgebreide herdruk 1978). Of hij had van de definitie in 'de' Haslinghuis (*Bouwkundige termen*, 1986 of 1997) gebruik kunnen maken. Bovendien had hij dan (nogmaals) kunnen aangeven dat maaswerk in balustrades en als geveldecoratie in deze studie buiten beschouwing blijft, zoals hij nu ergens tamelijk terloops meldt.

Ten tweede wordt de lezer volledig in het ongewisse gelaten betreffende de ontwikkeling van het maaswerk ná de straalkapellen van Reims. Velen zullen daarvan slechts een rudimentaire kennis hebben, niet iedereen heeft immers Binding of andere literatuur bestudeerd. Kennis hiervan is ook noodzakelijk om het vervolg van deze studie te begrijpen, want de ontwikkeling in Nederland hangt ten nauwste samen met (en is een gevolg van) die in de omringende landen. Bovendien zou de lezer inzicht krijgen in de complexiteit van de materie en de oplossingen die andere auteurs al hebben gevonden. De chronologische driedeling in de ontwikkeling van de vormtaal, die de basis van Tolbooms tweede hoofdstuk vormt, had hier eigenlijk al geanalyseerd en beargumenteerd ten tonele gevoerd kunnen worden (Binding, p. 22). Een groter aantal afbeeldingen daarbij was ook wenselijk geweest.

Het begin van het tweede hoofdstuk, *De vormtaal van natuurstenen en bakstenen traceringen in Nederland*, komt in de huidige vorm een beetje uit de lucht vallen. De inleiding had hij best mogen beginnen met de problemen die zijn onderzoek van de Nederlandse situatie met zich meebracht, namelijk in de eerste plaats het inventarise-

ren van nog oorspronkelijke tracersingen (hoofdstuk 7) en in de tweede plaats het "vertalen" van de onderzoeksgegevens van andere auteurs, zowel binnen als buiten Nederland, naar de Nederlandse situatie. Nu introduceert Tolboom de auteurs Binding en Behling in zeer kort bestek en begint vervolgens met een moeizame vertaalslag. Hij maakt het zich mijns inziens daarbij nodeloos moeilijk door teveel van die literatuur af te wijken.

Dan volgt de invulling en datering van de driedelige fasering met behulp van karakteristieke voorbeelden uit Nederland. Opnieuw wijkt Tolboom af van bestaande literatuur en maakt het zich daarmee wederom onnodig lastig. Fase 1 en 2, vroeg- en laat-geometrisch, lopen namelijk door elkaar heen. Dit is onder meer het gevolg van gefragmenteerde besprekingen: de tracersingen van de straalkapellen in de Utrechtse Domkerk bijvoorbeeld, komen op p. 13-15, 18 en 22-23 aan de orde, waarbij eigenlijk pas op p. 23 een diepergaande beschouwing hiervan plaatsvindt. Dan is hij al volop met laat-geometrische tracersingen bezig (fase 2), terwijl ze tot fase 1 worden gerekend! Het ware veel beter geweest als alle relevante informatie over dit maaswerk direct werd geboden, zodat in de verdere tekst daarop teruggegrepen kan worden. Hetzelfde doet zich voor met enkele tracersingen uit circa 1300 (St. Stevenskerk, Nijmegen, toren van de Bovenkerk, Kampen), die qua Tolbooms datering tot de eerste fase behoren, maar daarover wordt op p. 20-21 uitgebreid in fase 2. Het is me nu niet duidelijk meer tot welke fase ze behoren en wat het verschil tussen de eerste en tweede fase zou zijn. Ook dit onderscheid blijkt te fragmentarisch beschreven, zodat het lang niet altijd duidelijk is waarom de aangehaalde voorbeelden wel of niet tot de complexere ontwerptechniek van fase 2 zouden behoren. Juist met Tolbooms technische achtergrond was het zeer verhelderend geweest als hij daarop dieper was ingegaan, en ook het verschil duidelijker had geïllustreerd.

Een gemis is het ontbreken van een aansluiting bij het onderzoek van Binding. Een verrassende uitkomst van een vergelijking tussen het maaswerk uit de straalkapellen van de Utrechtse Domkerk met de vormontwikkeling volgens Binding, laat namelijk zien dat deze destijds zeer modern waren. Pas vanaf circa 1275, met het nieuwe ontwerp voor de westgevel van de kathedraal te Straatsburg, neemt de toepassing van de sferische vorm een hoge vlucht in de Duitse landen, en vanaf circa 1290 ook in noordelijk Frankrijk (Binding p. 82 en 229 e.v.). Uiterlijk twintig jaar later, omstreeks 1295, zijn ze dus al in Utrecht toegepast. Het grotendeels ontbreken van dergelijke conclusies bij Tolboom is een indicatie dat hij waarschijnlijk niet voldoende overzicht heeft op de materie.

Daarentegen laat Binding omstreeks 1350/1360 juist wel een nieuwe fase beginnen (Binding, p. 22 en 317), die Tolboom op dat moment nog niet onderkent – hij verschuift die naar circa 1450. En dat terwijl Binding nota bene een Nederlands voorbeeld noemt, het enige in zijn werk: het maaswerk in de lichtbeukvensters in het koor van de Bovenkerk te Kampen uit de tweede helft van de 14de eeuw (Binding, p. 332). De visblazen in het maaswerk van de kloostergang uit de eerste bouwfasen (circa 1395) naast de Utrechtse Domkerk, zijn karakteristiek voor de derde fase in de vormontwikkeling en blijken zodoende, net als veel maaswerk uit de eerste bouwfasen van de St.-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch (circa 1380 e.v.), niet meer als ongewoon vroeg te hoeven worden beschouwd (vergelijk Tolboom p. 24).

Overigens is dit ook illustratief voor de informatie die Tolboom uit de verschillende literatuur weet te wringen: het boek van T.L. Helten over de Bovenkerk in Kampen (*Kathedralen für Bürger*, Utrecht 1994) is de meest recente studie van deze kerk, waarin ten opzichte van eerdere auteurs een aantal nieuwe inzichten aannemelijk wordt gemaakt. Ondanks het feit dat Tolboom dit boek in de literatuurlijst

heeft opgenomen, verwijst hij er in zijn tekst nergens naar, maar wel naar de eerdere auteurs. Spijtig, want ook Helten heeft een aantal belangwekkende opmerkingen over de tracersingen in deze kerk gemaakt. Bovendien zoekt Tolboom weinig aansluiting bij bestaande inzichten over de ontwikkeling van de bouwkunst in Nederland, waarmee hij tevens zijn 'belofte' om ook de verspreiding van maaswerkvormen, gekoppeld aan onder andere bouwloodsen, meer gestand zou hebben gedaan (Tolboom, p. 11).

Cirkelredeneringen liggen op de loer, zoals bij de Utrechtse Buurkerk (Tolboom, p. 15). Haakma Wagenaar dateert de bouwfasen van de kerk waartoe de 'Reimse' tracersingen behoren in de late 13de eeuw, mede vanwege het maaswerk (Th. Haakma Wagenaar, 'De bouwgeschiedenis van de Buurkerk', in: *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht*, jaarverslag nr. 7, 1986, p. 151). Tolboom citeert dit kennelijk klakkeloos, opmerkend dat 'deze tracersingen veel eenvoudiger zijn dan – in het koor van de Dom'. Met de analyse van Binding in het achterhoofd, zal dit maaswerk in de Buurkerk tot een oudere vorm-fase behoren dan dat in de Dom; hierbij had hij toch tenminste een kanttekening kunnen plaatsen. Immers, veel bouwfasen in Nederlandse kerken zijn gedateerd op basis van 'circumstantial evidence', zoals kapiteelvormen en maaswerk, zodat een kritische benadering van de literatuur noodzakelijk is. Sterker nog: Tolbooms studie had mogelijk een bijdrage kunnen leveren aan het dateren van bouwfasen. Deze tekortkomingen kunnen niet alleen de auteur aangerekend worden. Een dergelijk veelomvattend en complex onderzoek is alleen maar mogelijk met een goede ondersteuning en begeleiding vanuit een universiteit en de RDMZ, door deskundigen die inzicht hebben in de middeleeuwse bouwkunst en wat daarmee samenhangt. Het lijkt erop dat een dergelijke bijsturing niet voldoende heeft plaatsgevonden, zodat Tolboom het teveel in zijn eentje heeft moeten rooien.

Na deze kritische kanttekeningen is het hoog tijd voor een positief woord. Tolboom heeft in de laat-geometrische en laat-gotische fase een onderscheid gemaakt in regio's, die naar hij duidelijk illustreert, herkenbaar is in verschillende maaswerkvormen. Helaas ontbreken grotendeels referenties aan de situatie over de grens in aanpalend Duitsland en België – waarbij dient te worden opgemerkt dat voor de Belgische situatie eveneens een overzichtswerk mist. Tevens is van belang het verband dat hij legt tussen materiaal-import en vorm-import, zoals die vanaf de tweede helft van de 14de eeuw opkomt. Dankbaar weet hij gebruik te maken van studies over bouwmeesters, zoals leden van de familie Keldermans, en van behouden laat-middeleeuwse bouwtekeningen, om het verhaal een enthousiaste zwenkel te geven. Zijn constatering dat de vormen van later aangebracht maaswerk ook in de middeleeuwen al aangepast kon zijn aan ouder, bestaand maaswerk, bijvoorbeeld in de kloostergang naast de Utrechtse Domkerk, is verrassend (Tolboom, p. 27). Ook de aandacht voor bijzondere en zeldzame vormen, zoals de destructivistische en de lepe tracersingen, is waardevol.

Er blijft niet veel ruimte meer over om nader op het tweede deel van Tolbooms studie in te gaan, de technische kanten van maaswerk, maar dat is ook minder noodzakelijk. In kort bestek: na een beschouwing van de middeleeuwse bouwloodsen, die eigenlijk al in de vorige hoofdstukken geïntroduceerd hadden mogen worden, besteed de auteur aandacht aan het steenhoudersbedrijf, verschillende materialen, ontwerptechnieken en het vervaardigen, repareren, conserveren en eventueel reconstrueren van maaswerk. Hij maakt behoorlijk goed gebruik van verschillende literatuur en weet een samenhangend verhaal te brengen. De kracht ligt in een samenbundeling van informatie; als gevolg van de bescheiden hoeveelheid illustraties zal dit boek echter niet het bestaande les- en cursusmateriaal van onder andere Cor van den Braber (*Cursusboek Restauratie oude gebouwen*)

en Joop Hofmeijer en Marja Hofmeijer-van Ham (*Het restaureren van kerkvensters 1 en 2*) kunnen vervangen, maar wel aanvullen.

Tenslotte de inventarisatie van oorspronkelijke tracteringen (hoofdstuk 7). Ook hier was het verstandig geweest als Tolboom een korte verantwoording had opgenomen, waarin hij aangeeft dat de inventarisatie niet uitputtend kan zijn, op welke wijze hij deze heeft samengesteld en waarom voor deze weergave is gekozen. De weergave van de tracteringen per kerkgebouw blijkt helaas erg summier en verschilt van geval tot geval. Soms wordt er wel een datering aangegeven, soms is er een tamelijk exacte plaatsbepaling, soms blijkt het maaswerk in oude vorm vernieuwd waar dat elders niet is vermeld. Hier had meer systeem in gebracht mogen worden, zo mogelijk schematisch in de trant van H. Janse en D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer* (1991). Dat zou de onderlinge vergelijking sterk vereenvoudigen en ook in de tekst had dan makkelijker naar andere voorbeelden verwezen kunnen worden.

Kortom: met name het deel dat de vormontwikkeling behandelt is vaak tamelijk onduidelijk en verwarrend. De gefragmenteerde beschouwing van het maaswerk in de straalkapellen van de Utrechtse Dom is daar een duidelijk voorbeeld van. Bovendien is het niet in alle onderdelen even gedegen doordacht, zoals met de Bovenkerk te Kampen geïllustreerd is. De vraag rijst of Tolboom wel voldoende op de hoogte was van recente literatuur, want bij een aantal onderdelen is er veel meer informatie te geven, wat weer tot nieuwe inzichten kan leiden. Bovendien zou hem dat een stevige basis hebben geboden om de Nederlandse situatie te analyseren.

Veel had echter voorkomen kunnen worden door middel van een goede begeleiding vanuit een universiteit en de redactie. Ook een uitgebreide verantwoording of inleiding voorafgaand aan de studie, zoals bij publicaties toch gebruikelijk is, had veel duidelijk kunnen maken. Bovendien schiet de hoeveelheid afbeeldingen tekort, ook daarvoor had de redactiecommissie oog moeten hebben.

Concluderend kan gesteld worden dat deze studie inderdaad een leemte invult, maar dat, als het ware, de reconstructie van het maaswerk in het venster op een minder verantwoorde wijze is geschied dan nodig was. Gezien Tolbooms pleidooi voor een bewuste omgang met maaswerk tijdens restauraties (Tolboom, p. 59-60), had aan een dergelijke zorgvuldigheid ook in de uitwerking van deze studie meer aandacht gewijd mogen worden. Het eindresultaat is zodoende geen nieuw standaardwerk; desalniettemin biedt dit boek als eerste een aarzeland overzicht van venstertacteringen in Nederland en kan het een belangrijke aanzet en uitgangspunt vormen voor (noodzakelijke) nieuwe studies naar dit interessante en vaak onderbelichte verschijnsel.

Karel Emmens

G.W.C. van Wezel, Het paleis van Hendrik III graaf van Nassau te Breda. Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Zwolle, Waanders Uitgevers, 1999, 445 p., 600 ill., ten dele in kleur, index, ISBN 90 400 9257 5 [De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst]

Het paleis van Hendrik III, graaf van Nassau, te Breda, vandaag de Koninklijke Militaire Academie van Nederland, neemt in de architectuurgeschiedenis van de Lage Landen een uiterst belangrijke plaats in. Het was een der eerste, en tegelijkertijd meest voldragen meesterwerken van de nieuwe bouwstijl die in de eigen tijd *antics* heette, een mijlpaal in de ontwikkeling van een geheel eigen renaissance-

architectuur in de Nederlanden. Begonnen in 1536 naar het ontwerp van Tommaso Vincidor uit Bologna, een schilder uit de omgeving van Rafaël, en slechts voltooid op het einde van de 17de eeuw, kende dit *Achtste Wonderwerk* (in Pieter Nuyts' woorden, 1697) vervolgens vanaf 1827 een bewogen verbouwings- en restauratiegeschiedenis die Gerard van Wezel terecht zeer gedetailleerd uit de doeken doet. Terecht, omdat deze aandacht voor bouwhistorisch onderzoek natuurlijk past in de traditie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, in welker context dit werk tot stand gekomen is, en evenzeer terecht, omdat dit de enige wijze was om het gebouw, zoals oorspronkelijk opgevat, de plaats te geven die het toekomt in de Europese architectuurgeschiedenis. Het is immers niet zo gemakkelijk de originele bouwsubstantie uit de eerste bouwfasen (1536 – ca. 1540, onder Hendrik III en René van Chalon) te onderscheiden van de tweede (1686-1693, onder Willem III), en het is nog minder gemakkelijk de vele latere interventies te herkennen voor wat ze zijn.

Het boek heeft de volgende structuur. In het eerste deel, met als titel 'Geschiedenis', wordt de zeer complexe context waarin het ontstond uit de doeken gedaan. Het middeleeuwse kasteelcomplex en de begrenzing van de stad worden bestudeerd, zodat de situatie bij de aanvang van Hendrik III's regering duidelijker wordt. Hendriks eerste experimenten met de bouwkunst – te Diest en te Breda, met daarin inbegrepen de omwalling begonnen in 1531 en de courtine met voorpoort uit 1534-1535 – krijgen heel wat aandacht. Met een nauwkeurige analyse van de bronnen uit de bouwtijd, de reconstructie van het oorspronkelijk concept *up zijn antycs* en de reconstructie van Vincidor's loopbaan als architect raken we de kern van de zaak. Het oorspronkelijke concept voorzag in de bouw van twee binnenhoven, streng symmetrisch geordend volgens de ingangsas, omgeven door open bogenportieken op het gelijkvloers en open zuilengalerijen op de eerste verdieping, van elkaar gescheiden door de middenvleugel met grote zaal en staatsietrap. Zoals de auteur aantoonde, verwijst het ontwerp naar toenmalige ideeën over de reconstructie van het antieke huis, zoals we die ook bij Cesariano aantreffen en in bepaalde ontwerpen van Bramante. Het tweede deel biedt onder de titel 'Beschrijving' een nauwgezette weergave van de huidige toestand van het gebouw en tegelijkertijd een gedetailleerde reconstructie van de bouw-, transformatie- en restauratiefasen van de 17de eeuw tot heden aan de hand van een ruime hoeveelheid bronnenmateriaal, niet in de laatste plaats afkomstig uit de archieven van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zelf. Grote zorg wordt besteed aan de analyse van sleutelementen uit het gebouw, zoals bijvoorbeeld de verdwenen staatsietrap, de relatief intacte bordestrap in de noordoosthoek, de zuilenorden in binnen- en buitengevels. De zeventiende-eeuwse appartementen in de zuidvleugel krijgen eveneens de nodige aandacht. Belangrijke teksten verschijnen bovendien in de bijlagen.

In algemene overzichtswerken over de Europese renaissance-architectuur vormen de Lage Landen helaas maar al te vaak een *terra incognita*. Nochtans vormden de *pays par-deça* in de eerste helft van de 16de eeuw een zwaartepunt in het Europa van toen: economisch zwaartepunt, nog steeds, in het onmetelijke Rijk van Karel V 'waar de zon nooit onderging', politiek zwaartepunt naast Spanje, het *pays par-dela*. In deze periode wordt de *antics* geïnspireerde architectuur uit Italië in de Lage Landen geassimileerd, het eerst in de hofkringen en dan in de steden, en ontwikkelt zich verder tot iets geheel eigens. Zuiver import is het dus niet, en dat geldt in de eerste plaats voor Breda. De ontwerper Tommaso Vincidor heeft zich volgens de auteur onmiskenbaar op bepaalde verwezenlijkingen en projecten uit het Rome van de vroege 16de eeuw geïnspireerd (zoals de Cancellaria), en blijkbaar vlijtig Cesare Cesariano's Vitruviuseditie uit 1521 gebruikt. Men kan het resultaat evenwel niet losrukken uit zijn context: qua ruimtelijke organisatie past Breda immers ook in de ont-

wikkeling die de adellijke woonstede in de Nederlanden sinds de late vijftiende eeuw ondergaat, zoals de vergelijking met Hendrik III's ideeën voor Diest terecht verduidelijkt. Andere ontwikkelingen, zoals het nieuwe accent dat de trap krijgt in de ceremoniële route naar de grote zaal, worden in de Lage Landen echter ook in de hofresidencies uit de voorgaande generaties aangekondigd en kunnen daarom beslist niet enkel tot Spaanse invloed teruggebracht worden (p. 97 e.v.). Wij hadden gaarne gezien dat de auteur hier wat meer aandacht aan besteedde, alhoewel dit gezien het gebrek aan recente studies terzake niet echt evident is. Vincidor staat in deze tijd niet alleen als artiest uit den vreemde, die hier een nieuwe kans krijgt. Zijn tijdgenoot Jan Mone uit Lotharingen bijvoorbeeld, die de keizer uit Spanje heeft meegebracht uit het atelier van Bartolomé Ordóñez te Barcelona, gaat hem aan het keizerlijk hof in Mechelen en Brussel vooraf. Wat deze voorgangers uit de Lage Landen betreft, moeten wij ook gewag maken van een paar onnauwkeurigheden in het onderhavige boek. Zo lag de 'eerste dierentuin in de Lage Landen' niet in het Nassau-domein te Diest, maar beroemden de Bourgondische hertogen zich bijvoorbeeld al op de *leeuwenhoff* van het Prinsenhof in Gent en is de *warande* van het Brusselse Coudenbergpaleis tenminste sinds de 14de eeuw al uitgerust met een hertenpark: deze traditie heeft middeleeuwse wortels (p. 79). Het binnenhof van het Nassau-paleis te Brussel is ons wél bekend, uit een gravure gemaakt na de brand van 1701, waarvan een exemplaar in het Stadsarchief Brussel (Iconografisch Fonds) is bewaard (p. 73). Zelden vinden deze nieuwkomers of *artistes* zoals zij in de teksten worden genoemd, echter zo'n interessante opdrachtgever als Hendrik III, graaf van Nassau, opperkamerheer van de keizer en een zeer bereid man die in het gevolg van Karel V vele Italiaanse en Spaanse plaatsen heeft bezocht. De auteur wijdt heel wat aandacht aan hem, en poogt hem ook terecht in een Europese context te plaatsen. Hier ontdekken we echter ook het zwakste punt van de studie. Vermits het manuscript na de voltooiing in februari 1998 niet meer kon aangepast worden, was het niet mogelijk rekening te houden met recentere studies waarvan sommige wél nuttig waren geweest bij de verdere uitbouw van dit aspect. Lezing van de verleden jaar verschenen bundel studies over de Stadtresidenz te Landshut bijvoorbeeld, resultaat van het colloquium van september 1996, zou de auteur hebben behoed voor de nogal voortvarende parallel tussen Breda en Landshut, dat helemaal niet aan een Herman Postma 'schilder-architect' kan worden toegeschreven en waarvan de betekenis sterk is vertekend in de latere historiografie (p. 24 en p. 103 e.v.). Zoals Hubertus Günther heeft aangetoond, is de op de top gedreven tegenstelling tussen 'Italiaanse' en 'Duitse' meesters en tussen de 'Duitse' voorvleugel en de 'Italiaanse' achtervleugel eerder een perceptieprobleem van onze tijd. De Spaanse connecties, zoals het bekende La Calahorra, werden correcter weergegeven, maar het Alcázar te Madrid (bovendien in zijn 17de-eeuwse gedaante voorgesteld) hoort hier gewoon niet in thuis. Niet alleen is het een anachronisme, maar worden oorzaak en gevolg verwisseld: het gebouw werd zo indringend door de renaissance uit de Zuidelijke Nederlanden beïnvloed – vooral door de verbouwingen van Filips II, culminerend in de Torre Dorada van 1562-1568 – dat men het best niet in deze context citeert (p. 99). Het kasteel van Bury en het palais Rihour te Lille kunnen met elkaar geconfronteerd worden – alhoewel het vertegenwoordigers van twee verschillende generaties zijn – maar ontspruiten in wezen uit dezelfde traditie: ook in Bury zijn de vier vleugels onderling gedifferentieerd qua functie en uitzicht, maar is het verschil tussen linker- en rechtervleugel (met galerij en kapel) minder opvallend zodat de illusie van een perfecte symmetrie wordt opgewekt. Prinz en Kecks navolgend, laat de auteur zich misleiden door de geïdealiseerde weergave van Ducerceau (p. 102, 176). Voor Ancy-le-Franc als werk

van Sebastiano Serlio kan men niet omheen om de nieuwe studie van Sabine Frommel in de befaamde reeks *Electa-monografieën*, eveneens verschenen verleden jaar: hieruit blijkt een veel complexere wisselwerking tussen 'Italiaanse' en 'Franse' elementen, die niet alle op rekening van de opdrachtgever kunnen geschreven worden (p. 101). Chambord is – zoals Jean Guillaume meer dan vijftien jaar geleden al aantoonde – niet het resultaat van één enkele ontwerpfase, maar onderging een planwijziging gedurende de opbouw (p. 24). Het consequent opvolgen van één totaalconcept gedurende de hele werf was in de renaissance al even moeilijk als voorheen, zoals de colloquia te Tours van 1983-1984 en van Vicenza in 1993 ten overvloede hebben verduidelijkt: men mag dit 'bouwen naar één ontwerp en in één keer' niet tot toetssteen van het perfecte renaissancegebouw opblazen.

Wij hebben alle lof voor de interessante reconstructie van de opzet met twee binnenhoven, met zeer overtuigende argumenten voorgesteld, en voor de nauwkeurige archeologische observaties die aan de detailinvulling ervan te gronde liggen. Slechts op één punt zijn wij het oneens met de auteur: de kapel. Enerzijds lijkt ons de plaatsing van de kapel in de tweede binnenhof (volgens de reconstructie van het eerste ontwerp), dus gescheiden van de grote zaal, dwars in te druisen tegen de normale dispositie van een hoogadellijk hof uit die periode (Heverlee, Diest, Boussu, het Coudenbergpaleis te Brussel, Binche...). Indien het oorspronkelijk ontwerp er daadwerkelijk zo uitzag, verwondert het ons allerminst dat het precies op dit punt werd gewijzigd. Anderzijds lijkt de inwendige opdeling van de uiteindelijk opgetrokken kapel in twee verdiepingen ons hoogst onwaarschijnlijk, ook op grond van onze ervaring met eigentijdse voorbeelden (p. 243-4, p. 205 ill. 213). Wij denken dat de kapel uit één kruisvormig hoofdvolume bestond, rechtstreeks toegankelijk vanuit de overwelfde hal op het gelijkvloers, met tribunes zijdelings in de hoeken, toegankelijk vanuit de grote zaal op de eerste verdieping. Dit is precies de dispositie die wij hebben kunnen reconstrueren voor het kasteel van Willem van Croÿ, heer van Chièvres, te Heverlee, voor 1521 (deze was opperkamerheer van de keizer en dus voorganger van Hendrik III van Nassau in deze functie) en voor de residentie van Maria van Hongarije te Binche, een werk van Jacques Dubroeuq (1545-1549). Het is wel mogelijk dat de kapel later met een houten tussenvloer in twee volumes werd opgedeeld.

Deze detailkritiek doet geen afbreuk aan de waarde van het onderhavige boek. Het paleis van Hendrik III van Nassau vormt een der belangrijkste getuigen van de bouwactiviteit van de leden van het keizerlijk hof ten noorden van de Alpen. Het is in de Nederlandse historiografie reeds sinds lange tijd aanwezig, maar het werd tijd voor een nauwgezetere architectuurhistorische studie ervan volgens hedendaagse normen en in een brede Europese context. Dat is in wezen het werk dat hier nu voorligt. Het bevat een rijke, om niet te zeggen gigantische hoeveelheid beeldmateriaal van goede kwaliteit in een heldere, mooie bladschikking, en is een waardige nieuwkomer in de reeks 'Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst' verzorgd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het is ook op een gepast moment verschenen, aan de vooravond van de herdenking van de vijfhonderdste verjaardag van Karel V's geboorte te Gent, en vult één van de lacunes in deze herdenking – wij verwijzen naar de tentoonstelling 'Carolus' te Gent – op waardige wijze in.

Krista de Jonge

KNOB

Verslag discussiemiddag Onderhoud Woonhuismonumenten

De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond organiseerde op 18 februari 2000 in de Noorderkerk te Amsterdam een discussiemiddag over de "Nota inzake Hoofddlijnen Onderhoudsregeling Woonhuismonumenten" (zie Bulletin 1999-5/6 blz.251-254).

De discussie werd ingeleid door twee vertegenwoordigers van Stads-herstelorganisaties, een vertegenwoordiger van eigenaren van woonhuismonumenten en de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

De heer **E.J.M. Eggink** (Bergkwartier NV Deventer) schetste vooraf de wijze waarop zijn organisatie woonhuismonumenten verwerft, restaureert en beheert. Thans wordt, volgens een bepaalde formule, 26% van de huuropbrengsten voor onderhoud gereserveerd. De werkelijke onderhoudskosten liggen echter hoger en zullen, onder andere door strengere regelgeving en het duurder worden van schaarse specialistische vaklieden, nog verder stijgen. De onderhoudskosten zullen dan ook zeker oplopen tot 30%. Aan een financiële ondersteuning bij het onderhoud van woonhuismonumenten zal op termijn niet kunnen worden ontkomen. Hij verwelkomt derhalve het voorstel voor een onderhoudsregeling.

Ook de heer **A.M.E. de Backer** (Stadsherstel NV Amersfoort) gaf allereerst een overzicht van organisatie en werkwijze van zijn instelling die ca. 120 panden bezit, waarvan een kleine helft beschermde woonhuismonumenten omvat. Hij juichte de doelstelling van de nota – een regeling die kan voorzien in continu goed onderhoud van woonhuismonumenten – toe. Hij achtte een prikkel om de eigenaren tot dat onderhoud te bewegen door duidelijk te laten worden wat de in stand te houden waarden zijn, ook ten aanzien van het interieur, op zijn plaats. Van de gedachte de eigenaar/bewoner zelf te laten zorgen voor een aanvullende redengevende omschrijving voor het interieur, had hij echter geen hoge verwachtingen. Lang niet elke eigenaar is zich bewust van de culturele waarden in een interieur en de gedachte gehinderd te worden in het aanbrengen van veranderingen werkt ook niet stimulerend. Beter is het, naar zijn mening, het gemeentelijk bureau Monumentenzorg of het steunpuntennetwerk het initiatief te laten nemen om in overleg met de eigenaar een aanvullende redengevende omschrijving te laten opstellen. Voor Stads-herstel als behorende organisatie is het ook nuttig om over die redengevende omschrijvingen van het interieur te beschikken. Dan kan klantgerichter worden gewerkt.

Voor de verhuurde woonhuismonumenten voert Stadsherstel Amersfoort een meerjaren onderhoudsbeleid, gebaseerd op de jaarlijkse inspectierapporten van de Monumentenwacht. Ongeveer een derde van de huuropbrengsten wordt gereserveerd voor onderhoud. Bij het ontbreken van een subsidieregeling voor onderhoud van beschermde woonhuismonumenten worden in voorkomende gevallen ingrijpende onderhoudswerkzaamheden gegoten in de vorm van een restauratieplan waarvoor bij de rijksoverheid een bijdrage wordt gevraagd. Het volgens het subsidiepercentage toegekende subsidiebedrag kan echter niet volledig worden uitgekeerd, omdat er niet voldoende geld is. Voor de categorie beschermde woonhuismonumenten geldt derhalve, evenals voor de gemeentelijke monumenten en beeldbepalende panden, dat de onderhoudskosten voor rekening van Stadsherstel blijven, tenzij een deel van de kosten in de huur kan worden doorberekend. Concluderend onderstreepte spreker dat het, zoals in de Nota gesteld, gewenst is te komen tot een integrale instandhoudingsregeling

voor beschermde woonhuismonumenten, op basis waarvan restaurerende instellingen voor 50% gesubsidieerd worden. Zo'n regeling werkt echter alleen als er een passende hoeveelheid financiële middelen naast wordt gezet.

De derde spreker, **drs E. Munnig Schmidt** (Vereniging "Bewoond Bewaard") spreekt als vertegenwoordiger van de eigenaren/bewoners van beschermde woonhuismonumenten zijn waardering uit voor het streven om tot een instandhoudingsregeling te geraken. Het gestelde in de Nota over een prikkel om de eigenaar te bewegen goed en continu onderhoud te plegen, onderschrijft hij van harte. Ook is hij het eens met het voorstel waar gesproken wordt over eenduidige, makkelijk te toetsen criteria, weinig voorwaarden en minimale bureaucratie.

Bezwaar heeft hij echter tegen de opmerking dat de redengevende omschrijving zich zou kunnen beperken tot de structuur bepalende elementen. Het gaat bij monumenten toch in hoofdzaak om de goede verhoudingen en de versieringen. Monumenten verliezen hun waarde door het inbrengen van verkeerd geproportioneerde ramen, vereenvoudigde goot- en kroonlijsten, het verlies van beeldhouwde consoles etc. Door alleen over de structuur te spreken wordt aan die aspecten zijns inziens voorbijgegaan.

Verfrissend vindt spreker het voorstel om de eigenaar zelf voor een redengevende omschrijving van het interieur te laten zorgen, en wel om drie redenen:

het voorstel bevordert dat de eigenaar zich ervan vergewist wat zich aan behoudenswaardige onderdelen in zijn huis bevinden;

de RDMZ bereikt hiermee veel sneller dat die dienst een overzicht krijgt wat er nog aan historische interieurdelen voorhanden is;

een dergelijke omschrijving stimuleert het behoud van de historische interieuronderdelen op de plaats waarvoor zij zijn gemaakt.

Omdat slechts weinig eigenaren voldoende kennis in huis hebben om die redengevende omschrijving correct te maken, is voorlichting bijzonder wenselijk. Aan de provinciale steunpunten zouden kunsthistorici en restauratiearchitecten toegevoegd kunnen worden om de eigenaren bij te staan. Aandacht van deskundigen zal het enthousiasme van de eigenaren kunnen stimuleren. De eigenaar moet echter niet het gevoel krijgen dat de overheid een claim gaat leggen op het interieur.

Spreker komt tenslotte tot een belangrijk punt te weten het huurwaardeforfeit. Dit werkt als een drempel voor de fiscale aftrek van onderhoudskosten. Aan de hand van enkele rekenvoorbeelden laat spreker zien dat bij jaarlijkse onderhoudskosten het belastingvoordeel tot nul wordt gereduceerd. In de Nota wordt aan deze consequentie van het huurwaardeforfeit voorbijgegaan. Zelfs bij het samenvoegen van de onderhoudskosten over een periode van drie jaar komt het belastingvoordeel niet verder dan 30 à 35 %, lager dan de veronderstelde 50%. Het hoge forfait (thans 1,75 % van de WOZ-waarde) werkt dus als een negatieve prikkel voor regelmatig onderhoud. Het forfait-percentages zou derhalve verlaagd moeten worden.

Tenslotte komt **prof drs A.L.L.M. Asselbergs** (directeur RDMZ) aan het woord, zie hierna.

In de op deze inleidingen volgende **discussie** krijgen vooral twee aspecten de aandacht, de redengevende omschrijving en het huurwaardeforfeit.

Het zelf zorgen voor het (doen) opstellen van een aanvullende redengevende omschrijving voor het interieur heeft een aantal duidelijke voordelen: het is een duidelijke prikkel voor goed onderhoud. Daarbij is een stimulans belangrijker dan perfectie. Voorts kan deze werkwijze meteen ingaan en effect sorteren. Er hoeft dus niet ge-

wacht te worden op de herziening van de omschrijvingen in het Register door de RDMZ.

Gewezen werd op het risico dat eigenaren de neiging zouden kunnen hebben het monument mooier te maken dan het is. Hierbij speelt immers een eigen financieel belang. Opgemerkt wordt dat in het voorstel criteria voor de redengevende omschrijving ontbreken. Wat moet de redengevende omschrijving met het oog op fiscale aftrek of subsidie minimaal bevatten?

Geconstateerd werd dat de fiscale aftrek van onderhoudskosten, door de te hoge drempel van het huurwaardeforfait, feitelijk niet werkt. Voorgesteld wordt die fiscale aftrek dan maar af te schaffen en het dan vrijkomende geld in te zetten voor financiële, maar ook technische en administratieve, ondersteuning in de onderhoudskosten. Aldus kan er een grotere gelijkheid ontstaan bij het benutten van een subsidieregeling. Dit voorstel kreeg geen algemene bijval.

Gepleit werd voorts voor een gelijke fiscale behandeling van rijk- en gemeentelijke monumenten. Nu is er, zo meende men, rechtsongelijkheid. De gemeenten zouden een regeling moeten treffen voor het onderhoud van gemeentelijke monumenten, maar voor veel gemeenten is dat financieel niet mogelijk.

C.W.M. Hendriks

Reactie op de nota door de RDMZ

Geachte toehoorders,

Hoewel iedereen binnen de wereld van de monumentenzorg planmatig onderhoud een onderwerp van de eerste orde vindt blijft de praktijk van een effectieve nazorg bij kostbare restauraties nog steeds uit.

Het is goed dat de KNOB dit onderwerp, drie jaar na het jaar van het onderhoud (1997), nog steeds in herinnering heeft en er vandaag (18 februari 2000) een voortgezette discussie aan wijdt.

In de 'Nota inzake Onderhoudsregeling woonhuismonumenten' wordt gepleit voor een 'effectieve onderhoudsregeling met een stimulerend karakter en met behoud van monumentale waarden'. Deze regeling moet vooral eenvoudig zijn en zich richten op de kwaliteit van de uitvoering. Deskundige inspectie op de restauratiebouwplaats ontbreekt en nog steeds verdwijnt veel authentiek historisch bouw materiaal in de containers, maar ook inspectie gedurende de jaren ná dergelijke (destructieve en kostbare) restauraties ontbreekt, waardoor onvoldoende zicht bestaat op feiten en cijfers van een verantwoorde uitvoering van het meerjarig planmatig onderhoud.

Aanleiding genoeg om stil te staan bij een mogelijke geïntegreerde regeling tot instandhouding van cultuurhistorisch belangrijke gebouwen, waarbij klein en groot onderhoud, restauratie en actief beheer onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

Een dergelijke integrale benadering is niet gediend met een regeling die de rijke categorale verscheidenheid tot uitgangspunt kiest: verschil in belangenbehartiging ervan, verschil in vormen van eigendom, verschil in subsidiëring, financiering en fiscale tegemoetkoming ten aanzien van onrendabele lasten.

Alleen al bij het thema woonhuismonumenten wordt vandaag gepleit voor een fijn gefileerde, specifieke aandacht voor allerlei deelbelangen.

Volgens mij moeten wij deze weg niet inslaan. In de loop van de tijd, na invoering van de Monumentenwet 1961 en later van 1988, is een torenhoog gebouw van regelgeving opgericht, waar telkens weer aan- en bijgebouwd wordt, zodat allang geen sprake meer is van regelgeving die toegankelijk, helder en doelmatig is.

Onvrede met de huidige regelgeving mag mijns inziens niet leiden tot de zoveelste bijstelling en verbijzondering, maar moet aanleiding zijn tot herziening van het stelsel als zodanig.

De KNOB heeft sedert zijn ontstaan in 1899 gezocht naar grondslagen van integrale zorg voor ons cultureel erfgoed, waarbij de Bond positie koos boven een al te sectorale of categorale benadering.

Vandaag moeten wij ons laten inspireren door een klein aantal evidente doelstellingen die in de eerder genoemde Nota wordt aanbevolen en niet door een categorale benadering van eigenaren, door subsidie-percentages of door fiscale drempels, die mijns inziens de uitwerking van deze Nota te veel beheerst.

Die doelstellingen zijn de volgende:

- De instandhouding van de cultuurhistorische waarden staat voorop, het liefst in het authentiek historisch materiaal. Want veel is al vervangen en van recente datum.
- De kwaliteit van restauratie, onderhoud en beheer (lees: duurzaam gebruik) is randvoorwaarde.
- De regelgeving is dienend en dus ondergeschikt aan de doelstelling: doelmatigheid en rechtmatigheid zijn randvoorwaarden.

Als er één ingrediënt in het bestel frustrerend is voor de beeldvorming van de monumentenzorg dan is het de regel dichtheid en het gebrek aan eenvoud van de regels. Wie maakt de regels? En wie maakt vuile handen?

- maakt de wetgever zich schuldig aan regelneverij?
- maakt de uitvoerder zich schuldig aan bureaucratie?
- maakt het veld zich schuldig aan specifieke eisen voor specifieke belangen en aspecten?
- maken de misbruikers van de financiële voorzieningen zich daarnaast nog schuldig door het uitlokken van fijnmazige regeldichtheid?
- is het totale bestel schuldig door het gebrek aan zelfkritisch vermogen?
- maken alle actoren binnen het bestel zich schuldig aan verregaand hypocriet zelfbeklag?

Op al deze vragen moet ik hartgrondig JA antwoorden.

Is hier dan nog wat aan te doen na zo'n kleine 40 jaar wettelijke praktijk en 125 jaar gesubsidieerde monumentenzorg? Ook hierop moet ik hartgrondig JA antwoorden.

Wij zullen de goden moeten verzoeken.

Wij zullen een omwenteling moeten teweegbrengen.

Wij zullen benauwde zielen moeten krenken.

Wij zullen teerhartigheden moeten weerstaan.

Wij zullen de 'Ja, maar-cultuur' moeten verbannen.

Zij die aan de knoppen draaien zijn het eerst aan de beurt: dat zijn de overheden en dat zijn de vertegenwoordigers van de overheden.... en dat ben ik dus zelf.

En dan komen de belangenvertegenwoordigers die hun redelijkheid fragmenteren in velerlei bijzondere aspecten, absolute uitzonderingen en keiharde verklaringen voor hun verongelijkt voorbestaan.

En dan komt misbruik. En misbruik wordt gestraft.

En dan komt het bestel. Het bestel moet om!

En dat is nu weer het goede van ons bestel: Het bestel gaat om!

Onder Brinkman is het principe van de nabije zorg voor het monument-om-de-hoek vormgegeven in een bestuurlijke decentralisatie. Onder d'Ancona is het principe van de strategische aanpak op basis van grootscheeps onderzoek krachtig ingezet. Onder Nuis is het principe van de eenmalige impuls ondersteund met incidentele dota-

ties en met ICES-gelden tot een bedrag van om en nabij de een miljard gulden. Onder Van der Ploeg zal het principe van de integrale instandhouding in termen van beleid en praktijk worden verankerd.

Als we voldoende alert zijn kan de operatie in een aantal slagen lukken. Nogmaals:

- het instandhouden van kwetsbare waarden staat voorop
- de kwaliteit van de zorg is voorwaarde
- de kwaliteit van de bediening is eenvoudig.

Wat gaan we doen?

- Er is een professioneel plan van aanpak voor de Actualisering van het Monumentenregister. Zoals het er nu uitziet vergt dit werk 5 jaar en veel geld.
- Voorbereiding voor de start is in de beslissende fase.
- Het jaar 2001 staat in het teken van het historisch interieur. Het effect van de Manifestatie Historisch Interieur 2001 moet zijn dat de sector zich meer bewust wordt van de intrinsieke cultuurhistorische waarden en dus niet alleen van de decoratieve waarden (de zichtwaarden) van monumenten.
- Het 'Werkplan Monumentenzorg' dat tot 2010 strekt is in uitvoering. Het is geëvalueerd en wordt in de Tweede Kamer op 23 maart a.s. besproken. Ook de problematiek van de kanjers staat prominent op de politieke agenda.
- De Staatssecretaris wil graag zo spoedig mogelijk daarna met een cultuurnota over de Instandhouding in de openbaarheid treden, gebaseerd op onderzoek en consultatie. De Kamer heeft daarom gevraagd en de Staatssecretaris wil dit onderwerp versneld in bespreking hebben.
- De woonhuizen zijn, gezien de marktomstandigheden van deze tijd, een opmerkelijke categorie. De onroerend goed waarde is, op het riskante af, torenhoog gestegen. De particuliere, grotendeels geleende, investeringen prikkelen eigenaren tot goed onderhoud. Immers bij doorverkoop moet een hogere eindwaarde geïncasseerd worden. De schaarse kwaliteit van het woonhuismonument is een steeds meer gewild en gezocht artikel. Er is alle belang bij (en dat heeft groot fiscaal rendement) om in het woonhuismonument te investeren.

We zullen ons moeten bezinnen op de toekomstige vormen van ondersteuning van de woonhuismonumenten. Moeten zij in een nieuw bestel nog wel gesubsidieerd worden en zal een laagrentende lening boven op een fiscale tegemoetkoming (of waar die mogelijkheid ontbreekt: een equivalent substituuut daarvan) binnen een sterke vastgoedmarkt niet voldoende zijn? Dat is wel een onderzoek waard. Want meer dan driekwart van onze monumenten bestaat uit woonhuizen.

Onze specifieke aandacht betreft daarbij de onrendabele lastenverzwaring door aanwezigheid van kostbaar te onderhouden cultuurelementen. Na de grote inhaaloperatie, die hopelijk in 2010 gerealiseerd zal zijn, zal er een heel anders gearde monumentenzorg zijn, die – los van de dwangmatige vraag naar telkens meer geld – veel meer gericht is op de kwaliteit van de instandhouding. Daarbij is de vraag op zijn plaats hoe centraal en decentraal die kwaliteit gegarandeerd moet worden. Of een onafhankelijke inspectie – ook los van de Rijksdienst – de maatstaf bewaakt. Welke de adviesrol zal zijn van de Rijksdienst als Centraal Kennisinstituut en hoe voorlichting en begeleiding die instandhoudingsdoelstelling zal moeten ondersteunen. Welke de rol van de Monumentenwacht kan zijn, meer nog dan die nu is. Integrale instandhouding kan niet los gezien worden van een kwaliteitsoffensief en een inspirerende communicatie die het draagvlak ervoor intensiveert. De decentralisatie, die sedert 1988 ons

bestel kenmerkt, is tot op heden meer gericht op een herverdeling van bestuurlijke bevoegdheden dan op een verbreding van deskundige zorg. Er is nu eenmaal een alarmerend tekort aan deskundigen. Er heeft tussen 1982 en 1993 een fatale terugslag plaatsgevonden in de opleidingen tot monumentenzorger, op alle niveaus. Er wordt op dit ogenblik hard gewerkt aan een comeback van opleidingen en de wederopbouw van een adequate kennisinfrastructuur.

Instandhouding is een lonkend perspectief! Het vraagt om een nieuwe benadering, een open debat binnen de sector, een kwaliteitsdenken en een stimulerende communicatie tussen al de behartigers waarmee onze sector zo rijkelijk is bedeed.

Instandhouding is het onderwerp dat onze sector de komende jaren sterk zal verbinden. Ik hoop dat de Bond daarbij (wederom) een sterke rol zal spelen.

Fons Asselbergs

SUMMARIES

Daniel Stalpaert (1615-1676) town architect of Amsterdam and the Amsterdam town factory in the period 1647 to 1676

Gea van Essen

The years between roughly the Munster Peace Treaty 1648 and the Year of Disaster 1672 were a period of great wealth and expansion for the Dutch Republic and particularly for Amsterdam, the "Golden Age". In this period Amsterdam initiated large building projects and for the first time in its existence the town appointed a town architect, Daniel Stalpaert. This article sketches the Amsterdam town factory, i.e. the town building industry, chiefly during the third quarter of the 17th century. After a description of Daniel Stalpaert's life, this article discusses the changing organization of the Amsterdam town factory in that period, followed by an account of the various functions within the town factory and the town architects and sub-architects working there. Attention is also paid to the town workplaces.

The great changes within the town factory during the third quarter of the 17th century were caused by the enormous revival and decline of building activities and related to this the explosive growth and steady decrease of town architects, sub-architects and workmen. Structural changes saw to it that eventually the town architects were fully charged with policy, management and responsibility within the town factory, for which they were directly accountable to the town council. The town architect's main task was to direct the two mega projects of that period: the building of the new town hall and the town expansion in 1662. Stalpaert was only briefly and partly in charge of the town factory. Daniel Stalpaert's position within the town factory is therefore less prominent than assumed so far.

Robert Hooke and Holland: Dutch influence on his architecture

Alison Stoesser-Johnston

This paper describes briefly the development of classicism in England and the Netherlands, the cross-fertilization which took place between the two countries in the 17th century and the introduction of Dutch classicism into England with Hugh May's Eltham Lodge. After considering Robert Hooke's career as a scientist, surveyor and architect and his contacts with the Netherlands, his plan for the City of London, based on Simon Stevin's city plan, and his architecture

are discussed, with particular attention to his extensive use of Dutch models taken from designs by Jacob van Campen, Pieter Post, Daniel Stalpaert and Philips Vingboons. The thesis that he only used Dutch designs for detail while his conception is intrinsically French is disputed. His application of Dutch models in façades, plans, ornament and use of orders is analysed and, where appropriate, French and Italian influence recognized. His introduction of a new topos for mental hospitals is also considered. Designs by Hooke discussed under the headings of Institutional Buildings, Town and Country Houses and Churches are the Royal College of Physicians, Bethlehem Hospital, Montagu House, Escot House, and lastly, St. Edmund the King and Martyr. The conclusion reviews which elements he extracted from Dutch architects, how he applied these and combined them in some cases with ideas taken from French models.

Berend Reinders (1825 – 1890) town architect of Zwolle from 1855 to 1875

Daniëlle Hameete

The office of town architect developed through the centuries. From the late Middle Ages the town architect, who was addressed as 'stadsbouwmeester' until 1777, occupied himself with designing buildings and supervising the town workmen. At the end of the eighteenth century the office went through an important change. The stress of the office no longer lay on designing buildings. Instead the town architect occupied himself with all sorts of building activities and advisory tasks. From the early twentieth century new changes took place. The town council changed the name of the town architect regularly, which nearly always had to do with a change in the public works service. In the middle of the twentieth century the office of town architect had changed to such an extent that he no longer acted as town architect employed by the town, but as town and country planner and civil technologist.

Reinders's tasks were different from those of the twentieth-century functionaries. Reinders occupied himself with civil architecture, hydraulic engineering, the purchase of materials, town planning as well as being responsible for the town workmen. What all the town activities amounted to was that the town architect went in discussion with people of all walks of life in order to come to a conclusive solution for all parties. In the first instance the main issue was that a proper settlement of affairs was most profitable for the town, especially in the sphere of finance. The town council of Zwolle was not only advisor by giving the town architect commissions and seeking publicity on the recommendation of the town architect (mostly in technical questions), but the council also operated as inspector by inspecting the entire town works, on the basis of the accounts of the town architect, through written as well as verbal clarification.

AUTEURS

Gea van Essen is in 1998 in Utrecht afgestudeerd als architectuurhistoricus en nu met een stipendium werkzaam aan een publicatie in de reeks 'Groninger Historische Publicaties' over de bouwkunst in Groningen stad en land ten tijde van de Republiek.

Alison Stoesser-Johnston, born in Farnborough, England in 1939, was educated at schools in Scotland and England. In the 1960s she

gained degrees in Commerce and subsequently Library Science from McGill University, Montreal, Canada. After working for ten years in university and special libraries in the U.S., Canada, the U.K. and Switzerland, she spent fourteen years with her husband in Brazil, Indonesia and South Africa. In 1997 she graduated "cum laude" in Architectural History from Utrecht University with the master's thesis on which this paper is based.

Daniëlle Hameete heeft, tijdens haar studie geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, stage gelopen bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, waar zij onderzoek deed naar stadsarchitecten in Zwolle in de periode van 1450-1950. Zij werkt nu in Den Haag bij Kunsthandel Hoogsteder & Hoogsteder, specialisten in 17de en 18de - eeuwse schilderijen van Nederlandse en Vlaamse meesters.

**HIER KAN
UW ADVERTENTIE
STAAN**

INLICHTINGEN
BUREAU KNOB, TELEFOON (030) 232 17 56

verboden voor
onbevoegden